Sik Domonkos

DEMOKRATIKUS KULTÚRA ÉS MODERNIZÁCIÓ

Állampolgári szocializáció 20 évvel a rendszerváltás után

L'Harmattan

1648

Sik Domonkos

DEMOKRATIKUS KULTÚRA ÉS MODERNIZÁCIÓ

Sik Domonkos

DEMOKRATIKUS KULTÚRA ÉS MODERNIZÁCIÓ

Állampolgári szocializáció 20 évvel a rendszerváltás után

L'Harmattan

ISBN 978-963-236-781-1

A kiadásért felel Gyenes Ádám

A kötet megrendelhető, illetve kedvezménnyel megvásárolható:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: (+36-1) 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Budapest, Horánszky u. 20.
Tel.: (+36-1) 445-2775
www.konyveslap.hu

Borító: Nemes Péter
Olvasószerkesztő: Kiss Bernadett
Nyomdai előkészítés: Kállai Zsanett
Nyomdai munkák: Robinco Kft.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Tartalomjegyzék

Bevezetés

A rendszerváltás óta eltelt több mint húsz év társadalomtörténeti léptékkel egy önálló korszaknak tekinthető. Ennek megfelelően rekonstruálhatók főbb célkitűzései és értékelhető azok megvalósításának sikeressége. Természetesen egy ilyesfajta számvetés sokféle szempontból elvégezhető, így óhatatlanul felmerül a kérdés, hogyan válasszunk ezek közül? Egyrészt kiindulhatunk a cselekvők perspektívájából. Megkeresve azokat a szempontokat, amelyek a rendszerváltás korának szereplőit mozgatták, az ő elvárásaikkal szembesíthetjük az elmúlt húsz évet. Másrészt kiindulhatunk a társadalomtudományok általános kérdésfelvetéseiből. Kiválasztva azokat a problémákat, amelyek a szociológia számára kiemelt fontosságúak, a felvilágosodás értékei felől értékelhetjük napjainkat. A könyv kiindulópontjaként szolgáló modernizáció és állampolgári szocializáció fogalmairól úgy gondolom, hogy egyszerre felelnek meg mindkét követelménynek, egyidejűleg jelölve ki a partikuláris és univerzális tételeket.

A rendszerváltáskor kettős cél fogalmazódott meg a nyilvánosságban: egyrészt a – többször megszakított, majd felemás módon folytatott – modernizációs folyamatok stabil pályára állításának, másrészt a diktatúrákkal tarkított rövid huszadik század lezárásának, vagyis a demokratikus átalakulásnak az igénye. A modernizáció és demokratizálódás problematikája azonban nem csupán a rendszerváltás reménye volt, hanem egyúttal a szociológiai gondolkodást kezdetek óta foglalkoztató probléma is. Ilyenformán az a kérdés, hogy vajon a rendszerváltás után húsz évvel mit mondhatunk a modernizáció és a demokratizálódás állapotáról egyszerre kiemelt fontosságú a hétköznapi cselekvők és a szociológia számára.

Modernizáció és demokratizálódás közti kapcsolat első látásra magától értetődőnek tűnhet. Hiszen az olyan önálló logika mentén szerveződő társadalmi alrendszerek, mint a gazdaság, a politika, a tudomány vagy a művészet

egyaránt a lehető legnagyobb szabadságot és egymás kölcsönös tiszteletben tartását biztosító demokratikus állampolgári kultúrára és intézményrendszerre támaszkodnak. Azonban modernizáció és demokratizálódás kapcsolata ennél összetettebb. Az egyes alrendszerek, működésük nem szándékolt következményeként, nem csupán egymást veszélyeztethetik, de egyúttal a demokratikus kultúrát és intézményeket is erodálhatják. Ezért a modernizáció és demokratizálódás kölcsönhatásai alapos elemzést igényelnek. Ezt a munkát korábbi, *A modernizáció ingája* című könyvemben végeztem el, kísérletet téve a legfontosabb kortárs társadalom- és modernizációelméleteknek az állampolgári szocializáció és az autonómia problémái által vezérelt szintézisére (Sik 2012).

Itt úgy érveltem, hogy a modernizációt egyszerre három, egymással kölcsönhatásban álló integrációs szinten zajló folyamatnak kell tekinteni. Az első az intencionális cselekvések (életvilág, szemantikák, illúziók), a második a cselekvések nem szándékolt következményeinek eredményeként önállósult „posztintencionális" struktúrák (rendszerek, mezők), a harmadik pedig a nem tudatosuló, „preintencionális" motivációk (habitus, vad értelemképződés, intimitás) szintje. Ezek az integrációs szintek abban az értelemben hatnak egymásra, hogy adott szint emancipatórikus és patologikus vonásai a többi szintre is kihatnak, elősegítve emancipatórikus vagy patologikus tendenciáik felerősödését, ami egyúttal visszahat minden más szintre. Ily módon a modernizáció folyamata leginkább egy csatolt inga mozgására emlékeztet, amelyben a különböző integrációs szintek egyszerre járulnak hozzá és akadályozzák egymás teljesítményét (Sik 2012: 294).

Mindebből modernizáció és demokratizálódás kapcsolatára vonatkozóan egyrészt az következik, hogy e folyamatok között nem egyirányú, hanem körkörös kapcsolat van. Miközben a demokratikus állampolgári kultúra – tudatos cselekvések és nem tudatosuló motivációk szintjén értelmezhető – elterjedése előfeltétele az önálló alrendszerek differenciálódásának, egyúttal e struktúrák modernizálódása is előfeltétele az állampolgári viszonyok és az intim kapcsolatok demokratizálódásának. Másrészt ez a kölcsönhatás nem csupán emancipatórikus, de egyúttal patologikus tendenciák lehetőségét is magában rejti. Az alrendszerek térnyerése, az „eljogiasodással" és a piaci logika dominánssá válásával elsorvaszthatja a közvetlen demokratikus állampolgári viszonyok terepeként felfogott civil társadalmat. Ilyenformán modernizáció és demokratizálódás viszonylatát csakis összetett módon lehet megragadni: lineáris kapcsolatok és trendek helyett a köztük lévő dinamika stabilitására és irányára fókuszálva.

Emancipatórikus és patologikus tendenciák a társadalmi integráció különböző szintjein kisebb-nagyobb valószínűséggel a legtöbb premodern társadalomban is kialakulhattak. A modernitás sajátos teljesítménye abban áll, hogy ezek nem csupán epizodikusan, egymástól függetlenül jelennek meg, hanem egyidejűleg, egymáshoz szorosan kapcsolódva, egymást folyamatosan erősítve és gyengítve is. Ugyanakkor az, hogy a modernitásban megjelent és stabilizálódott ez a dinamika, korántsem jelenti azt, hogy minden társadalomtörténeti konstellációra egyforma mértékben lett volna jellemző. Különböző korokban és társadalmakban a három integrációs szinten párhuzamosan zajló modernizációs folyamatok felgyorsulhattak, lelassulhattak, adott esetben meg is akadhattak. Magyarország 20. századi történetét leginkább e két utóbbi tendencia jellemzi: a két világháború között a nemzeti, az államszocializmus kiépülése után pedig a pártállami ideológián alapuló centralizált hatalom akadályozta a modernizációs folyamatok kiteljesedését (Sik 2012: 298–303).

A rendszerváltással a nyílt egyeduralomra törő, alternatív világértelmezéseket és kritikát nem tűrő, és ebben az értelemben dogmatikus szemantikák és az általuk meghatározott politikai hatalmi terek megszűntek. Ebben az értelemben egyedi lehetőség nyílt a lelassított, megakasztott modernizációs folyamatok beindulására és stabilizálódására. A rendszerváltást követő változások között egyaránt kitüntetett jelentősége van a különböző integrációs szinteken lezajló átalakulásoknak. Posztintencionális szinten a piacgazdaság, a többpártrendszer és a jogállam intézményeinek kialakítása, intencionális szinten a tág értelemben vett demokratikus állampolgári kultúra elterjesztése, preintencionális szinten a személyközi viszonyok demokratikusságát szavatoló intimitás, valamint az állampolgári kultúra kialakulásához nélkülözhetetlen nyilvánosság élményeinek biztosítása jelenti a fő kihívást. Ezek a potenciális átalakulások kölcsönösen egymásra utaltak abban az értelemben, hogy piacgazdaság és jogállam csak demokratikus állampolgári kultúrájú cselekvések nem szándékolt következményeként jöhet létre, az intimitás és nyilvánosság átélésére csak stabil, önálló alrendszerek megléte esetén van lehetőség, demokratikus állampolgári kultúra pedig csakis az ezen élmények támaszkodó, autonóm személyiségre épülhet rá.

Azonban a tekintetben nagy különbség van az integrációs szintek között, hogy milyen gyorsan változtathatók meg, és mennyire kontrollálható ez a változás. Míg a posztintencionális hálózatok átalakítása a jogszabályok révén viszonylag gyorsan, direkt módon megvalósítható, addig az állampolgári kultúra és a preintencionális motivációk megváltoztatása generációkon átívelő,

csupán indirekt módon befolyásolható folyamat. Ennek megfelelően a rendszerváltás igazi kihívása ezeknek a hálózatoknak az átalakítása. Csakis akkor remélhető, hogy az intézményi átalakulások tartósak maradnak, és a modernizáció dinamikája stabilizálódik, ha ezeken a szinteken sikerül változásokat elérni. Amennyiben preintencionális szinten intimitás- és nyilvánosságélmények helyett érzelmi patológiák, intencionális szinten pedig demokratikus állampolgári kultúra és racionális életvilág helyett dogmatikus világértelmezések és előítéletek válnak dominánssá, úgy a demokratikus jogállami intézményrendszer és a piacgazdaság sincs tartósan biztonságban. Ebben az értelemben az állampolgári kultúra rendszerváltás utáni átalakulásának problematikája túlmutat önmagán: a modernizációs folyamatok stabilizációjának kulcskérdésévé válik.

A rendszerváltás után húsz évvel immár kellő idő telt el ahhoz, hogy ezt a kérdést érdemben tárgyalhassuk: felnőtt egy generáció, amelynek tagjai nem az államszocializmusban, hanem teljes mértékben a harmadik köztársaságban szocializálódtak. Ennek a generációnak az állampolgári kultúráját vizsgálva válaszolhatunk arra a kérdésre, hogy mely feltételektől függően sikerült demokratikus értékeket és ismereteket elsajátítani, valamint az intimitás és az értelemproblematika kihívásaira választ találni, és mindezzel összefüggésben mennyire tekinthető stabilnak a modernizáció a rendszerváltás után 20 évvel. Az állampolgári kultúra vizsgálatának empirikus bázisát egy 2009 és 2011 között lefolytatott kutatás adja, amelyben a családon belüli szocializációs folyamatok kvalitatív (interjúk, családi esettanulmányok) és kvantitatív (reprezentatív kérdőíves felmérés) feltérképezésére tettünk kísérletet.

A továbbiakban tehát e kutatás tapasztalatait veszem számba a modernizáció problematikája szempontjából. Első lépésben a kutatás oksági modelljét, és a kérdőíves elemzéshez felhasznált változókat ismertetem röviden. Ezt követően a kérdőívek alapján az állampolgári szocializáció oksági mechanizmusainak feltérképezésére teszek kísérletet: a demokratikus és antidemokratikus értékek, az állampolgári ismeretek, a bizalom, valamint a civil és politikai cselekvéspotenciál kialakulását magyarázó útmodelleket mutatok be. Harmadik lépésben az állampolgári szocializáció ideáltipikus forgatókönyveit vázolom fel, amihez egyaránt felhasználom az útmodellek és a családi interjúk tapasztalatait. Végül az állampolgári szocializációt az átfogó makro folyamatok összefüggésében vizsgálom, és így próbálok meg választ találni arra a kérdésre, hogy miként értékelhető a rendszerváltás után 20 évvel a modernizáció Magyarországon.

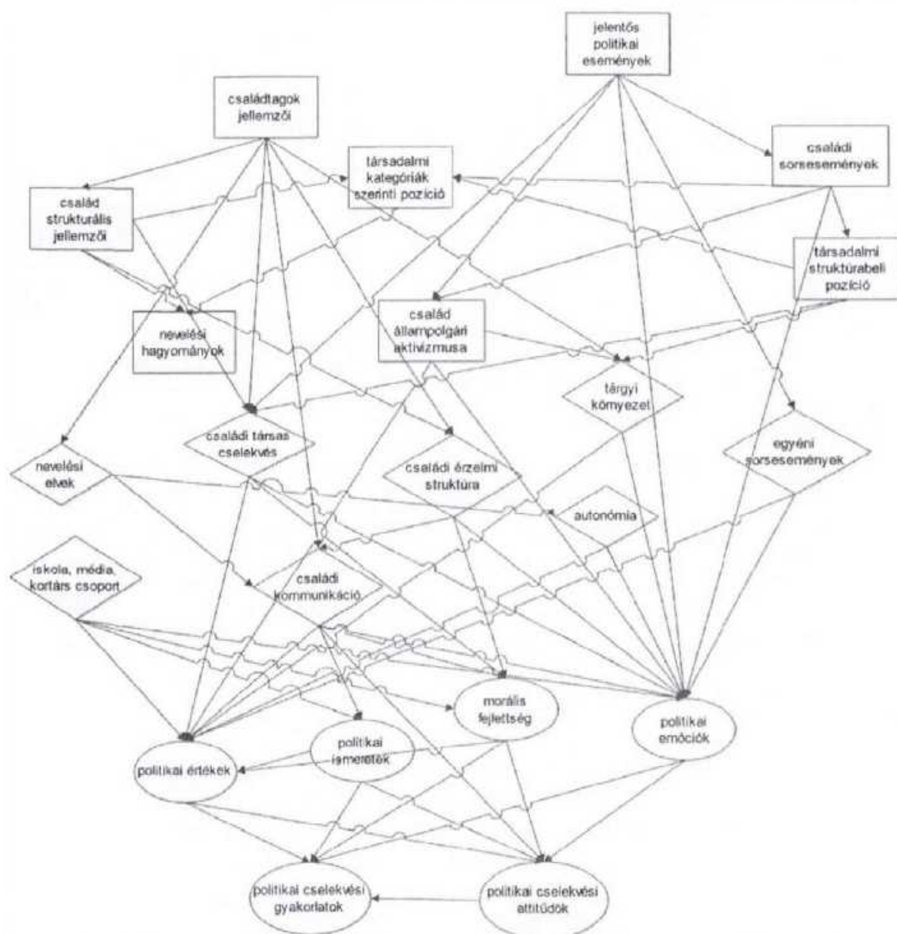
A könyv megírása során nyújtott segítségért sok mindenkinek tartozom hálával. Elsőként kutatótársamnak és a könyv lektorának Szabó Ildikónak szeretnék köszönetet mondani, aki a tőle megszokott alapossággal mutatott rá a kézirat hiányosságaira. Mellette a könyv empirikus bázisaként szolgáló kutatás vezetőjének, Csákó Mihálynak valamint harmadik kutatótársamnak, Murányi Istvánnak is köszönetet mondok. Az immáron hosszú évek óta tartó közös munka és gondolkodás nélkül az alább olvasható sorok sem születhettek volna meg. Köszönettel tartozom Zakariás Ildikónak, aki a statisztikai elemzésekben és a kutatás közben felmerülő kérdések tisztázásában egyaránt nagy segítségemre volt. Végül köszönöm az OTKA támogatását, amiért bizalmat szavazott kutatási tervünknek (K78579), az Európai Unió FP7-es keretprogramja által finanszírozott MYPLACE projektnek (FP7-266831) és a *szuveren.hu* portálnak, amiért a megjelentetés költségeit fedezték, valamint a L'Harmattan Kiadónak, amiért vállalta a kézirat kiadását.

A családi állampolgári szocializáció komponensei

Az állampolgári szocializáció folyamatának elemzése a nemzetközi és a hazai szociológia történetében egyaránt hosszú múltra tekint vissza. Ezek a kutatások a legkülönbözőbb történeti és társadalmi kontextusokból indultak ki, ennek megfelelően eltérő elméleti és módszertani elveket követtek. A családi állampolgári szocializációs folyamatokra fókuszáló kutatásunkban nem valamilyen specifikus kérdés vezérelt minket, hanem sokkal inkább az az igény, hogy a rendszerváltás utáni állapotokról átfogó képet alkothassunk. Ebből fakadóan azt a célt tűztük ki magunk elé, hogy az állampolgári kultúra formálódásának családi körülményeit minél apróbb részletekbe menően feltárjuk (Csákó et al. 2010).[1] A lehetséges összefüggések hipotetikus szerkezetét az 1. ábra foglalja össze.

Ebből az oksági modellből indultunk ki a kvalitatív szakaszban az interjúk vázlatának kidolgozásakor és a kvantitatív szakaszban a kérdőív összeállításakor. Ahogy az ábráról is leolvasható, a független változók között nem csupán társadalmi struktúrabeli pozícióra és a demográfiai, családszerkezeti változókra, hanem egyúttal a család történelmi tapasztalataira, nevelési hagyományaira, interakciókban és tárgyi szimbólumokban kifejeződő identitására is kíváncsiak voltunk. Ezekre úgy tekintettünk, mint az állampolgári szocializációs folyamatok legtágabb kontextusára, amelyekbe a további magyarázó változók is beágyazódnak. Ilyen közbejövő változóknak tekinthetők a családi szabadidőtöltés sajátosságai, az olyan családon kívüli hatások, mint az iskola, a kortárs csoport és a média, valamint – a korábbi kutatásokban mindeddig háttérbe szorult – olyan nehezen megragadható tényezők is, mint a család érzelmi és nevelési klímája, valamint kommunikációs szokásai. A kimeneti

[1] E tanulmányunkban részletesen áttekintjük a nemzetközi és hazai családi állampolgári szocializáció-kutatások előzményeit és főbb fogalmait, ily módon alapozva meg a kutatás hipotetikus oksági modelljét. Mindezek ismertetésétől ezúttal eltekintek.

1. ábra: A KUTATÁS HIPOTETIKUS OKSÁGI MODELLJE (CSÁKÓ ET AL. 2010: 435)

változók között az állampolgári kultúra különböző dimenziói szerepeltek: az értékek, ismeretek, érzelmek és cselekvési mintázatok.

A kutatás kvalitatív szakaszában 15 középiskolás fiatallal és szüleikkel készítettünk félig strukturált interjúkat. Ezek segítségével a család 20. századi történelemre vonatkozó emlékezetét, és ennek kapcsán a politikával kapcsolatos attitűdöket, valamint a családi viszonyokat próbáltuk feltárni. Az interjúkból a narratív módszerrel történő elemzés után esettanulmányok készültek (Sik 2011a). Ezek kettős célt szolgáltak: egyszerre segítettek a kérdőív összeállításában és – ahogy az állampolgári kultúra ideáltípusainak kidolgozásánál később látható lesz – az adatbázis értelmezésében. A kutatás kvanti-

tatív szakaszában 4100 végzős középiskolai tanulót kérdeztünk meg, egy 45 perc hosszú, önkitöltős kérdőív segítségével. A tanulók az iskolában, egy tanóra keretében töltötték ki a kérdőíveket. A válaszolókat a régiók és az iskolatípus szerint rétegzett, országosan reprezentatív minta alapján választottuk ki. A kitöltött kérdőívekből létrehozott adatbázist főkomponens elemzéssel, lineáris regresszióval és klaszteranalízissel elemeztem.[2] Ahhoz, hogy ezek pontosan értelmezhetők legyenek, a fejezet további részében az elemzés során felhasznált változókat mutatom be.[3]

A független változók között elsőként a család társadalmi struktúrán belüli pozícióját kifejező változók szerepeltek: a kulturális tőkét mérő szülői iskolai végzettség és a birtokolt könyvek száma, a gazdasági tőkét mérő vagyontárgy-index, és szubjektív gazdasági önbesorolás, valamint a társadalmi tőkét mérő ismerős-index. A független változók második csoportját a család szerkezetét leíró és a demográfiai változók alkotják: az együttlakók száma, a nukleáris családszerkezet épsége, valamint a nem, a település- és az iskolatípus. A harmadik csoport a családtagok – interakciókban és tárgyi kultúrában kifejezett – identitását feltérképező változókból tevődik össze. A negyedik változócsoportot a családra ható történelmi események emlékei, valamint az állampolgári és nevelési hagyományok alkotják.

Változócsoportok	kérdőívbeli kérdés („..." az elemzésben használt változónév)
kulturális tőke	Mi édesapád/nevelőapád, illetve édesanyád/nevelőanyád legmagasabb iskolai végzettsége? („apa/anya iskolai végzettsége")
	Körülbelül hány db. könyv van a lakásotokban („könyvek száma"), illetve a te birtokodban? („saját könyvek száma")
gazdasági tőke (index a vagyontárgyak összeadásából)	Van-e nektek: 5 évnél fiatalabb személygépkocsitok, mosogatógépetek, LCD televíziótok, széles sávú internet hozzáférésetek, saját, külön számítógép, szobád, játékkonzolod, értékes sportszered vagy hangszered? („vagyontárgy index")
	Hol tudnád elhelyezni a családotokat jövedelem szempontjából ezen a skálán, ahol az 1-es a legszegényebbeket, a 10-es a leggazdagabbakat jelenti? („szubjektív jövedelmi önbesorolás")

[2] E módszerek ismertetéséhez lásd: Barna–Székelyi 2002.

[3] Az alábbi táblázatokban az egyes változócsoportok alatt zárójelben jelzem, hogy index vagy főkomponens készítésével vontam össze a részkérdéseket. Ahol nem jelzem külön, ott magukkal a kérdésekkel dolgozom. A főkomponensek részletes bemutatására a függelékben kerül sor.

Változócsoportok	kérdőívbeli kérdés („…" az elemzésben használt változónév)
társadalmi tőke (index a különböző típusú kapcsolatok összeadásából)	Van-e szüleidnek olyan ismerőse vagy barátja, akitől szükség esetén szívességet kérhetnének és az illető politikus, állami/ önkormányzati tisztségviselő, vállalkozó, művész, újságíró, ügyvéd, orvos, rendőr, tanár? („társadalmi tőke")
családszerkezet és demográfia	Jelöld be mindazokat, akikkel itt együtt élsz! („együttlakók száma", „elváltak-e a szülők")
	Nem („nem")
	Hol laksz a szüleiddel? Budapesten, megyeszékhelyen, 5000 főnél nagyobb településen, 5000 fő alatti településen („nagyvárosban lakik-e?")
	Milyen iskolába jársz? gimnázium, szakközépiskola, szakiskola („szakiskolás-e?")
Családi identitás	Minden ember életében vannak olyan dolgok, teljesítmények, cselekedetek, amelyeket különösen fontosnak talál, amelyekről sokat beszél, amelyekre büszke. Ilyeneket sorolunk fel. Kérünk, egy-egy egyenes vonallal kapcsold össze őket azzal vagy azokkal a családtagjaiddal, akikre az a fajta büszkeség jellemző! Apám/ Anyám Becsületességére, Tudására, Magyarságára büszke („apa/ anya becsületességére büszke", „apa/anya tudására büszke", „apa/ anya magyarságára büszke"),
	Van-e szobádban / és a lakás más részében kitéve a falra vagy polcra, bárhova: A történelmi Nagy-Magyarország térképe, Magyar zászló? („vannak-e nemzeti szimbólumok a lakásban?")
Családi emlékezet és hagyományok	Befolyásolták-e a családot az alábbi események: Az első világháború, Trianon, Zsidóüldözés, 2. világháború, A kulákok üldözése, Kitelepítés, koncepciós perek, államosítás, téeszesítés, 1956-os forradalom, Disszidálás, A „háztáji" gazdálkodás, magánvállalkozások (GMK) engedélyezése, A rendszerváltás, kárpótlás, privatizáció, Csatlakozás az Európai Unióhoz? („Befolyásolta-e családja életét…"),
	Magyarország történetében különböző lehetőségek voltak arra, hogy politikai, közéleti kérdésekben véleményt nyilvánítsanak a polgárok. Tudomásod szerint a családod tagjai mennyire éltek ezekkel a lehetőségekkel? A rendszerváltás előtt ellenzéki tevékenységben, tüntetésen vett részt („volt-e a rendszerváltás előtt ellenzéki rokon?")/ A rendszerváltás előtt tagja volt a pártnak (az MSZMP-nek) („volt-e MSZMP-tag rokon?")/ A rendszerváltás előtt vezető állami vagy politikai tisztséget töltött be („volt-e a rendszerváltás előtt állami- vagy párttisztséget betöltő rokon?")/ A rendszerváltást követő időszakban tagja valamelyik civil szervezetnek vagy munkahelyi tüntetésben, sztrájkban vett részt („van-e civil, szakszervezeti aktivista rokon?") / A rendszerváltást követő időszakban politikai tüntetésen vagy valamelyik párt munkájában vett részt. („van-e a rendszerváltás óta tüntetésen, politikai pártban résztvevő rokon?")

Változócsoportok	kérdőívbeli kérdés („..." az elemzésben használt változónév)
Családi emlékezet és hagyományok	Sok családban a nevelési szokások generációról-generációra öröklődnek. Szokott-e arról mesélni apukád vagy anyukád, hogy őt hogyan nevelték a szülei? Ha vita volt, szülei kiabáltak vele, megverték („van-e agresszív nevelési hagyomány?") / Napokig megsértődtek és nem kommunikáltak („van-e sértődős nevelési hagyomány?") / megbeszélték a problémát, humorral oldották meg a feszültséget („van-e békülékeny nevelési hagyomány?")

2. ábra: A FÜGGETLEN VÁLTOZÓK

Hipotézisünk szerint e független változók egyrészt meghatározzák a politikai értékeket, ismereteket, érzelmeket és magatartási formákat magába foglaló kimeneti változókat, másrészt az ezekre szintén hatást gyakorló közbejövő változókat. A közbejövő változók első csoportját a családi nevelési klímát leírók alkotják, amelyek között megkülönböztettünk agresszív, konszenzuskereső és sértődékeny típust. A közbejövő változók második csoportját a családi érzelmi struktúráját bemutató változók alkotják, amelyek között megkülönböztettünk érzelmi biztonságot nyújtót, laissez-faire-t és szeretethiányost. A harmadik csoportot az autonómia különböző dimenzióit kifejező változók alkotják. A közbejövő változók negyedik csoportjába a családi kommunikáció racionalitását mérő változók tartoznak: itt megkülönböztettünk egymástól normakövető, stratégiai és érvelő kommunikációs klímákat, amelyek megfeleltethetők a kohlbergi értelemben vett konvencionális, prekonvencionális és posztkonvencionális morális fokokon folyó kommunikációnak (Habermas 2001). Az ötödik csoport a politikai és történelmi tárgyú családi kommunikáció gyakoriságára vonatkozott. A közbejövő változók hatodik csoportja a szabadidő eltöltés különböző típusait fejezi ki: a szórakozó, a családorientált és a tanuló profilt. A hetedik csoportba a személyes identitás különböző dimenziói tartoztak. A közbejövő változók nyolcadik csoportját a családon kívüli szocializációs ágensek alkották, amelyek kontrollváltozóként szerepeltek a modellben: az iskola demokratikus mivolta, a médiafogyasztási szokások és a baráti politikai beszélgetések gyakorisága.

Változócsoportok	kérdőívbeli kérdés („..." az elemzésben használt változónév)
családi nevelési klíma (főkomponens)	A legtöbb családban előfordulnak nézeteltérések, viták, veszekedések. A következő kérdés arra vonatkozik, hogy a ti családotokban ezek miként zajlanak: Én/ apám/anyám Kiabál/ Verekszik („agresszív-e a nevelési klíma?") / Napokig megsértődik, és nem kommunikál („sértődős-e a nevelési klíma?") / Az első heves érzelmek elmúltával bocsánatot kér/ Humorral oldja a feszültséget. („békülékeny-e a nevelési klíma?")
családi érzelmi struktúra (főkomponens)	Hogyan nevelnek a szüleid? Apám/anyám: Segít, ha szükségem van rá / Gyengéd hozzám/ Megérti a problémáimat, gondjaimat/ Meg tud vigasztalni, ha valami bánt („érzelmi biztonságot nyújtó apa/anya")/ Engedi, hogy azt tegyem, amihez kedvem van/ Szereti, ha én döntök a dolgaimban/ Megpróbál mindenben ellenőrizni/ Úgy bánik velem, mint egy kisgyerekkel („laissez-faire apa/anya")/ Kis dolgokért is keményen büntet/ Nem igazán érdeklik az én problémáim/ Nem figyel igazán rám („szeretethiányos apa/ anya").
autonómia (főkomponens)	Mennyire döntesz szabadon abban, hogy kivel barátkozol/ mikor mész haza este/ milyen különórákra jársz/ kivel jársz/ mit csinálsz a szünidőben/ mire költöd a zsebpénzedet/ hogyan öltözködsz, milyen a hajviseleted/ hol tanulsz tovább, milyen pályát választasz/ mivel töltöd a szabadidődet, hol és hogyan szórakozol/ mennyi időt fordítasz a tanulásra („autonómia")
családi kommunikáció racionalitása (főkomponens)	Amikor beszélgettek a családban és valamilyen témában úgy érzed, hogy határozott, a szüleidétől eltérő véleményed alakul ki, mi szokott történni? Nem mondom el a véleményemet, mert a szüleim jobban ismerik a világot, és ezért véleményüket fontos kérdésekben eleve elfogadom./ nem tartom helyesnek a szülőkkel való vitát./ vannak kérdések, amikről nem lehet meggyőzni egymást és ezt el kell fogadni („tekintélytisztelő kommunikáció")/ Nem mondom el a véleményemet, mert végül úgyis rám kényszerítik az igazukat (pl. büntetéssel), ezért felesleges/ nem áll érdekemben vitatkozni a szüleimmel, hiszen akkor kedvesebbek velem, ha nem mondok ellent./ Elmondom a véleményemet és minden eszközt bevetek, hogy igazamat elismerjék (pl. füllentek, ha kell) („stratégiai kommunikáció")/ Elmondom a véleményemet és megpróbálom érvekkel meggyőzni szüleimet az igazamról („érvelő kommunikáció")
Politikai és történelmi családi kommunikáció gyakorisága (főkomponens)	Szoktatok-e beszélgetni a családban az alábbi témákról? Jelöld meg azt is, hogy te is részt veszel-e az ilyen beszélgetésekben! Kisebbségek, Vallási-világnézeti kérdések, Külpolitikai események, Magyarság, Politikai pártok, Politikai szervezetek, mozgalmak, Politikusok Szegénység, Az ország gazdasági helyzete („politikai tárgyú családi beszélgetés")/ Az első világháború, Trianon, Zsidóüldözések, 2. világháború, A kulákok üldözése, Kitelepítés, koncepciós perek, államosítás, téeszesítés, 1956-os forradalom, Disszidálás, A „háztáji" gazdálkodás, magánvállalkozások (GMK) engedélyezése, Befolyásolta-e családja életét a rendszerváltás, kárpótlás, privatizáció, Őszödi beszéd („történelmi tárgyú családi beszélgetés").

Változócsoportok	**kérdőívbeli kérdés („…" az elemzésben használt változónév)**
szabadidő (főkomponens)	Milyen gyakran végzed az alábbi tevékenységeket? Barátokkal vagyok./ Számítógéppel játszom. / Számítógépen beszélgetek (chat, skype stb.) („szórakozó szabadidő profil"),/ Szüleimmel beszélgetek./ Testvéreimmel beszélgetek./ Házimunkát végzek / Szüleimmel együtt tévézek („családi szabadidő profil")/ Házi feladatot csinálok, tanulok/ Különórán vagyok (nyelv, zene stb.)/ Könyvet olvasok (nem tankönyvet) („tanuló szabadidő profil").
személyes identitás	Én magam magyarságomra („magyarságára büszke") / becsületességemre („becsületességére büszke")/ tudásomra vagyok büszke („tudására büszke")
	Az alábbi állítások közül melyikkel tudsz a leginkább azonosulni? Vallásos vagyok, egyházam tanítását követem, Vallásos vagyok a magam módján, Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e vagy sem, Nem vagyok vallásos, Elutasítom a vallásosságot. („vallásos-e")
iskola	A saját iskoládat mennyire tartod demokratikusnak? („iskola demokratikussága"),
	Mennyire számítasz jó tanulónak? („szubjektív tanulmányi megítélés")
média (index a médiumok összeadásából)	Szoktál-e televízió híradót nézni/ interneten közéleti-politikai honlapokat olvasni/ szoktál-e napilapot olvasni? („hányféle politikai médiát fogyaszt?")
barátok (főkomponens)	Milyen gyakran szoktatok beszélgetni a barátaiddal Politikáról, politikusokról?/ A magyarságról?/ Más nemzetiségekről (pl. cigányság, zsidóság)?/ A szomszéd országokról, népekről? („mennyire beszél barátokkal politikai kérdésekről?")
	Mennyire igazak rád az alábbi állítások: Nehezen barátkozom/ Könnyen barátkozom/ Úgy érzem, elfogadnak az emberek/ Nehezen szoktak megkedvelni („könnyen barátkozik-e?")

3. ábra: A KÖZBEJÖVŐ VÁLTOZÓK

A kimeneti változók első csoportját a demokratikus értékekkel való azonosulás alkotta. A második csoportot az antidemokratikus értékekkel való azonosulás. A kimeneti változók harmadik csoportját a demokrácia működésének pragmatikus megértésére vonatkozó változók alkották. A negyedik csoportba a politikusokba, a közigazgatásba és a polgártársakba vetett bizalomra vonatkozó kérdések tartoztak. Az ötödik csoportba a különböző típusú

állampolgári cselekvési attitűdök és gyakorlatok tartoztak: a humanitárius-emberjogi civil szervezetekben, a nemzeti-hagyományőrző civil szervezetekben, valamint a pártpolitikában való részvételi hajlandóság.

Változócsoportok	kérdőívbeli kérdés („..." az elemzésben használt változónév)
demokratikus értékekkel való azonosulás (főkomponens)	Mennyire tartod fontosnak a következőket? a kisebbségi jogok érvényesülését/ a magánélet tiszteletben tartását/ a politikai választás lehetőségét/ a társadalmi különbségek csökkentését/ a törvények betartását/ a beleszólást a politikába/ az egyesülési szabadságot/ a szólásszabadságot/ a szolidaritást a rászorulókkal/ a társadalmi igazságosságot/ a többpártrendszert/ a törvény előtti egyenlőséget/ a másik ember tiszteletét/ a konfliktusok tárgyalásos megoldását? („demokratikus értékek")
antidemokratikus értékekkel való azonosulás (főkomponens)	Mennyire értesz egyet a következő véleményekkel? Magyarországnak olyan kormányra van szüksége, amelyik nem csak beszél, hanem, ha kell, oda is üt./ Magyarországnak arra van szüksége, hogy nemzeti önvédelem keretében fellépjünk a külső és belső kártékony erőkkel szemben / kötelező sorkatonai szolgálat keretében biztosítsák az ország védelmét/ végre egy erős párt legyen a sok vitatkozó helyett, illetve
antidemokratikus értékekkel való azonosulás (főkomponens)	Mennyire zavarna, ha padtársad a következő csoportok tagja lenne: amerikai, arab, cigány, erdélyi magyar, finn, kínai, fekete-afrikai, német, orosz, román, szerb, szlovák, zsidó? („antidemokratikus értékek")
demokrácia működésére vonatkozó ismeretek (index a helyes válaszok alapján)	Az alkotmány szerint hogyan működik a magyar politikai rendszer? A megválasztott kormány azt csinál, amit akar. / A miniszterelnök egymaga irányítja az országot. / A kormány a törvények szabta keretek között dönt az országot érintő kérdésekről. / A köztársasági elnök egymaga irányítja az országot, illetve, Ki indulhat el a választásokon? Akárki, aki jelentkezik./ Akárki, aki összegyűjt kellő számú ajánlást (kopogtatócédulát). / Akárki, akinek van diplomája./ Akárki, akinek elég sok pénze van illetve, Mi a feladata a parlamentnek? az ország összes lakosára vonatkozó törvények megalkotása / A megalkotott törvények helyességének ellenőrzése./ Az országos jelentőségű bűnösök felkutatása és elfogása. / A törvények alkalmazása fontos esetekben (ítélethozatal), illetve, Mi a feladatuk a bíróságoknak? Törvények megalkotása./ A megalkotott törvények helyességének ellenőrzése. / A bűnösök felkutatása és elfogása./A törvények alkalmazása (ítélethozatal) („demokratikus ismeretek)

Változócsoportok	kérdőívbeli kérdés („...” az elemzésben használt változónév)
állampolgári bizalom (főkomponens)	Személy szerint mennyire bízol a következőkben: Helyi polgármester, Kormány, Politikusok („politikai szereplőkbe vetett bizalom”)/ Rendőrség, Tanári kar, Adóhivatal, Orvosok, Tűzoltóság („közintézményekbe vetett bizalom”)/ Családod, Egy átlagember, Barátaid, Felnőttek („másokba vetett bizalom”)?
állampolgári aktivitás (főkomponens)	A következő szervezetek közül melyekben vennél részt szívesen? az emberi jogokat védő szervezetben/ a fajgyűlölet ellen fellépő szervezetben/ jótékonysági szervezetben („emberjogi-szolidaritási civil cselekvéspotenciál”)/ hagyományőrző egyesületben/ a magyarságot védő egyesületben („nemzeti civil cselekvéspotenciál”)/ az egyik politikai pártban/ az egyik párt ifjúsági szervezetében („politikai cselekvéspotenciál”)?

4. ábra: A KIMENETI VÁLTOZÓK

A kvantitatív elemzésekben ezek a változók, valamint a belőlük – indexkészítés vagy főkomponens-elemzés segítségével – képzett összevont mutatók szerepelnek. A független, közbejövő és kimeneti változók áttekintése után hozzáláthatunk az összefüggések részletes vizsgálatához. Az alábbiakban elsőként különböző „útmodelleket” vázolok fel, és segítségükkel elemzem a családi politikai szocializáció egyes dimenzióit. Ezek abban a szigorú módszertani értelemben nem útmodellek, hogy célom nem a hatások összeadódó erősségének pontos kiszámolása. Ennek, a szerteágazó és bonyolult összefüggéseket figyelembe véve sem értelme, sem realitása nem lenne. Ehelyett pusztán arra törekszem, hogy az állampolgári kultúra különböző aspektusainak kialakulásában szerepet játszó tényezők oksági térképét felrajzoljam, és bemutassam, hogy miként befolyásolják a független és közbejövő változók a politikai szocializáció folyamatát. Az állampolgári értékek, ismeretek és érzelmek formálódásának aprólékos feltárása az első lépés a modernizáció és demokratikus kultúra összefüggéseinek elemzésében. Ez alapján nyílik lehetőség az állampolgári szocializáció azon ideáltípusainak megalkotására, amelyek egyúttal a modernizációs kilátások értékelésének kiindulópontjai is.

A demokratikus értékek

A demokratikus értékek az állampolgári kultúra kulcsfontosságú dimenzióját fejezik ki, azokat az elköteleződéseket, amelyek a jogállami berendezkedéshez és az állampolgárokhoz való viszony alapját képzik. Az értékek reflexivitás szempontjából sajátos helyzetben vannak, minthogy egyszerre tartalmaznak kognitív döntéseket és érzelmi választásokat. Ugyanúgy nem lehet őket pusztán az ismeretekből levont logikai következtetésnek tekinteni, ahogy irracionális érzelmi választásnak sem. Az értékek hétköznapi cselekvéshelyzetekben jobbára hallgatólagosan vannak jelen, csak akkor válnak reflexió tárgyává, ha valamilyen, a rutinokat megszakító dilemma merül fel. Ilyenkor olyan viszonyítási pontként szolgálnak, amelynek segítségével a felmerülő dilemma megoldható. Ez abban az értelemben kognitív folyamat, hogy a konkrét probléma absztrakt értékekre való visszavezetése logikai műveleteket tartalmaz. Abban az értelemben azonban érzelmi választás, hogy az azonosulás magukkal az értékekkel legalább annyira affektív vonzalmakon alapul, mint racionális mérlegelésen.

Az értékek közti differenciálás annyiban önkényes kutatói döntés eredménye, hogy azok a – schütz-i értelemben vett – életvilág sarokpontjaiként, inkoherens, inkonzisztens, ugyanakkor lazán mégiscsak összefüggő világkép részei (Schütz 1974). Ennek megfelelően az állampolgári értékek is összefüggnek a világra vonatkozó egyéb értelmezésekkel és választásokkal, vagyis a személyes identitás egészével. Formálódásuk a szocializáció tágabb folyamatának kontextusába illeszkedik, amelynek helyszínei között a – demokratikus személyközi és intézményi viszonyok potenciális gyakorlóterepeként szolgáló – iskola mellett elsősorban a családnak van kitüntetett szerepe.

A demokratikus értékekkel való azonosulás közvetlen előfeltételei

Az alábbi regressziós táblázat foglalja össze a demokratikus értékekkel való azonosulást közvetlenül magyarázó tényezőket, valamint az összefüggések irányát és erősségét (R^2= 30%).[4]

változó neve	**béta**
mennyire beszél barátokkal politikai kérdésekről	0,20
tanuló szabadidő profil	0,12
érvelő kommunikáció	0,14
stratégiai kommunikáció	-0,13
iskola demokratikussága	0,12
politikai tárgyú családi beszélgetés	0,12
befolyásolta-e családja életét a rendszerváltás, kárpótlás, privatizáció	0,07
becsületességére büszke	0,08
szubjektív tanulmányi megítélés	0,07
vagyontárgy index	-0,08
csatlakozás az Európai Unióhoz	0,07
apa iskolai végzettsége	0,07
apám a becsületességére büszke	0,05
agresszív-e az érzelmi klíma	-0,06
van-e a rendszerváltás óta tüntetésen, politikai pártban résztvevő rokon	0,05

5. ábra: A DEMOKRATIKUS ÉRTÉKEK REGRESSZIÓS MODELLJE

A változókon végigtekintve látható, hogy a demokratikus értékekkel való azonosulás csaknem mindegyik szocializációs ágenssel szoros összefüggést mutat. A család strukturális pozíciója mind a gazdasági, mind a kulturális tőke tekintetében kihat a demokratikus értékekre, igaz, nem egyformán. Míg

[4] A lineáris regressziós elemzésekben forward módszert alkalmaztam, az egyes táblázatok előtt zárójelben található a megmagyarázott négyzetösszeg. A módszer erényeként említendő, hogy az egyes változók hatásának irányát és erősségét egymástól függetlenül képes bemutatni, ezt fejezik ki a feltüntetett béta értékek. A hátránya azonban, hogy csakis lineáris összefüggések mutathatók ki a segítségével, egyéb típusú együtt járások nem.

a nagyobb kulturális tőke egyúttal nagyobb mértékű azonosulást von magával, addig a nagyobb gazdasági tőke kisebb mértékű azonosulást. Az előző összefüggés talán kevésbé szorul magyarázatra, hiszen – ahogy azt korábbi kutatások is kimutatták (Szabó-Örkény 1998: 90) – a magasabb kulturális tőke lehetőséget teremt a demokratikus értékekre történő reflexióra és – akár meggyőződésből, akár pusztán tradícióként – a velük való azonosulásra. Az utóbbi viszont felveti azt az érdekes kérdést, hogy az objektíve gazdagabb családokban miért szignifikánsan kisebb a demokratikus értékek elfogadása? Ezen a ponton pusztán hipotetikus válasz formájában utalhatunk a hazai társadalom értékrendjének sajátosságaira. Ahogy azt a rendszerváltás előtti (Hankiss et al. 1982) és utáni (Tóth 2009) kutatásokból tudjuk, a magyar társadalom a materiálisról a posztmateriális értékekre való átmenet szempontjából jelentősen elmarad a nyugati országokban tapasztalt trendektől. Alighanem ez az általánosabb sajátosság fejeződik ki a fenti összefüggésben is. Vagyontárgyakkal elsősorban olyan családok vannak gazdagabban ellátva, akik a felhalmozás szempontjai szerint szervezik hétköznapjaikat. A materiális értékek logikája abban az értelemben ellentétes az absztrakt igazságossági, szolidaritási és szabadságjogi elvekkel, hogy azokkal szemben az egyéni érdekkövetés konkrét, szempontjait tartja szem előtt. Ebből fakadhat, hogy a vagyontárgyakkal jobban ellátott családok értékrendjében kisebb szerep jut a demokratikus értékekkel való azonosulásnak, ami kihat a fiatalokra is.[5]

A strukturális pozíció mellett a családi emlékezetben meghatározó szerepet beöltő események közül kettő mutatott összefüggést a demokratikus értékekkel: a rendszerváltás és az EU-csatlakozás. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy azokban a családokban lenne nagyobb a demokratikus értékekkel való azonosulás, melyekre ezek az események objektíve „nagyobb" hatást gyakoroltak. A történelmi események sokkal inkább a család emlékezetmunkájának eredményeként konstruálódnak, vagyis a mindenkori jelenben dől el, hogy mely események fontosak és melyek kevésbé. Ennek megfelelően az összefüggés a rendszerváltással és az EU-csatlakozással azt fejezi ki, hogy azok, akik ezen eseményeket – a család számára fontos eseményként jelölve meg – identitásuk részének tekintik, egyúttal a demokratikus értékekkel is nagyobb mértékben azonosulnak. Ez az összefüggés nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy a felkínált opciók közül ez a kettő utal kimondottan de-

5 Bővebben ehhez a kérdéshez lásd: Sik 2011b

mokratikus sikerekre. Fontosnak tekintésük ebből kifolyólag egyfajta demokrata identitás konstitutív elemének tekinthető.[6]

Hasonló mondható el a család állampolgári hagyományairól. Az arra a kérdésre adott válasz, hogy a rokonságban van-e, illetve volt-e különböző állampolgári cselekvésekben részt vevő családtag, nem annyira azt fejezi ki, hogy objektíve volt-e ilyen, sokkal inkább azt, hogy a családi emlékezet ezt számon tartja-e. Ennek fényében értelmezhető az összefüggés a rendszerváltás óta tüntetésen vagy párt munkájában résztvevő rokon és a demokratikus értékek melletti elköteleződés között. Úgy tűnik, hogy egy ilyen családtag fontos példaképként szolgálhat: felvillanthatja az állampolgári cselekvés relevanciáját, és egyúttal kézzelfogható közelségbe hozhatja azt. Így a demokrácia megszűnik távoli, absztrakt ideálnak lenni, amivel leginkább „mások" foglalkoznak. Abból fakadóan, hogy akár egy családtag is illetékes lehet a közügyekben, a demokratikus értékek kézzelfogható közelségbe kerülnek: olyasvalamiként jelennek meg, amelynek tényleges tétje van, amely mellett nyilvánosan állást lehet és adott esetben állást kell foglalni.[7]

A családi emlékezet mellett a felmenők identitása is kihat a demokratikus értékekkel való azonosulásra. Azokban a családokban, ahol a morális szempontoknak explicit, reflektált szerep jut egyúttal a demokratikus értékek is hangsúlyosabban jelennek meg. Ez nem meglepő, tekintve, hogy az igazságosság és szolidaritás szempontjai a hétköznapi moralitásban gyökereznek. Morálpszichológiai vizsgálatok kimutatták, hogy a demokratikus állampolgári kultúra egy kognitív morális tanulási folyamat során jöhet létre, az együttélés során felmerülő morális problémákkal való szembesülések és viták sorozatában (Kohlberg 1981). Az ilyen vitáknak potenciálisan kiemelt helyszíne a család: annál nagyobb esély kínálkozik rájuk, minél hangsúlyosabb a családtagok identitásának morális komponense. Ez teremt lehetőséget az empirikus összefüggés értelmezésére: azokban a családokban, ahol a becsületesség a gyerek számára is nyilvánvaló módon része a szülők identitásának, továbbá ezt az identitást ő is magáénak vallják, a demokratikus értékekkel való azonosuláshoz vezető morális tanulási folyamatnak is jobbak az esélyei.

---

6 A családi emlékezet önálló elemzéséhez lásd: Csákó 2012.

7 Természetesen ezen a ponton felmerülhet, hogy amennyiben a rokon által látogatott politikai megmozdulás antidemokratikus célokat tűzött ki, úgy az aktivitás emlékezete épp ellenkező hatású lehet. A lineáris regresszió módszere nem ad lehetőséget ennek elemzésére, így pusztán az állapítható meg, hogy amellett, hogy ez a lehetőség fennáll, az adatok mégis az ellenkező hatás túlsúlyát igazolják.

A demokratikus értékekkel való azonosulás kognitív dimenziójára utalhat az is, hogy a jobb tanulók és a tanuló szabadidő profilú fiatalok nyilatkoztak pozitívabban az igazságosság, szolidaritás és szabadság fontosságáról. Ugyanakkor itt számos további értelmezés is megemlíthető. Tanulással tölteni a szabadidőt, valamint jó tanulóként számon tartva lenni az iskolában egyaránt konform viselkedésmintázatra utal. A konform viselkedésminta természetesen nem egyszerűen a fiatal döntése: sokkal inkább egy olyan egyensúlyi állapotnak a jele, amelyben elég jól érzi magát ahhoz, hogy alkalmazkodjon a fennálló keretekhez. Ennek egyaránt része, hogy megfelelőnek érezze cselekvési szabadsága mértékét és a különböző formájú – honneth-i értelemben vett – elismerést (Honneth 1996). Az összefüggés a tanulói szabadidő profillal ebből a szempontból arra utal, hogy azok a fiatalok, akiknek az oktatási rendszer – megteremtve a feltételeit az elmélyülésnek és a továbbképzésnek különórákon – tényleges előrejutási kereteket kínál, nagyobb mértékben azonosulnak az iskolai tananyagban és a nyilvános diskurzusokban egyaránt normaként megjelenő demokratikus értékekkel. Hasonlóképpen azok a fiatalok, akiknek a teljesítményét az oktatási rendszer „jó tanulásként" elismeri, nagyobb valószínűséggel azonosulnak a rendszer tágabb kontextusát és legitimációs bázisát alkotó – bourdieu-i értelemben vett – demokratikus „illúzióval" (Bourdieu 2002, Sik 2011b). És fordítva: azok, akik kimaradnak ezekből a lehetőségekből és elismerési formákból kevésbé válnak konformmá, és kevésbé azonosulnak a hivatalos demokratikus kánon értékeivel.

A tanulmányi elismerés a fiatalok potenciális elismerési kapcsolatai közül pusztán egyet érint. Honneth az elismerés három különböző formáját különbözteti meg egymástól: az egyén másik egyén általi elismerését (szeretet), az egyén univerzális tulajdonságainak kollektív elismerését (jogi elismerés) és az egyéni teljesítmény kollektív elismerését (megbecsülés). A fiatalok életében e három elismerési forma közül az elsőt leginkább a család és a baráti kapcsolatok, a másodikat és a harmadikat az iskola biztosítja. A tanulmányi sikerességben kifejeződő megbecsülés mellett úgy tűnik, hogy a másik intézményi elismerési formának szintén nagy jelentősége van a demokratikus értékekkel való azonosulás szempontjából. A jogi elismerés átélésére elsősorban az iskolában, mint jogilag szabályozott intézményben nyílik lehetőség. Egyebek mellett ez fejeződik ki demokratikusságának szubjektív megítélésében. Azok a diákok, akik demokratikusnak tartják iskolájukat, egyúttal azt is kifejezik, hogy igazságos intézményi működésről, vagyis velük szemben korrekten eljáró, őket jogilag elismerő rendszerről szereztek tapasztalatot. Ez az elismerési

forma a demokratikus értékekkel való azonosulást a „legitimitás" élménye által valószínűsíti, oly módon hogy tényleges tapasztalatokat nyújt egy demokratikus elveken alapuló jogszerű intézményi működésrendről. Ennek fényében különösen aggasztó, hogy – korábbi kutatások tanulsága szerint – az iskolák többsége kevéssé veszi komolyan ezt a feladatot (Csákó 2011a).

Az intézményi elismerési viszonyok mellett az azonosulás a demokratikus értékekkel jelentős mértékben függ azok családon belüli leképződésétől. A demokratikus állampolgári kultúra első ránézésre kimondottan nem a családtagokon gyakorolható be, tekintve hogy ezek a viszonyok egymást közelről ismerő egyének között létesülnek, szemben az állampolgári kapcsolattal, ami az egymást személyesen nem ismerő embereket köti egymáshoz. Azonban, ahogy azt Giddens meggyőzően bemutatja, az a demokráciához szükséges érzületi háttér, ami a formális kapcsolatokon belüli tisztelet és tolerancia alapja, nem képzelhető el az intim viszonyokban, a modernizáció során lezajló forradalmi változások nélkül (Giddens 1992). E változások egyik központi aspektusa a kommunikáció uralommentessé válása, vagyis a kommunikatív racionalizáció (Habermas 2011). Ebben az értelemben a családi kommunikáció potenciálisan közvetlen gyakorlóterepe a demokratikus viszonyoknak. Ennek megfelelően értelmezhető az érvelő és stratégiai kommunikáció, valamint a demokratikus értékek közötti összefüggés. Azokban a családokban, ahol alapvetően érvelő kommunikációval oldják fel a vitás helyzeteket, a demokratikus értékeknek is nagyobb az elfogadottságuk, míg ott, ahol stratégiai kommunikációval – vagyis manipulációval, hazugsággal –, kisebb.

Noha nem közvetlenül a kommunikáció sajátossága, de a családon belüli viszonyok fontos tulajdonsága a család érzelmi klímája. Az ezt mérő különböző változók közül az agresszió mutatott negatív összefüggést a demokratikus értékekkel. A kiabálás, verekedés formáját öltő agresszív viselkedésminták értelemszerűen nem szolgálnak az igazságosság és szolidaritás elvei számára tapasztalati bázisként. Egy ilyen családi klíma sokkal inkább az erő logikáján alapuló társadalmi berendezkedést naturalizál, amelynek keretei között a demokratikus értékek az egyéni tapasztalatoknak ellentmondónak, valóságidegennek tűnnek.

Az azonosulás a demokratikus értékekkel végül jelentősen összefügg a politikai tárgyú családon belüli és baráti kommunikáció gyakoriságával. Ezen beszélgetések bizonyos értelemben olyan „mikro-nyilvánosságoknak" tekinthetők, amelyekben közügyeket vitatnak meg (Habermas 1993). E viták során elkerülhetetlen a reflexió a demokratikus értékekre. Azáltal pedig, hogy a

fiatalok megidézik őket, hogy szempontjaik szerint ítélik meg a szóban forgó közügyeket egyúttal óhatatlanul saját identitásuk részévé is teszik. Ez világítja meg a demokratikus értékek és a politikai kérdésekről folytatott kommunikáció gyakorisága közötti összefüggést: az, aki ilyen beszélgetésekben vesz részt, egyúttal a demokratikus állampolgári cselekvés egyik legfontosabb formáját is realizálja, nyilvánosságot hozva létre, első kézből szerez tapasztalatokat arról, hogy az igazságosság és szolidaritás elvei miként használhatók a közügyek megítélésére.

A közvetlen összefüggést mutató változók mellett legalább olyan érdekes, hogy mik voltak azok, amik nem mutattak összefüggést a demokratikus értékekkel. A független változók közül sem a családszerkezeti sajátosságokkal, sem a demográfiai sajátosságokkal, sem a nevelési hagyományokkal, sem a tárgyi környezettel nem mutattak közvetlen összefüggést a demokratikus értékek. A közbejövő változók között a család érzelmi struktúráját mérő változók, az autonómia és a médiafogyasztási szokások nem kerültek be a regressziós egyenletbe. Ez azt jelenti, hogy a demokratikus értékekkel való azonosulás tekintetében a vizsgálat során nem találtunk közvetlen, szignifikáns különbséget sem a különböző méretű és szerkezetű családban lakók, sem a különböző neműek, iskolatípusba járók, településtípuson lakók, sem pedig a különböző autonómiával és érzelmi struktúrával jellemezhető családok között. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy mindezek a változók egyáltalán ne hatnának ki a demokratikus értékekre, ahogy az alább látható, közvetett módon legtöbbjük kifejti hatását.

A demokratikus értékekkel való azonosulás közvetett előfeltételei

Elsőként a tanulói szabadidő profil kialakulását valószínűsítő tényezőket vizsgáljuk meg (R^2= 12%):

változó neve	**béta**
apa iskolai végzettsége	0,21
befolyásolta-e családja életét a 2. világháború	0,08
társadalmi tőke	0,10
van-e béküléken nevelési hagyomány	0,07
befolyásolta-e családja életét az 1956-os forradalom	0,06
van-e civil, szakszervezeti aktivista rokon	0,04

változó neve	béta
befolyásolta-e családja életét a kitelepítés, koncepciós perek, államosítás, téeszesítés	0,05
befolyásolta-e családja életét Trianon	-0,05
van-e agresszív nevelési hagyomány	-0,04
befolyásolta-e családja életét az EU-csatlakozás	0,04
vagyontárgy index	-0,07
szubjektív jövedelmi önbesorolás	0,07

6. ábra: A TANULÓI SZABADIDŐ PROFIL REGRESSZIÓS MODELLJE

Ahogy a regressziós egyenletből látszik, azt a kérdést, hogy ki tölti különböző tanulási tevékenységekkel a szabadidejét, messzemenőkig meghatározzák a család strukturális jellemzői. Minél jobban el van látva egy család kulturális és társadalmi tőkével, annál nagyobb az esély arra, hogy gyermeküknek közvetlenül, valamint – egyfajta életút modell formájában – közvetve segítséget nyújtsanak az iskolai és az iskolán kívüli tanulási folyamatokban. Az ilyen családokban felnövő gyerekek számára a tanulás nagyobb eséllyel tűnik érdemes és értelmes befektetésnek. A gazdasági pozíciót kifejező változók kétféleképpen hatnak a tanulói szabadidőre, igaz, különbözőképpen. A vagyontárgyak mutatója negatív összefüggésben áll a tanuló szabadidővel. Ennek hátterében alighanem az áll, hogy a felhalmozott vagyontárgyakban kifejeződő materiális értékrend a kulturális tőke jelentőségét háttérbe szorítja, így a tanulásra is kevéssé motivál. Ezzel szemben a szubjektív gazdasági önbesorolás pozitív összefüggésben áll a tanulói szabadidő profillal. A szubjektív gazdasági önbesorolás nem más, mint a család anyagi biztonságára és jólétére vonatkozó érzet. Ez abban az értelemben motivál tanulásra, hogy stabil kereteket teremt – az egyéb esetleges materiális problémák helyett – az egyéni előmenetelre való fókuszálásra. Ilyenformán a strukturális pozíció mint erőforrás és minta, közvetve is elősegíti a demokratikus állampolgári kultúra elsajátítását: ha egy család nem tudja megteremteni a tanuláshoz szükséges strukturális kereteket, és ezért a fiatal nem tesz kísérletet a meritokratikus iskolai előmenetelre, akkor a demokratikus értékekkel való azonosulás is elveszti reális alapját, motivációs bázisát. Mindezt ugyanakkor veszélybe sodorhatja, ha a család alárendeli a materiális céloknak a kulturálisakat: ebben az esetben a tanulási hajlandóság és közvetve a demokratikus értékekkel való azonosulás esélye is csökken.

A tanulási profilt a strukturális tényezők mellett karakteresen meghatározzák a családi nevelési hagyományok is. Azokban a családokban, ahol a nagyszülők agresszív nevelési szokásairól él emlékezet, kisebb az esélye a tanulói szabadidőnek, míg ott, ahol a nagyszülőknek békülékeny nevelési elveket tulajdonítanak, nagyobb. Ennek hátterében a szülőket ért különböző érzelmi hatások állhatnak: az őket ért agresszív nevelési hatások messzemenőkig aláássák az önmagukba, másokba és a világba vetett bizalmat, és ezt a hatást nem könnyű ellensúlyozni (Giddens 1991). A nagyszülői agresszió manifeszt vagy látens módon továbböröklődve a szülői agresszió formáját öltheti, ami ugyanúgy alááshatja a tanulmányi előmenetelen alapuló életpályába vetett bizalmat, mint a strukturális hátrányok. Míg strukturális hátrányok esetén az előmenetel esélytelensége (nincs reális esély eredményeket elérni), addig agresszív nevelési környezetben a tanulmányok társadalmi hiábavalóságának érzete (a tudáson alapuló meggyőzés helyett az erő dönt) vezethet a tanulástól való elforduláshoz. Mindezeknek a hatásoknak az ellentéte a békülékeny nevelési hagyomány, aminek megléte esetén a tanulói életpályával való azonosulásnak megnőnek az esélyei. Ez a nevelési hagyomány ugyanis a társadalmi kapcsolatok egy olyan modelljéül szolgál, amelyben a nézeteltérések rendezésének eszközeként a nyers erő helyett a tudáson alapuló érvelés kínálkozik.

A struktúra és a nevelési hagyomány mellett a tanulói szabadidőprofil szorosan összefügg a család történelmi emlékezetével is. Azok, akik a II. világháborút, az államszocializmus korai diktatórikus intézkedéseit, '56-ot[8] vagy az EU-csatlakozást emelik ki jelentős eseményként, nagyobb eséllyel töltik szabadidejüket tanulással, míg azok, akik Trianont, kisebb eséllyel. Az előbbi csoportba tartozó eseményeket az kapcsolja össze, hogy egyfajta „bepótló modernizációs" narratívát rajzolnak ki (vö. Habermas 1991). Ennek kezdőpontját a modernizációs megakadás szakaszai – a II. világháború és a korai államszocialista terror – alkotják, potenciális és aktuális felzárkózási pontjait pedig a szimbolikus egyesülés a végül legyőzött forradalommal és Európával. Ez a narratíva a tanulásra abban az értelemben motivál, hogy annak a társadalmi berendezkedésnek a – felvilágosodástól napjainkig tartó – tágabb történeti kontextusára utal, amelynek a racionalitás és a tudás képzi alapját. Ebben az értelemben a tanulói előmenetelhez szükséges identitás fontos bázisa. Ezzel szemben Trianon egy olyan történelmi narratívának áll

[8] 1956 emlékezetének részletes elemzéséhez lásd: Marián–Szabó 2007.

a fókuszában, amely a Magyarországgal szembeni igazságtalanságokat hangsúlyozza, önállóságának és méltóságának a nyugati hatalmak általi megsértését. Ez a narratíva abban az értelemben csökkenti a tanulási motivációt, hogy tágabb történeti kontextusát képzi a nyugati típusú modernizációhoz – és az arra épülő tanuláson alapuló társadalmi berendezkedéshez – fenntartásokkal, ressentiment-tel viszonyuló identitásnak.

A tanulói szabadidőprofilhoz hasonló összefüggést mutat az iskolai elismertség is, amelyet az alábbi táblázat foglal össze (R^2=8%):

változó neve	**béta**
apa iskolai végzettsége	0,11
befolyásolta-e családja életét a II. világháború	0,07
saját könyvek száma	0,08
befolyásolta-e családja életét a rendszerváltás, kárpótlás, privatizáció	0,07
szubjektív jövedelmi önbesorolás	0,10
vagyontárgy index	-0,09
társadalmi tőke	0,07
befolyásolta-e családja életét a kitelepítés, koncepciós perek, államosítás, téeszesítés	0,05
van-e agresszív nevelési hagyomány	-0,04
apa a tudására büszke	0,04

7. ábra: AZ ISKOLAI ELISMERTSÉG REGRESSZIÓS MODELLJE

A szubjektív tanulmányi önbesorolás esetében a strukturális változók (kulturális, gazdasági és társadalmi tőke) ugyanazt, a nevelési hagyományok és a történelmi emlékezet tendenciájában hasonló eredményt mutatnak, mint a tanulói szabadidő profil esetében. Ez alapján arra következtethetünk, hogy a fentiekben bemutatott összefüggések nem csupán a tanulásra motiválnak, hanem egyúttal a jobb iskolai szereplést és az ebből fakadó elismerést is valószínűsítik. Ebben az értelemben még inkább megerősítik egy az iskolai előmenetelen alapuló életút elfogadását, és ezáltal azt a konformitást, ami a demokratikus értékekkel való azonosulás egy előfeltétele.

A tanulói életút melletti elköteleződésen túl, a demokratikus értékekkel való azonosulás másik fontos közbejövő magyarázó tényezője a családi kom-

munikáció racionalitása volt. Az alábbi táblázat ennek egyik aspektusát foglalja össze, a stratégiai kommunikációt valószínűsítő tényezőket (R^2=22%):

változó neve	béta
szeretethiányos anya	0,18
laissez-faire apa	-0,08
szeretethiányos apa	0,14
sértődős-e a nevelési klíma	0,09
befolyásolta-e családja életét a kitelepítés, koncepciós perek, államosítás, téeszesítés	-0,06
nem	0,09
agresszív-e a nevelési klíma	0,09
családorientált szabadidő profil	0,09
laissez-faire anya	-0,08
mennyire beszél barátokkal politikai kérdésekről	-0,06
szubjektív tanulmányi megítélés	-0,06
vagyontárgy index	0,08
anya a becsületességére büszke	-0,05
anya iskolai végzettsége	-0,07
van-e a rendszerváltás óta tüntetésen, politikai pártban résztvevő rokon	0,06
saját könyvek száma	0,05
befolyásolta-e családja életét az 1956-os forradalom	-0,05

8. ábra: A STRATÉGIAI KOMMUNIKÁCIÓ REGRESSZIÓS MODELLJE

A kulturális tőkét kifejező anya iskolai végzettsége negatív összefüggést tapasztalunk: azokban a családokban, ahol nagyobb az anya végzettsége, kevésbé jellemző, hogy az érvelő kommunikációt stratégiai szándék, manipuláció, őszintétlenség torzítja. Ezt az összefüggést támasztja alá másképp a belsővé tett kulturális tőkét kifejező iskolai sikeresség mutatója is: azok, akik jobb tanulónak számítanak az iskolában, vagyis a családi kulturális tőkét az iskola megítélése szerint sikeresebben interiorizálták, kisebb eséllyel alkalmaznak otthon korlátozott racionalitású kommunikációt.

A kulturális tőke másik dimenziójának tekinthető saját könyvtár nagysága azonban a stratégiai kommunikáció esélyét növeli. E mögött az összefüggés mögött alighanem az áll, hogy a nagy saját könyvtár vagy arra utal, hogy a családiaktól eltérő könyveket olvas az illető (ellenkező esetben a családiak

közül választana olvasnivalót), vagy arra, hogy a családtagjaival szemben inkább neki vannak könyvei. Mindkét lehetőségből az következik, hogy a családtagjaitól eltérő érdeklődése, nézetei vannak a fiatalnak, ami egyéb – például a regresszióban megjelenő érzelmi – feltételek fennállta esetén könynyen olyan helyzethez vezethet, amelyben az őszinte beszélgetés anticipált ellehetetlenülése miatt, az érvelés helyét a megtévesztés veszi át, vagyis a kommunikáció torzul.

A gazdasági tőke és a stratégiai kommunikáció valószínűsége között pozitív összefüggés áll fenn: minél inkább jellemző egy családra a vagyontárgyak felhalmozása, annál nagyobb az esélye az érvelő kommunikáció torzulásának is. E mögött az összefüggés mögött alighanem az áll, hogy a materiális, stratégiai értékrend, amelynek következményeként vagyontárgyakat halmoznak fel, egyúttal kihat a hétköznapi cselekvések további aspektusaira, így a kommunikáció morális bázisára is.

A strukturális sajátosságok mellett a család történeti emlékezete is összefügg a stratégiai kommunikáció valószínűségével. Azokban a családokban, amelyekben az államszocialista diktatúra szimbolikus eseményeire, valamint az '56-os forradalomra kiemelt eseményként emlékeznek, kisebb a nyelvi stratégiai cselekvés és a megtévesztés esélye. Ennek hátterében az állhat, hogy ezek a politikai események negatív, illetve pozitív példatörténetei annak a közéleti moralitásnak, ami a kommunikáció alapjául is szolgál: a diktatúra nem csupán az egyének elnyomásának, hanem emellett a nyilvános kommunikáció szisztematikus torzításának is, a forradalom pedig nem csupán a zsarnok megdöntésének, hanem az igazság szabad kimondásának is a szimbóluma.

A történeti emlékezet mellett a család állampolgári aktivizmusára vonatkozó narratívája is kihat a stratégiai kommunikáció esélyére. Azokban a családokban, ahol van olyan rokon, aki pártpolitikában vagy ahhoz kapcsolódó tüntetéseken részt vett nagyobb az esélye a stratégiai kommunikációnak. Ennek hátterében feltehetően a hazai nyilvánosság negatív tapasztalatai állhatnak: az aktívabb pártpolitikai részvétel során az egyén óhatatlanul szembesül a megosztottsággal, a politikai játszmák gátlástalanságával és a kommunikáció torzulásaival. Ezek a tapasztalatok a politikai „valóságként" elmesélve kihatnak a hétköznapi kommunikációs viszonyokra is, amennyiben egy kiábrándult, keserű világképet közvetítenek, amelyben a moralitás illúziója helyett a hatalmi viszonyok dominálnak.

A struktúra és az emlékezet mellett a szabadidős szokások is kihatnak a nézeteltérések, véleménykülönbségek stratégiai kommunikáció keretében tör-

ténő rendezésének valószínűségére. Azokban a családokban, ahol a fiatalok szabadidejük nagy részét töltik otthon, beszélgetéssel, közös TV-nézéssel, nagyobb a stratégiai kommunikáció aránya. Ez az összefüggés arra utal, hogy maga a – tanulás vagy szórakozás helyett – családdal töltött szabadidő bizonyos mértékben óhatatlanul magával vonja a kommunikáció stratégiaivá válását. Az intenzívebb együttlét ugyanis nagyobb felületet kínál a nyílt és rejtett konfliktusoknak. Ennyiben nagyobb próbatétel elé állítja a családtagokat, amelyen nagyobb esély van elbukni is és az uralommentes vita gyakorlata helyett annak korlátozott racionalitású, instrumentális változatát megvalósítani.

Hasonló összefüggés jelenik meg a barátokkal folytatott kommunikáció gyakorisága vonatkozásában. Azok a fiatalok, akik saját bevallásuk szerint sokat folytatnak barátaikkal politikai tárgyú beszélgetéseket, egyúttal kisebb eséllyel folytatnak otthon stratégiai kommunikációt. Ennek hátterében az állhat, hogy a családon kívüli baráti kapcsolatok sok szempontból gyakorlóterepei az önálló viselkedésminták, értékek, identitások kialakításának. Ezekben a viszonyokban a családban többé-kevésbé óhatatlanul bemerevedő szerepektől függetlenedhet az egyén, újakat próbálva ki. Előzetesen adott hatalmi viszonyok híján, az esetleges politikai tárgyú beszélgetés ezekben a viszonyokban nagyobb eséllyel ölti a prekonvencionális, saját jelentések elfogadtatására törekvő kommunikáció helyett a kölcsönös megértésre törekvő vita formáját. Ezáltal a baráti politikai tárgyú beszélgetés visszahat a családon belüli kommunikáció formájára: csökkenti az esélyét az uralommentes vita torzulásainak.

A fenti változók mellett a stratégiai kommunikációval közvetlen összefüggést mutatott a nem is. A fiúk körében nagyobb volt a valószínűsége a stratégiai kommunikációnak, mint a lányok között. Ennek hátterében alighanem az eltérő nemi szocializációs folyamatok kommunikáció szerkezetére kiható következményei állnak. A fiúk szülőkkel folytatott kommunikációja eszerint sokkal kevésbé rejti magában a kölcsönös megértésre törekvő beszélgetés lehetőségét, mint a lányoké. A fiúk hajlamosabbak úgy tekinteni szüleikre, mint akik rájuk kényszerítik igazukat, és ennek megfelelően meggyőzésük helyett alternatív stratégiákra helyezik a hangsúlyt.

Noha a struktúra, a családi emlékezet, a szabadidő profil és a nem sok szempontból meghatározza a stratégiai kommunikáció valószínűségét, hatásuk mégsem hasonlítható az ebből a szempontból kitüntetett jelentőségű érzelmi változókéhoz. A béták alapján ezek közül is úgy tűnik, hogy a legnagyobb hatást a szülői szeretet megléte, illetve hiánya gyakorolja. Azokban a családokban, ahol a gyerekek úgy érzik, hogy apjuk vagy anyjuk nem

szereti őket megfelelően, nagyobb az esélye prekonvencionális moralitás alapján szerveződő, a kölcsönös megértés helyett az egyéni érdekérvényesítés logikáján alapuló, korlátozott racionalitású kommunikációnak. Ezt az összefüggést kommunikatív racionalitás és intimitás elméletileg máshol részletesen tárgyalt kapcsolata teszi érthetővé (Sik 2012: 123-149). A kommunikáció racionalitása abban az értelemben van ráutalva a szeretetre, hogy az alapjául szolgáló morális tanulás csakis érzelmi és kognitív hatások egyidejű megléte esetén valósulhat meg. Az érvelő vita gyakorlatának fontosságáról nem lehet pusztán meggyőzni valakit, ehhez az empátia, a másik elismerése és a másikért vállalt felelősség tapasztalatának átéléséhez szükséges kereteket is meg kell teremteni. Ezek az élmények csakis az intim viszonyokban, vagyis szeretettel jellemezhető kapcsolatokban élhetők át. Ezek hiányában a morális fejlődés megakad, aminek következtében a kommunikatív racionalitás korlátozott marad, a kölcsönös megértésre orientált érvelő vita helyett, pedig egyéni érdeket követő vitakultúra alakul ki.

Hasonlóképpen hat a család érzelmi klímájának egy másik dimenziója a gyerek cselekvési szabadságának korlátozása is. Azokban a családokban, ahol a fiatalok szüleiket laissez-faire nevelési elvekkel jellemezték, egyúttal a stratégiai kommunikációs mintázatok gyakorisága is kisebb volt. Ennek hátterében az áll, hogy a racionális kommunikáció előfeltétele a cselekvési és szólásszabadság. Csakis ott válhat a vitás kérdések rendezésének bevett gyakorlatává az uralommentes vita, ahol a feleket nem korlátozzák előzetes hatalmi viszonyok. A családon belül ez elsősorban akkor valósulhat meg, ha a szülőknek sikerül saját eredendően fölérendelt pozíciójukról lemondaniuk, és anélkül, hogy – a másik végletbe esve, vagyis mindent ráhagyva, megengedve gyermeküknek – alárendelt pozícióba kerülnének, partneri kapcsolatot kialakítaniuk. Ellenkező esetben, a hatalmi viszonyok megszilárdulása esetén a kommunikáció szerkezete is torzul. Egyenlőtlen felek között a kölcsönös megértés előfeltételei nem adottak. Ehelyett az alárendelt fél folyamatos őszintétlenségre kényszerül: ahelyett hogy saját álláspontját képviselné, legalább látszólag alkalmazkodnia kell a fölérendelt félhez, amelynek eszköze a stratégiai kommunikatív cselekvés, vagyis a manipuláció és hazugság.

A szeretet és a korlátozás mértéke mellett a család érzelmi struktúrájának további két aspektusa bizonyult meghatározónak a stratégiai kommunikáció szempontjából, az agresszív és a sértődékeny nevelési klíma. Mindkét tényező megléte növelte a prekonvencionális, korlátozott racionalitású viták esélyét. A családon belüli agresszió esetében a stratégiai kommunikációnak azért

nagyobb az esélye, mert az erőszak eleve ellehetetleníti a kölcsönös megértésre törekvő kommunikációt. Ennek hiányában a stratégiai kommunikáció egy pótmegoldás: egyaránt szolgálhat az agresszió megelőzésére (nem mondani nyíltan ellent), vagy ellensúlyozására (manipuláció). A sértődékeny nevelési klíma bizonyos értelemben hasonlít az agresszióra: noha nem nyílt erőszak, az érzelmi zsarolás egy formájaként mégis ellehetetleníti az uralommentes kommunikációt. A sértődés – berne-i értelemben vett – „emberi játszmának" tekinthető, amelynek során nem is feltétlenül tudatos módon, mégis kényszereket alkalmaznak egymásra a felek: kényelmetlen, vállalhatatlan szerepekbe szorítják egymást, lelkiismeret furdalást generálnak (Berne 2008). Ezen rejtettebb kényszerek, hasonlóképpen az agresszióhoz, ellehetetlenítik az uralommentes kommunikációt, és a sértődést megelőző vagy éppen ellensúlyozó stratégiai nyelvi cselekvést valószínűsít.

A család érzelmi sajátosságai mellett a családtagok morális szempontjai is messzemenőkig befolyásolják a kommunikáció racionalitását. Ezt az összefüggést a regressziós egyenletben az apa becsületességére utaló változó fejezi ki. Azokban a családokban, ahol az anya identitásának hangsúlyos eleme a becsületesség, kisebb a valószínűsége a gyakori stratégiai kommunikációnak. Ennek hátterében az áll, hogy egy, a morális szempontjaira nagy hangsúlyt fektető anya figurája elősegíti e szempontok érvényesülését a hétköznapi családi kommunikációs folyamatokban is, garanciát szolgáltatva az egyenlő felek közti, kölcsönös megértésre törekvő vitára.

Ahogy látható, a család érzelmi struktúrája számos csapdalehetőséget rejt magában, amelyek elkerülése kulcsfontosságú abból a szempontból, hogy racionális vitában döntik-e el a vitatott kérdéseket a családtagok. Ennek megfelelően kiemelt fontosságú az a kérdés, hogy milyen feltételek fennállta esetén alakulnak ki a fent említett érzelmi patológiák. Az alábbi regressziós táblázatok ezt a kérdést vizsgálják, a következő sorrendben: szeretethiányos apa (R^2=7), szeretethiányos anya (R^2=6), agresszív nevelési klíma (R^2=6%):

változó neve	**béta**
van-e békülékeny nevelési hagyomány	-0,14
szubjektív jövedelmi önbesorolás	-0,05
van-e agresszív nevelési hagyomány	0,09
befolyásolta-e családja életét Trianon	-0,08
társadalmi tőke	-0,07
volt-e a rendszerváltás előtt állami- vagy párttisztséget betöltő rokon	-0,05

változó neve	béta
vagyontárgy index	-0,06
apa dolgozik-e	0,05
volt-e MSZMP tag rokon	-0,04

9. ábra: A SZERETETHIÁNYOS APA REGRESSZIÓS MODELLJE

változó neve	béta
van-e békülékeny nevelési hagyomány	-0,13
szubjektív jövedelmi önbesorolás	-0,10
van-e civil, szakszervezeti aktivista rokon	-0,07
befolyásolta-e családja életét az első világháború	-0,06
volt-e MSZMP tag rokon	-0,06
befolyásolta-e családja életét a zsidóüldözés	-0,06
társadalmi tőke	-0,05
befolyásolta-e családja életét Trianon	-0,06
befolyásolta-e családja életét a 2. világháború	0,04

10. ábra: SZERETETHIÁNYOS ANYA REGRESSZIÓS MODELLJE

változó neve	béta
van-e agresszív nevelési hagyomány	0,15
van-e békülékeny nevelési hagyomány	-0,12
nagyvárosban lakik-e	0,08
vagyontárgy index	-0,06
volt-e MSZMP tag rokon	0,06
együtt lakók száma	0,04

14. ábra: AGRESSZÍV NEVELÉSI KLÍMA REGRESSZIÓS MODELLJE

Végigtekintve a fenti regressziós modelleken, mindenekelőtt az alacsony megmagyarázott négyzetösszegekre kell felhívni a figyelmet. Tekintve, hogy ez egyik esetben sem éri el a 10%-ot, az eredményeket óvatosan kell interpretálni, az összefüggést mutató változókra legfeljebb mint bizonyos tendenciák indikátoraira tekinthetünk. Az indikátorok közül elsőként az egymás ellenpontját képző agresszív és a békés nevelési hagyományokat kell kiemelni. Ahogy korábban hipotetikusan utaltam rá, ezek generációról generációra

könnyen átöröklődnek. A szülőket ért agresszió egyaránt hozzájárul ahhoz, hogy saját családjukban is szeretethiányos vagy az őket ért hatáshoz hasonlóan agresszív nevelési klímát teremtsenek meg. Ezzel szemben a konfliktusokat békésen megoldó szülői háttér csökkenti mindezen érzelmi patológiák újbóli előfordulásának esélyét.

Hasonlóképpen fontos szerepet látszanak betölteni a strukturális pozíciót mérő különböző változók. Elsősorban a gazdasági pozíciót jelző szubjektív és objektív vagyoni helyzet, valamint a munkaerő-piaci státusz jelenik meg az érzelmi klímát magyarázó regressziós modellekben, mégpedig abban az összefüggésben, hogy a hátrányosabb materiális élethelyzet növeli az érzelmi patológiák valószínűségét. Ennek hátterében az áll, hogy a szülők materiális bizonytalansága – a szükségesnél kisebb jövedelem, a munkanélküliség veszélye vagy fennállása – nagy érzelmi nyomást helyez az egész családra, ami tartóssá válva könnyen a vizsgált patológiák kialakulását eredményezheti.

A fentiek mellett összefüggéseket találunk az érzelmi patológiák és a család szerkezeti sajátosságai között is. Az átlagnál nagyobb családokban az agresszív megnyilvánulások gyakorisága megnő, aminek hátterében az állhat, hogy a nagyobb családokban sokkal nagyobb a potenciális súrlódások felülete, ami nagyobb arányban vezet agresszióhoz is. Mindezeket a hatásokat kiegészítik a történelmi emlékezetből és a család állampolgári hagyományaiból fakadók. Az olyan különböző eseményekről, mint az I. világháború, Trianon, a II. világháború, a zsidóüldözések, a kommunizmus első éveinek diktatúrája és az MSZMP-tag, pártállami funkcionárius rokonokról őrzött családi emlékek egyaránt a 20. század különböző traumáira utalnak. Ezek a traumák sok esetben látens módon bár, de jelentősen meghatározzák generációkon át a családok életét. Abban az esetben, ha akár elhallgatva őket, akár sikertelenül kezelve őket nem sikerül negatív hatásukat ellensúlyozni szeretethiány vagy agresszió formáját öltő érzelmi patológia formájában a mai fiatalok generációjára is kifejtik hatásukat. Emellett a traumatikus történelmi narratívák a tapasztalt szeretethiány mint egyéni sérelem általános interpretációs sémájaként is szolgálhatnak: a kollektív történelmi sérelmek ekkor az egyéni érzelmi sérelmek okaként értelmeződnek, ezáltal szolgáltatva magyarázatot rájuk.

A prekonvencionális moralitáson alapuló stratégiai kommunikáció tökéletes ellenpontja a posztkonvencionális moralitáson alapuló uralommentes, érvelő vita. Ebből logikailag az következne, hogy a fenti összefüggések esetében ellentétes előjellel ismétlődjenek meg. Azonban ez a várakozás, ahogy az

érvelő kommunikációt valószínűsítő tényezőket bemutató táblázatból látszik, csak részben igazolódik (R^2=5%):

változó neve	béta
mennyire beszél barátokkal politikai kérdésekről	0,10
békülékeny-e a nevelési klíma	0,09
anya iskolai végzettsége	0,07
társadalmi tőke	0,05
együtt lakók száma	-0,06
anya a becsületességére büszke	0,05
könnyen barátkozik-e	0,05
nem	-0,05

15. ábra: AZ ÉRVELŐ KOMMUNIKÁCIÓ REGRESSZIÓS MODELLJE

Az első feltűnő különbség, hogy a stratégiai kommunikációéhoz képest az érvelő családi kommunikáció regressziós modelljében sokkal kisebb magyarázott négyzetösszeget kapunk. Ennek hátterében alighanem a kérdőívben szereplő kérdés eltérő szemantikai karaktere állhat: szemben a stratégiai kommunikációra utaló specifikus válaszlehetőségekkel, az érvelő kommunikációra utaló válasz úgy tűnik, túlságosan tágnak bizonyult abban az értelemben, hogy rendkívül heterogén réteg jelölte meg. Ilyenformán a kapott összefüggéseket óvatosan kell kezelni, bizonyos tendenciákra utaló indikátorokként. Az egyenletben szereplő változók a stratégiai kommunikációnál tapasztaltakat erősítik meg: az érvelő kommunikáció, valamint a kulturális tőke, a társadalmi tőke nagysága, a nem, a szülői morális identitás, a nevelési klíma, az együtt lakók száma, és a barátokkal folytatott kommunikáció gyakorisága ellenkező előjelű összefüggést mutat, mint a stratégiai kommunikációnál. Ez azt jelenti, hogy a magasabb iskolai végzettségű, több társadalmi kapcsolattal rendelkező, önmagukat becsületesnek tartó szülők, a lányok, a barátokkal politikáról sűrűbben beszélgetők és a kevesebb együtt lakóból álló családok azok, amelyekben gyakoribb az érvelő kommunikáció.

A tanulmányi orientáció, a kommunikáció racionalitása és annak érzelmi előfeltételei után a demokratikus értékekkel azonosulást nagymértékben meghatározó politikai tárgy családi és baráti kommunikációval összefüggő változókat vizsgáljuk meg. A politikai tárgyú családi kommunikáció regressziós egyenletében az alábbi változók szerepeltek (R^2=34%):

változó neve	béta
mennyire beszél barátokkal politikai kérdésekről	0,38
hányféle politikai médiát fogyaszt	0,13
befolyásolta-e családja életét a kitelepítés, koncepciós perek, államosítás, téeszesítés	0,05
apa iskolai végzettsége	0,07
volt-e a rendszerváltás előtt ellenzéki rokon	0,09
apa a magyarságára büszke	0,08
szubjektív tanulmányi megítélés	0,05
vallásos-e	0,06
befolyásolta-e családja életét Trianon	0,06
társadalmi tőke	0,05
van-e béküléken y nevelési hagyomány	0,05
befolyásolta-e családja életét az EU-csatlakozás	0,05
tanuló szabadidő profil	0,05
befolyásolta-e családja életét a zsidóüldözés	0,04

16. ábra: A POLITIKAI TÁRGYÚ CSALÁDI BESZÉLGETÉSEK REGRESSZIÓS MODELLJE

A strukturális változók közül a kulturális tőkét kifejező apai iskolai végzettség és iskolai sikeresség, a tanuló szabadidő profil, valamint a társadalmi tőke mutat pozitív összefüggést a politikai tárgyú beszélgetések gyakoriságával. Vagyis azokban a családokban, ahol az apának magasabb iskolai végzettsége van, ahol a gyerek ezt a példát sikerrel interiorizálta, illetve, ahol a családnak kiterjedt kapcsolathálózata van, egyúttal nagyobb a gyakorisága a politikai témákról folytatott beszélgetéseknek is. Ennek hátterében az állhat, hogy mind a kulturális, mind a társadalmi tőke a közügyekre vonatkozó nagyobb fokú affinitást és reflexivitást implikál. Az előbbi pusztán abból kifolyólag, hogy általában nagyobb reflexivitás-potenciállal bír, az utóbbi amiatt, hogy többféle élethelyzet, és ebből fakadóan többféle perspektíva megismerését teszi lehetővé.

A strukturális változók mellett a család történelemre és állampolgári aktivizmusra vonatkozó emlékei is jelentősen kihatnak a családi politikai beszélgetések gyakoriságára. Az olyan különböző események, mint Trianon, a zsidóüldözés, a kommunista diktatúra korai terrorja vagy az EU-csatlakozás, valamint az olyan különböző állampolgári szerepvállalások, mint a rendszerváltás előtti ellenzékiség egyaránt növelik a valószínűségét a gyakoribb politikai beszélgetéseknek. Tekintve, hogy ezek az események meglehetősen

heterogének, egyaránt találunk köztük a különböző politikai rendszerek alatt lezajlott tragikus eseményeket, bátor kiállást és sikertörténetet, ezért úgy tűnik, hogy nem annyira az emlék tartalma, hanem sokkal inkább annak megléte vagy hiánya az, ami döntő ebből a szempontból. Vagyis azt lehet mondani, hogy azok a családok, amelyek emlékeket őriznek a múltból – függetlenül azok tartalmától – egyúttal nagyobb valószínűséggel beszélik meg otthon a jelenlegi politikai kérdéseket is.

Hasonló hatás figyelhető meg az identitást mérő változók esetében is. Akárcsak a családi emlékezet, az apa nemzeti identitása is olyan fókuszként szolgál, ami a figyelmet ráirányítja az aktuálpolitikai kérdésekre, ami politikai aktivitásra, a közügyek megvitatására, és egy konkrét szempont – a nemzet perspektívája – szerinti megítélésükre motivál. Emellett a gyerekek vallásos identitása is magyarázó változóként jelenik meg. Azok a fiatalok, akik vallásosnak vallják magukat, gyakrabban beszélgetnek a családjukkal politikai kérdésekről. Ez az összefüggés amiatt különösen érdekes, mert a vallásosság legalább annyira magában rejti az evilági ügyektől, így a politikától való elfordulás lehetőségét, mint az állampolgári aktivizálódásét. Az eredmények alapján úgy tűnik, hogy napjaink vallásos fiataljai körében ez utóbbi tendencia dominál, vagyis a vallásosság együtt jár a közügyek iránti érdeklődéssel. Ebből bizonyos értelemben az is következik, hogy a vallásosság nyílt felvállalása kvázi politikai tettnek minősül a fiatalok körében.

Mindezen hatások mellett a békülékeny nevelési hagyomány is összefüggést mutat a politikai tárgyú beszélgetések gyakoriságával. Ennek hátterében az állhat, hogy a politikai beszélgetéseknek a hétköznapi témákéinál nagyobb a konfliktuspotenciáljuk. A politikai viták ugyanis gyakran egymással nehezen összeegyeztethető értékek között zajlanak. Így elsősorban akkor van esély arra, hogy gyakran előforduljanak, ha rendelkezésre állnak olyan mechanizmusok, amelyek tompítják a konfliktusokat, és a vitákat békés mederben tartják. Ilyen mechanizmusokra utalnak a békés nevelési hagyományok, amik ebben az értelemben segítik elő a gyakori politikai tárgyú beszélgetéseket.

A családon belüli politikai tárgyú beszélgetések gyakoriságát azonban nem a fenti változók magyarázzák a legjobban. Kimagasló erősségű hatást mutat a baráti politikai beszélgetések gyakorisága, valamint erős összefüggést a politikai média fogyasztása. Tekintve, hogy ezek különböző színterei a politikai kommunikációnak, aligha van értelme egyiket vagy másikat szigorú értelemben vett okként kiemelni. Korábbi tapasztalatokhoz hasonlóan (Szabó–Örkény 1998: 78–92), eredményeink szerint is sokkal inkább azt lehet mon-

dani, hogy e három színtéren folyó politikai kommunikáció kölcsönösen erősíti egymást: az, aki a családban gyakran beszélget politikai kérdésekről, nagy valószínűséggel a barátaival is megvitatja a közügyeket, továbbá nagyobb eséllyel követi a politikai sajtót is. Ahhoz, hogy egy ilyen értelemben a politikára fogékony rétegről beszélhessünk a barátokkal folytatott politikai kommunikációt (R^2=18%) és a médiafogyasztási szokásokat (R^2=6%) vizsgáló változókat magyarázó regressziós egyenletet is meg kell vizsgálnunk.

változó neve	**béta**
vannak-e nemzeti szimbólumok a lakásban	0,20
befolyásolta-e családja életét a II. világháború	0,11
volt-e a rendszerváltás előtt ellenzéki rokon	0,11
befolyásolta-e családja életét az EU-csatlakozás	0,08
anya iskolai végzettsége	0,07
van-e agresszív nevelési hagyomány	0,08
van-e a rendszerváltás óta tüntetésen, politikai pártban résztvevő rokon	0,07
befolyásolta-e családja életét Trianon	0,05
nagyvárosban lakik-e	0,05
szubjektív jövedelmi önbesorolás	-0,06
társadalmi tőke	0,05
anya dolgozik-e	0,04
befolyásolta-e családja életét a rendszerváltás, kárpótlás, privatizáció	0,04

17. ábra: A BARÁTOKKAL FOLYTATOTT POLITIKAI KOMMUNIKÁCIÓ REGRESSZIÓS MODELLJE

változó neve	**béta**
van-e békülékeny nevelési hagyomány	0,09
társadalmi tőke	0,10
anya iskolai végzettsége	-0,09
szubjektív jövedelmi önbesorolás	0,10
vannak-e nemzeti szimbólumok a lakásban	0,07
van-e civil, szakszervezeti aktivista rokon	0,06
apa iskolai végzettsége	-0,07
befolyásolta-e családja életét a rendszerváltás, kárpótlás, privatizáció	0,04

18. ábra: A POLITIKAI MÉDIAFOGYASZTÁSI SZOKÁSOK REGRESSZIÓS MODELLJE

Annak ellenére, hogy a két modell megmagyarázott négyzetösszege eltér egymástól, a regresszióban szereplő változók sok párhuzamot mutatnak. Hasonlóan a családi politikai tárgyú beszélgetésekhez, a strukturális változók mindegyike szerepel valamilyen formában mindkét egyenletben. A társadalmi tőke pozitív összefüggést mutat mind a barátokkal folytatott politikai beszélgetések gyakoriságával, mind a politikai média fogyasztásával. Ez arra utal, hogy a családi ismerősök heterogenitása, a találkozás a sokféle élethelyzettel és szemponttal önmagában elősegíti a politika iránti érdeklődést, és az arról folytatott kommunikációt.

A gazdasági tőke a szubjektív jövedelmi önbesorolás formájában szerepel, a médiafogyasztás esetében pozitív, a barátokkal folytatott politikai kommunikáció esetében negatív előjellel. A kulturális tőkét kifejező szülői iskolai végzettség épp ellenkezőleg, a barátokkal folytatott politikai beszélgetés esetén pozitív, és a médiafogyasztás esetén negatív előjellel jelenik meg. Vagyis úgy tűnik, hogy az önmagukat kevésbé gazdagnak tartó, kulturális tőkével azonban bőven ellátott fiatalok körében nagyobb a politikai tárgyú beszélgetések gyakorisága, míg az önmagukat gazdagabbak közé soroló, ám alacsonyabb iskolai végzettségűek körében nagyobb a politikai médiafogyasztás valószínűsége. E különbségek arra utalnak, hogy a barátokkal folytatott politikai kommunikáció előfeltételezi a családi kulturális tőkét, és annál nagyobb rá az indíttatás, minél inkább úgy érzékeli a fiatal, hogy gazdasági értelemben átlag alatti színvonalon él. Ezzel szemben a médiafogyasztás azt előfeltételezi, hogy a többieknél gazdaságilag jobb pozícióban lévőnek érezze magát az egyén, emellett azonban kevesebb kulturális tőkével rendelkezzen. Vagyis a barátokkal folytatott politikai kommunikáció hátterében egyfajta relatív depriváció élményből fakadó szociális indíttatás áll, míg a médiafogyasztáshoz inkább a gazdaságilag elitebbnek érzékelt pozícióhoz köthető.

A strukturális sajátosságok mellett mindkét esetben összefüggést mutatnak a családi emlékezet különböző dimenziói. Hasonlóan a családi politikai tárgyú beszélgetésekhez, a baráti beszélgetések és a politikai médiafogyasztás esetében sem találunk olyan tartalmi összefüggést az emlékek között, ami egységes narratívába rendezné őket. Egyaránt pozitív összefüggésben jelennek meg az olyan traumatikus időszakok, mint Trianon vagy a II. világháború, és az olyan inkább emancipatórikusnak tekinthető események, mint a rendszerváltás vagy az EU-csatlakozás, továbbá az olyan állampolgári emlékek, mint a rendszerváltás előtti ellenzékiség vagy a rendszerváltás óta civil, illetve politikai életben aktivizálódó rokon. Vagyis azt lehet mondani, hogy a poli-

tika iránti érdeklődést nem csupán a családi kommunikáció szintjén, hanem a barátok és a média viszonylatában is befolyásolja a családi történeti emlékezet, specifikus témára való tekintet nélkül.

Hasonlóképpen a politikai tárgyú családi beszélgetésekhez, a nevelési hagyományok kihatnak a baráti beszélgetésekre és a médiafogyasztási szokásokra egyaránt. Azonban míg a politikai tárgyú baráti beszélgetések valószínűségét az agresszív, a politikai médiafogyasztását a békülékeny nevelési hagyományok növelik. Ennek hátterében az állhat, hogy a barátokkal folytatott beszélgetések nem csupán kiegészíthetik a családi kommunikációt, de adott esetben ellenpontját is képezhetik. Azon családok helyett, ahol az agresszív hagyományok hatására nem adottak a kölcsönös elismerésen alapuló kommunikáció előfeltételei, a fiatalok könnyen más terepet kereshetnek a családon kívül, a barátaik között. Az agresszív hagyományok okozta esetleges patológiák amellett, hogy a családon kívüli kommunikációs felületek irányába orientálhatnak, egyúttal magára a politikai reflexióra is ráirányíthatják a figyelmet. Ahogy az fentiekben kiderült, az agresszív nevelési hagyományok és érzelmi klíma a demokratikus értékekkel közvetlenül és közvetve is számos módon összefügg. Ebből fakadóan az agresszív nevelési hagyományokból eredő problémák megoldásának keresése könnyen – a személyes sérelmek általános interpretációs és megoldási modelljét kínáló – politikai kérdésekre irányíthatja a figyelmet. A politikai médiafogyasztás és a békés nevelési hagyomány közötti kapcsolat hátterében az áll, hogy a politikai hírek egyéni követése előfeltételez egyfajta családi nyugalmat. Ennek hiányában a politikai kérdéseket könnyen háttérbe szoríthatják az aktuális vagy elhúzódó családi konfliktusok.

Végül, hasonlóan a családi beszélgetésekhez, ahol az apa nemzeti identitása jelent meg a politikai kommunikáció katalizátoraként, a politikai beszélgetés a barátokkal és a politikai médiafogyasztás esetében a nemzeti szimbólumok elhelyezése a lakásban szolgál ennek indikátoraként. Azokban a családokban, ahol ilyen tárgyak fel vannak függesztve a falra, a fiatalok a barátokkal gyakrabban beszélgetnek politikai kérdésekről és több politikai médiát is fogyasztanak. Érdekes, hogy míg a családi politikai kommunikáció gyakoriságára az apa nemzi identitása, vagyis egy közvetlenül az interakciókban kifejezésre juttatott sajátosság van hatással, addig a családtól független politikai információszerzést kifejező baráti kommunikációra és médiafogyasztásra egy objektivált jellemző van kiemelt hatással.

E különbség hátterében alighanem az áll, hogy a családi kommunikáció témáira közvetlenül fejtik ki hatásukat a szülők, kijelölve azok lehetséges

körét és a róluk való beszélgetés tónusát. A barátokkal folytatott beszélgetések és a médiafogyasztás ezektől abban tér el, hogy bennük nincs közvetlen lehetőség a szülői hatás megjelenítésének. Ezeken a felületeken a fiatalok relatíve autonóm módon járhatnak el, ami nem jelenti azonban azt, hogy a szülői háttértől teljesen függetlenül. Itt olyan hatások jelenhetnek meg, amelyek nem közvetlenül az interakciók révén, a közös valóságdefiníció kialakítása során hatnak, hanem alternatív módon. Ezek a hatások, minthogy függetlenek az interakciók logikájától, ezért olyankor is működésbe léphetnek, amikor azok érvényüket vesztik. Latour beszél ebben az értelemben – az interszubjektivitás komplementereként – „interobjektivitásról", arra utalva, hogy a tárgyi környezet legalább olyan fontos szerepet játszik a cselekvések formálódásakor, mint a cselekvők világértelmezése (Latour 2005). Ilyen értelemben fejti ki a családi nemzeti identitás hatását családon kívüli cselekvéshelyzetekben az interakciókban megjelenített szülői identitás helyett, a tárgyi formát öltő nemzeti szimbólumok révén.

Fontos hangsúlyozni, hogy a politikáról folytatott beszélgetések katalizátoraként – akár az interszubjektív identitás, akár az interobjektív tárgyi környezet formájában – elsősorban a nemzet problematikája jelenik meg. Ez arra utal, hogy a fiatalok körében a politikai kérdések iránti érdeklődés elválaszthatatlan a nemzettel kapcsolatos kérdésektől. Ez az összefüggés aligha értelmezhető a szélesebb politikai nyilvánosságban a 20. században és napjainkban lezajlott folyamatoktól. Ahogy Szabó Ildikó bemutatja, a nemzeti tematika a dualizmus óta napjainkig a politikai témák közül kiemelt jelentőségű volt (Szabó 2009). Így nem csupán arról van szó, hogy a vizsgálat készítésekor, vagyis 2011-ben jellemző politikai nyilvánosság tematikus hangsúlyai jelennek meg a fiatalok politikához való viszonyában, hanem egy olyan, mélyen beágyazott történeti tendencia érvényesül, amelyben a politikai kérdések elsősorban a nemzet és nem annyira a demokrácia perspektívájából kerülnek tárgyalásra.

A demokratikus értékekkel való azonosulás útmodellje

A közvetlen és közvetett összefüggések áttekintése után lehetőségünk nyílik a kapott eredmények átfogó értelmezésére. Ehhez kínál segítséget a fenti összefüggéseket összefoglaló ábra:

nemzeti tárgyi
szimbólumok

19. ábra: A DEMOKRATIKUS ÉRTÉKEK ÚTMODELLJE

A fenti ábra lehetőséget kínál arra, hogy a sokféleképpen ható, és éppen ezért az egyes regressziós táblázatokban láthatónál nagyobb hatású változókat, valamint az oksági láncolatok egészét azonosítsuk. A sokféleképp ható változók két nagy csoportját különböztethetjük meg egymástól: egyrészt a strukturális sajátosságokat leíró gazdasági, kulturális és társadalmi tőke változókat, másrészt a család szempontjából jelentős történelmi eseményeket. Ezek a változók – közvetlen hatásukon túl – számos, közvetett – olykor párhuzamosan egymással ellentétes – úton határozzák meg a demokratikus értékekkel való azonosulást.

A felhalmozott vagyontárgyak azon túl, hogy a materiális értékrend indikátoraként közvetlenül csökkentik a demokratikus értékekkel való azonosulás esélyét, közvetve is többféleképp hatnak. Egyrészt csökkentik mind az iskolai szabadidő profil, mind az iskolai elismertség valószínűségét, amelyek elősegítik a demokratikus értékekkel való azonosulást – egy sajátos konformitást kifejezve. Másrészt a benne kifejeződő moralitást téve a családi kommunikáció alapjául, növelik a stratégiai vitakultúra valószínűségét, ami csökkenti az azonosulás esélyét a demokratikus értékekkel. Ugyanakkor a felhalmozott vagyontárgyak nem csupán negatívan hatnak a demokratikus értékekre: azáltal, hogy materiális biztonságot teremtenek, csökkentik a családok olyan érzelmi patológiáinak valószínűségét, mint a szeretethiány, a túlzott kontroll, az agresszív vagy sértődékeny nevelési klíma. Minthogy e patológiák a kölcsönös megértésre törekvő kommunikációt torzítják és ezáltal a demokratikus érték hétköznapi cselekvéshelyzetekben történő átélését ellehetetlenítik, ezért megelőzésük végső soron a demokratikus állampolgári kultúra kialakulását segíti elő.

Vagyis úgy tűnik, hogy az objektív vagyontárgyakkal mért gazdasági helyzet nem lineárisan függ össze a demokratikus értékekkel. A materiális felhalmozás tárgyi szimbólumaiként a vagyontárgyak egyfelől a demokratikus értékekkel ellentétes értékrendet jelenítenek meg. Mindemellett, a materiális jólét biztosítékaiként, elhárítják azokat a szorongásokat és frusztrációkat, amelyek állandósulva a családi kommunikációt torzító érzelmi patológiákhoz vezethetnek. Ebben az értelemben a vagyontárgyak által megjelenített gazdasági mezőpozíció és a demokratikus értékekkel való azonosulás kapcsolata egyensúlyi modellben értelmezhető: a vagyontárgyak túlzott hiánya és túlsúlya egyaránt ellehetetleníti az azonosulást a demokratikus értékekkel.

A vagyontárgyakhoz hasonlóan a szubjektív jövedelmi önbesorolás is ambivalensen függ össze a demokratikus értékekkel. A család gazdasági

pozíciójáról alkotott pozitív kép egyfelől megerősíti a tanulói életmodell rentabilitását: a szabadidő tanulmányi felhasználására és ettől nem függetlenül tanulmányi eredményességre motivál. Másrészt, csökkentve az annak alapjául szolgáló érzelmi patológiák kialakulási kockázatát, a stratégiai kommunikáció valószínűségére is negatív hatással van. Emellett a gazdasági biztonságérzet hozzájárul a közéleti kérdésekre való reflexió igényének és lehetőségének kialakulásához, ennyiben pedig a politikai média fogyasztására és azon keresztül a családi politikai kommunikáció gyakoriságára is jótékony hatással van. Tekintve, hogy a tanulmányi orientáció, a stratégiai kommunikáció hiánya és a családi politikai beszélgetések egyaránt elősegítik az azonosulást a demokratikus értékekkel, ezért a család jövedelmi viszonyáról alkotott pozitív önképre a demokratikus állampolgári kultúra kialakulásának előfeltételeként tekinthetünk.

Ezt az összefüggést árnyalja azonban, hogy a baráti politikai tárgyú beszélgetések gyakoriságát – ami a családi politikai beszélgetések egyik forrása is – kimondottan a negatív jövedelmi önkép segíti elő. Érdekes, hogy az ebből fakadó relatív depriváció élménye nem a családon belül kerül megvitatásra, politikai beszélgetéseket generálva. Mindez arra utal, hogy ezek a kérdések otthon, ha nem is minősülnek tabunak, de legalábbis gyakran kerülik őket. Ezzel szemben a barátokkal már megvitatható a hátrányosabb gazdasági helyzet, különösen olyan általános oksági kontextusba ágyazva, ahol a politikai viszonyokkal hozhatók összefüggésbe az egyéni szociális problémák. A vagyontárgyakhoz hasonlóan tehát a szubjektív gazdasági önértékelés is egyszerre negatívan és pozitívan függ össze a demokratikus értékekkel való azonosulással. Mindebből arra következtethetünk, hogy mind a túlzottan negatív, mind a túlzottan pozitív gazdasági önértékelés hátráltatja a demokratikus állampolgári kultúra elsajátítását.

A gazdasági pozícióval szemben a szülők iskolai végzettsége és a társadalmi tőke, lineáris összefüggést mutat a demokratikus értékekkel. A szülők iskolai végzettsége, noha közvetlen hatását tekintve nem tartozik a legerősebb változók közé, tekintve, hogy csaknem minden további közvetett modellben megjelenik, mégis kiemelkedő jelentőségűnek tekinthető. Az apa iskolai végzettsége közvetlenül a demokratikus értékekkel való azonosulásra, közvetve a tanulói szabadidő-profilra, az iskolai eredményességre, az apa laissez-faire nevelési elveire, a családi politikai beszélgetések gyakoriságára és a médiafogyasztási szokásokra van pozitív hatással. Az anya iskolai végzettsége ezt kiegészítve a kommunikáció racionalitására, az anya laissez-faire nevelési elveire, a bará-

tokkal folytatott politikai kommunikációra és a politikai médiafogyasztásra gyakorol pozitív hatást. Ezek a különbségek érdekesen árnyalják az apa és az anya állampolgári szocializációban betöltött szerepének különbségeit.

A magasabb végzettségű apa mindenekelőtt direkt módon járul hozzá a demokratikus értékekkel való azonosulásához: nagyobb eséllyel teremt olyan szocializációs klímát (interakciókat, kulturális fogyasztást), amelyben azok értékesnek tűnnek fel. Másrészt – feltehetően nem függetlenül saját relatív sikerességétől – a tanuláson alapuló életpályára is jobban motivál. Harmadrészt az expliciten politikai kérdések családi beszélgetésekben történő napirendre tűzésének is az apa a felelőse, amely feladatnak elsősorban a magasabb végzettségűek tesznek eleget. Az anya iskolai végzettsége elsősorban a családi kommunikáció racionalitását határozza meg: a magasabb iskolai végzettségű anya családjában a hazugság, manipuláció által torzított kommunikáció valószínűsége kisebb, és az érvelő beszélgetés valószínűsége nagyobb. Másodsorban a barátokkal folytatott politikai kommunikációt: a magasabb iskolai végzettségű anya gyermeke gyakrabban vesz részt ilyen beszélgetésekben. Vagyis úgy tűnik, hogy az apa elsősorban a demokratikus nevelés kognitív dimenziójában tölt be nagyobb szerepet, továbbá az expliciten politikai témák tekintetében ő a hangadó. Ezzel szemben az anya inkább a demokratikus nevelést indirekten meghatározó kommunikatív racionalitásra gyakorol döntő hatást, továbbá a családon kívüli kommunikációhoz szükséges motiváció és kompetenciák kialakításához járul hozzá. E hatásokat figyelembe véve érdekes további vizsgálatokat igénylő kérdés, hogy azokban a családokban, ahol vagy az apa, vagy az anya hiányzik, a jelen lévő szülő átveszi-e a másik szerepét vagy inkább a szocializációs hatás hiánya alakul ki.

A társadalmi tőke direkt módon ugyan nem befolyásolja a demokratikus értékekkel való azonosulást, indirekt módon viszont többféle csatornán is. Azokban a családokban, amelyek kiterjedt kapcsolathálózattal rendelkeznek egyfelől nagyobb a motivációs bázisa a tanulói életútnak, másfelől nagyobb az esélye a családon belüli érvelő kommunikációnak. Harmadrészt kisebb a valószínűsége annak, hogy a szülők szeretethiányban nevelik gyermeküket. Negyedrészt nagyobb az esélye a családon belüli és baráti direkt politikai kommunikációnak, valamint politikai médiafogyasztásnak. Vagyis úgy tűnik, hogy a társadalmi tőke számos értelemben előfeltétele a demokratikus állampolgári értékek kialakulásának. Tekintve, hogy a demokratikus értékek főként a társas cselekvéshelyzetekben mutatkozhatnak meg, társak hiányában ellehetetlenülnek mindazok a mechanizmusok, amik nélkülözhetetlenek a

demokratikus értékek megtapasztalásához és a velük való azonosuláshoz. Ezt az összefüggést nemzetközi (Putnam 2000) és hazai kutatások egyaránt alátámasztották (Utasi 2010, Sik 2010b), a fentiek fényében úgy tűnik, hogy társadalmi tőkének a felnőttek állampolgári kultúrája mellett az állampolgári szocializáció folyamatában is kitüntetett szerepe van.

A strukturális változók mellett a családi emlékezet is sokféle szálon hat ki az állampolgári szocializáció folyamatára. Bizonyos esetekben az emlékezet tartalmi jellemzői, más esetekben magának az emlékezet megléte vagy éppen hiánya az, ami kihat a demokratikus értékekkel való azonosulásra. Előbbi eset figyelhető meg egyrészt a rendszerváltás, az EU-csatlakozás és a politikai aktivitás elemeiből kirajzolódó narratíva esetében, ami közvetlenül pozitív hatást gyakorol a demokratikus értékekkel való azonosulásra. Másrészt a diktatúrákra vonatkozó élénk emlékezet, a torzított kommunikáció negatív példáján keresztül hozzájárul a családon belüli stratégiai cselekvés valószínűségének csökkentéséhez. Harmadrészt az olyan traumatikus eseményekről őrzött emlékek, mint az I. világháború, Trianon, a II. világháború, a zsidóüldözések, a kommunizmus első éveinek diktatúrája, a korszak a korszak időbeli távolságától függetlenül egyaránt hozzájárulnak családi érzelmi patológiák kialakulásához, illetve felületként szolgálnak egyéb forrásból származó érzelmi patológiák kihordásához. Végül a családi és baráti politikai beszélgetések, valamint a politikai médiafogyasztás vonatkozásában az időbeli távolság és tartalom szempontjából különböző események egyaránt katalizátorként szolgálnak.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a történelmi emlékezet kimondottan jelentős szerepet játszik az állampolgári szocializáció folyamatában: különböző narratívák különböző szocializációs klímákhoz kötődnek, amelyek közvetve és közvetlenül elősegíthetik vagy éppen hátráltathatják a demokratikus értékekkel való azonosulást. A strukturális sajátosságok mellett ilyenformán a történelmi emlékezet az, ami a leginkább áthatja az állampolgári szocializáció folyamatát. Azokban a családokban, ahol az emlékezet traumatikus mivoltuk miatt nehezen átbeszélhető vagy éppen sérelmi narratívákból áll össze, a demokratikus értékek nem annyira a társadalmi együttélés megvalósítható és egyúttal kívánatos kereteinek tűnnek, hanem sokkal inkább a történelmi tapasztalatnak ellentmondó és ennyiben életidegen, absztrakt illúzióknak, rosszabb esetben kimondottan elutasítandó érétkeknek. A demokratikus értékekkel való azonosulásra azokban a családokban van lehetőség, ahol a 20. század traumatikus eseményei és a diktatúrák formájában megjelenő

negatív példái feloldásra kerülnek a rendszerváltás és az EU-csatlakozás által szimbolizált pozitív jövőképben. Más szóval ott, ahol a történelmi tapasztalatoknak elképzelhető egy olyan folytatása, amit igazságos és szolidáris együttélés jellemez. Ennek megfelelően a demokratikus állampolgári kultúra kialakulásának egyaránt előfeltétele az, hogy a családban létezzen valamifajta történelmi emlékezet, és az is, hogy ez tartalmában olyan múltat rajzoljon meg, amelynek a demokratikus társadalmi berendezkedés reális folytatásaként jelenik meg.

A demokratikus kultúra formálódását minden szinten átható strukturális és történeti hatások mellett az elemzés különböző pontjain számos további fontos magyarázó változó lép be. Ilyen az agresszív és a békés nevelési hagyomány, ami generációról generációra átöröklődve a tanulói életpályára, a családi érzelmi struktúrájára, a politikai kommunikációra és médiafogyasztásra egyaránt kihat. Ilyenek továbbá a magyarságra, tudásra, becsületességre vonatkozó identitásváltozók. Hasonlóképpen ahhoz, ahogy a szülők iskolai végzettségénél tapasztaltuk az apai és anyai identitások itt is különböző módon hatnak. Az apa identitása közvetlenül a demokratikus értékekkel való azonosulásra, a tanulói életútra való motivációra és a politikai tárgyú kommunikációra fejt ki hatást, míg az anya identitása elsősorban a családi kommunikáció racionalitására. Érdekes, hogy a demográfiai változók hatása összességében marginálisnak tekinthető. Ez arra utal, hogy sem nemi, sem településtipológiai, sem családszerkezeti sajátosságok nem predeterminálják az azonosulást a demokratikus értékekkel. Így annak formálása csakis a strukturális viszonyoktól és a történelmi narratíváktól függ. Ez abban az értelemben egyszerre lehetőség és felelősség, hogy ezek a viszonyok végső soron a társadalomtól és a politikától függnek, vagyis tőlünk.

Mindezeken az összefüggéseken végigtekintve immáron lehetőség nyílik arra, hogy felvázoljuk a demokratikus értékkel való azonosuláshoz vezető állampolgári szocializáció ideáltípusát. Azokban a családokban nyílik a legoptimálisabb lehetőség a demokratikus értékek elsajátítására, ahol a gazdasági pozíció se nem túlzottan magas, se nem túlzottan alacsony; a szülők iskolai végzettsége magas, kapcsolathálózata kiterjedt; a családi emlékezet narratívája nem a traumatikus eseményekre, történelmi sérelmekre fókuszál vagy ha igen, akkor azokat egy igazságos és szolidáris együttélést magába foglaló, bizakodó jövőképben oldja fel; a tanulmányi előmenetel a társadalmi előrejutás legitim és elérhető formájaként adott; béküléken a nevelési hagyomány; kiegyensúlyozott az érzelmi klíma; a családi kommunikáció köl-

csönös megértésre törekvő, nem pedig manipuláció vagy hazugság által torzított; a moralitás és tudás tisztelete kiemelt szelete a szülők identitásának; otthon gyakran beszélgetnek politikai témákról; politikai médiát fogyasztanak; van lehetőség a barátokkal gyakran beszélgetni politikai témákról; a gyereknek olyan iskolában van lehetősége tanulni, ami tiszteletben tartja a demokratikus alapértékeket.

Természetesen, mint minden ideáltípus, a fenti is elsősorban mérceként használható. Ezeknek a feltételeknek a fokozatos hiánya egyúttal a demokratikus állampolgári szocializáció esélyeit is fokozatosan csökkenti, tökéletes ellenpontjuk pedig annak teljes ellehetetlenüléséhez vezet. Ez a mérce egyfelől további elemzések során használható: jelzi azokat a tágabb társadalmi összefüggéseket, amelyek rendszerváltás óta történő átalakulása meghatározza az állampolgári kultúra hosszú távú trendjeit. Másfelől – ahogy ennek kifejtésére az utolsó fejezetben kísérletet teszek – egy tág értelemben vett társadalompolitika számára is szempontokat kínál: felhívja a figyelmet azokra a faktorokra, amelyek kiemelt jelentőséget játszanak a demokratikus állampolgári kultúra megteremtésében. Az azonosulás a demokratikus értékekkel azonban az állampolgári szocializáció csupán egyik aspektusa. Ahhoz, hogy a folyamat egészéről képet alkothassunk, az alábbiakban az antidemokratikus értékekkel való azonosulás, a demokratikus ismeretek, az állampolgári bizalom, valamint a civil és pártpolitikai cselekvési hajlandóság oksági összefüggéseit is fel kell tárnunk.

Az antidemokratikus értékek

Az antidemokratikus értékek logikai értelemben a demokratikus értékek ellentétét alkotják, amiből az következik, hogy a fenti összefüggések negatív előjellel érvényesek rájuk. Ennek megfelelően rövid magyarázatra szorul, hogy miért van szükség arra, hogy önállóan is megvizsgáljuk őket. Ahogy azt a fenomenológiai szociológia klasszikusaitól tudjuk, a világról alkotott tudásunk se nem konzisztens, se nem koherens egész. Vagyis gyakran megesik az, hogy logikai értelemben egymásnak ellentmondó álláspontokkal egyidejűleg értünk egyet (Schütz 1974). Különösképpen igaz ez a világlátásukat még aktívan formáló középiskolásokra, akik értékkészletéről korábbi kutatások is számos inkoherenciát mutattak ki (Csákó 2008). Éppen ezért van szükség arra, hogy a demokratikus és az antidemokratikus értékeket külön-külön a saját szemantikai kontextusukban vizsgáljuk, és az utóbbiakkal való azonosulásról ne csupán indirekt módon, az előbbiek elutasítottsága alapján gyűjtsünk információt, hanem direkt módon, a velük való azonosulást vizsgálva is. Ezt az eljárást indokolja továbbá az is, hogy a hazai politikai nyilvánosságban – nem függetlenül a szélsőjobboldali mozgalmak előretörésétől, és azok politikai képviseletének parlamentbe jutásától – fokozatosan létjogosultságot nyert egy radikális, antidemokratikus diskurzus. Ez önálló, karakteres szemantikai kereteket hozott létre, amelyekkel az azonosulás ilyenformán külön vizsgálható.

Az antidemokratikus értékekkel való azonosulás közvetlen előfeltételei

Az alábbi regressziós táblázat foglalja össze az antidemokratikus értékekkel való azonosulást közvetlenül magyarázó tényezőket, valamint az összefüggés irányát és erősségét (R^2= 21%).

változó neve	béta
magyarságára büszke	,126
apa iskolai végzettsége	-,132
nem	-,110
vannak-e nemzeti szimbólumok a lakásban	,087
iskola demokratikussága	-,121
stratégiai kommunikáció	,094
befolyásolta-e családja életét Trianon	,099
mennyire beszél barátokkal politikai kérdésekről	-,082
volt-e MSZMP tag rokon	-,075
vallásos-e	,060
anya iskolai végzettsége	-,096
szórakozó szabadidő-profil	,075
laissez-faire apa	-,084
agresszív nevelési klíma	,070
történelmi tárgyú családi beszélgetés	-,069

20. ábra: AZ ANTIDEMOKRATIKUS ÉRTÉKEKKEL VALÓ AZONOSULÁS REGRESSZIÓS MODELLJE

A demokratikus értékekkel összehasonlítva az antidemokratikus értékeket magyarázó változókat első látásra a strukturális különbségek jelennek meg. Míg a demokratikus értékek esetében a szubjektív és objektív gazdasági helyzet is összefüggött, addig az antidemokratikus értékekkel egyik sem. Ez azt a sokat hangoztatott általános kapcsolatot látszik cáfolni, ami az alacsony gazdasági pozíció és az antidemokratikus eszmékkel való azonosulás között állna fenn. Más kontextusban ehhez hasonló összefüggést talált Murányi és Szabó is, akik az előítéleteket vizsgálva azt állapították meg, hogy azok nem annyira a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt pozíció, sokkal inkább egyfajta életforma függvényei (Murányi 2006, Murányi–Szabó 2007).

További különbség, hogy az apa iskolai végzettsége mellett az anya iskolai végzettsége is megjelenik a modellben: ezek minél alacsonyabbak, annál nagyobb a valószínűsége az antidemokratikus értékekkel való azonosulásnak. Ez a szülők iskolai végzettségének a demokratikus értékek elsajátítására gyakorolt hatását ismerve nem meglepő. A fenti összefüggés mindemellett érdekes adalékkal is szolgál: úgy tűnik, hogy szemben a demokratikus értékekkel, ahol elsősorban az apa játszott döntő szerepet, ezúttal a két szülő hatása egyformának bizonyul. Vagyis míg a demokratikus értékek közvetlenül inkább az apa hatására öröklődnek át, addig az antidemokratikus

értékek elutasításában nemtől függetlenül szerepet vállalnak a magas iskolai végzettségű szülők.

A család történeti emlékezetével szintén érdekes összefüggések mutathatók ki. Itt sem a demokratikus értékeknél tapasztalt összefüggések ellentétét – a rendszerváltás és az EU-csatlakozás fontosságának alulreprezentációját – tapasztaljuk, hanem más történelmi események kiemelését. Az antidemokartikus értékekkel való azonosulás legfontosabb narratívája – ahogy azt más kutatások is kimutatták (Csepeli et al. 2011: 102) – Trianonhoz kapcsolódik. Vagyis úgy tűnik, hogy ezen értékek legitimációs bázisának központi eleme a történelmi Magyarország, I. világháborút követő, nyugati hatalmak általi felszámolása. Ez az esemény azáltal támasztja alá az antidemokratikus értékeket, hogy egy elementáris igazságtalanság-élményt fejez ki. Trianon a nyugati országok Magyarországgal szembeni ősbűnét szimbolizálja. Ebből fakadóan egyrészt az a társadalmi-politikai berendezkedés, ami ezt az állapotot konzerválja (a demokratikus jogállam), elutasítandóként jelenik meg. Másrészt az a társadalmi-politikai berendezkedés (Horthy-rendszer), ami az igazságtalanság helyreállítására fókuszál, akár a jogállami keretek feladása árán is, kívánatosnak minősül. Trianon további jelentősége, hogy csaknem 100 évvel korábbi eseményként tényleges családi emlékezet már kis eséllyel él róla, ennek megfelelően szabadon formálhatóként, ideális terepe az emlékezet-politikának.

Trianon ellenpontjaként szolgál a másik kiemelt történeti vonatkozási pont, a család beágyazottsága az államszocializmusba. Azokban a családokban, ahol a rokonok között volt MSZMP-tag található, kisebb az esélye az azonosulásnak az antidemokratikus értékekkel. Vagyis úgy tűnik, hogy az beágyazottság az államszocialista rendszerbe a rendszerváltás után is érezteti hatását: megakadályozza az azonosulást az elsősorban szélsőjobboldali pártok által propagált antidemokratikus értékekkel. Szemben Trianonnal az MSZMP-tagság a közelmúlthoz tartozik, ilyenformán a tapasztalt összefüggés a család politikai hagyományainak, preferenciáinak – nem feltétlenül tudatosuló – közvetlen átöröklődésére utal.

Szemben a demokratikus értékekkel, az antidemokratikus értékekre közvetlen hatással van a nem: ahogy azt korábbi vizsgálatok is megfigyelték (Szabó–Örkény 1998: 119), a fiúk körében sokkal nagyobb a velük való azonosulás esélye. A jogszerűség helyett az erő és hatékonyság logikájával, valamint az előítéletekkel és a – védelmet és a mással szembeni gyanakvást magába foglaló, schmitti értelemben vett (2002) – barát/ ellenség szemantikával a fiúk nagyobb eséllyel azonosultak. Tekintve, hogy Magyarországon a nemi szerepek

ma is nagymértékben a hagyományos maszkulin/feminin tulajdonságok sztereotip különválasztásán alapulnak (Gregor 2010), ez az összefüggés korántsem meglepő. A fiatalok viselkedésében ez tükröződik vissza, és ennek az állampolgári szocializációs vetülete fejeződik ki a fenti összefüggésben.

A strukturális, emlékezeti és nemi sajátosságok mellett a legnagyobb hatást az antidemokratikus értékekkel való azonosulásra a nemzeti identitás gyakorolta. Ennek szubjektív és objektivált mutatói egyaránt pozitív összefüggést mutatnak az antidemokratikus értékekkel. Ez arra utal, hogy a fiatalok szemantikai terében a nemzettel való azonosulás összekapcsolódik az antidemokratikus értékekkel való azonosulással: a nemzet olyan hivatkozási alapként jelenik meg, ami legitimálja az igazságosság és jogállamiság szempontjainak háttérbe szorítását, adott esetben semmibevételét. Természetesen ez a fajta szemantikai tér aligha értelmezhető az országos politikai nyilvánosságtól függetlenül, ahol a radikalizálódó jobboldali diskurzusok egyre nagyobb mértékben kapcsolják össze ezt az – egyébként korántsem szükségszerűen egymáshoz tartozó – két fogalmat. A fenti összefüggés bizonyos értelemben mindennek a fiatalokban történő leképződésének tekinthető.

Fontos mindemellett látni, hogy nemzeti identitás és az antidemokratikus értékekkel való azonosulás kapcsolata nem feltétlenül családi hagyományként öröklődik tovább. Erre utal, hogy sem az apa, sem az anya nemzeti identitása nem kapcsolódik össze közvetlenül a fiatalok antidemokratikus értékrendjével. Vagyis önmagában az, hogy egy családban erős nemzeti identitásúak a szülők, még nem valószínűsíti, hogy a gyerek antidemokratikus értékekkel azonosuljon. Csakis abban az esetben történik ez meg, ha magyarsága – szülei nemzeti identitásától egyébként nem függetlenül – identitása hangsúlyos részévé válik. Ilyenformán úgy tűnik, hogy a nemzeti identitás egy olyan csatorna, amin keresztül a fiatalok potenciálisan bevonódnak a radikális eszmék világába. Más szóval, a magyarság kérdéseinek (túl)hangsúlyozása és az ország sérelmeire fókuszáló történelmi narratíva magával vonhatja egy olyan identitás kialakulását, amelyben a nemzet érdekei az igazságosság és jogállamiság szempontjainál előbbre valók. Ez fejeződik tehát ki a saját nemzeti identitás és a radikalizmus, a regressziós modellben megjelenő összefüggésében, és a szülői nemzeti identitással való kapcsolat hiányában.

A nemzeti identitás mellett kisebb mértékben, de a vallási identitás is megjelenik az antidemokratikus értékek regressziós modelljében. Azok, akik vallásosnak tekintik magukat, egyúttal az antidemokratikus értékekkel is nagyobb mértékben azonosulnak. Ennek hátterében az állhat, hogy szemantikai érte-

lemben nem csupán a nemzeti diskurzus, de a történelmi egyházak vallási diskurzusai is hozzá vannak kapcsolódva az antidemokratikus diskurzusokhoz. Az országos politikai diskurzusokban nemzeti érzületen alapuló radikalizmust bizonyos esetekben kiegészíti egy vallásos keret is. Ebből fakadóan létezik egy olyan kombinációja a vallásos és a nemzeti identitásnak, ami egyúttal a demokratikus értékek figyelmen kívül hagyását is magában foglalja. Ez természetesen korántsem jelenti azt, hogy a vallásos fiatalok mindegyike azonosulna a radikalizmussal, sokkal inkább úgy tűnik, hogy egy sajátos, vallási színezetű nemzeti-radikális szubkultúra leképződését fejezik ki az adatok.[9]

Akárcsak a demokratikus értékekkel való azonosulás esetében az antidemokratikus értékeknél is szoros összefüggést tapasztalunk a család kommunikációs sajátosságaival. A stratégiai kommunikáció ezúttal pozitív hatást mutat, vagyis növeli az antidemokratikus értékekkel való azonosulás valószínűségét. Ez arra utal, hogy a kölcsönös megértés helyét elfoglaló elidegenült családi kommunikáció nem csupán a demokratikus értékek begyakorlását lehetetleníti el, hanem egyenesen fogékonnyá tesz az antidemokratikus értékekkel való azonosulásra. Míg az uralom nélküli vita formáját öltő családi kommunikáció lehetővé teszi a tapasztalatszerzést a demokratikus értékekről, addig az őszintétlenségre kárhozatott családi kommunikáció egy ezek híján szerveződő társadalmi modellről ad mintát. Egy ilyen társadalomképben óhatatlanul nagyobb szerep jut az erőnek és tekintélynek, valamint a gyanakvásnak és barát/ ellenség megkülönböztetésnek.

Közvetlen példaértéke mellett a torzult családi kommunikáció érzelmileg is a radikalizálódás veszélyét rejti magában. A kommunikáció az egyik legfontosabb terepe az elismerésnek (Habermas 2001). Elismerés hiányában a személyiség integritása veszélybe kerül (Honneth 1996). Ebben az értelemben, azok a fiatalok, akik otthon stratégiai kommunikációnak vannak kitéve, egyúttal nagyobb eséllyel küzdenek olyan identitás problémákkal is, amelyek könnyen a radikális értékek felé terelhetik őket. Ezek olyan leegyszerűsítő – és éppen ezért valójában a problémát elfedő – látszatmegoldásokat kínálnak ugyanis a sérelmek széles körére, amelyek az érzelmileg kiszolgáltatott, bizonytalan fiatalok számára plauzibilisnek tűnnek. Korábbi kutatások kimutatták, hogy bár a serdülőkorú fiatalok már leképzik a felnőttek negatív előítéleteinek mintázatát, ebből csak abban az esetben lesz általános intolerancia,

---

[9] A toleráns és kirekesztő vallásosság különbségét vizsgálja debreceni egyetemisták körében Marián 2012.

ha emellett további negatív hatások is érik őket (Csákó 2011b). Alighanem ezek között kiemelt jelentősége van a családi kommunikáció szerkezetének: amennyiben az elismerés elemi élményeit itt nem élik át a fiatalok, úgy megnő az esélye egy általános intolerancia kialakulásának.

Akárcsak a demokratikus értékek esetében, az agresszív nevelési klíma ezúttal is összefüggést mutat, igaz ellenkező előjellel. Vagyis azokban a családokban, ahol kiabálás, testi fenyítés előfordulására utaltak a fiatalok, egyúttal nagyobb volt az esélye annak is, hogy antidemokratikus értékekkel azonosuljanak. Ez az összefüggés arra utal, hogy a családban tapasztalt agresszió nem csupán nehezen elhihetővé teszi egy demokratikus társadalmi berendezkedés lehetőségét, hanem egyenesen az antidemokratikus értékek irányába terel. Annak hatására az igazságosság és jogállamiság helyett a hatalom és az erőszak logikáján alapuló berendezkedés válik magától értetődővé.

Az agresszió nyílt megjelenése mellett a család érzelmi struktúrájának korlátozó jellege az, ami kritikusnak bizonyul az antidemokratikus értékekkel való azonosulás szempontjából. A Frankfurti Iskola első generációjának klasszikus vizsgálata óta közismert a kapcsolat a tekintélyelvű apa figurája és az antidemokratikus értékek között (Adorno et al. 1950). Ez az összefüggés jelenik meg esetünkben is: azokban a családokban, ahol a fiatalok úgy élik meg, hogy apjuk korlátozza őket, és nem hagyja szabadon dönteni és cselekedni, nagyobb az esélye annak is, hogy a demokratikus értékekkel szemben az erő és tekintély logikáját részesítik előnyben. Ennek a jelenségnek az áll a hátterében, hogy az önálló cselekvésben korlátozó, tekintélyelvű apafigura annak az autonómiának a begyakorlását lehetetleníti el, ami alapja a demokratikus értékeknek is. A túlságosan korlátozó apa a cselekvési képességétől fosztja meg gyermekét, aki önállóság helyett a tekintélyhez való igazodáshoz szokik hozzá. Ha a családi körben nincs mód az autonóm cselekvés begyakorlására, akkor a politikai életben sem az önálló ágensek részvételén alapuló demokratikus, hanem a tekintélyelvű, antidemokratikus viselkedésminta válik normává.

Míg a demokratikus értékekkel való azonosulást a politikai események családi megvitatása elősegítette, addig az antidemokratikus értékek esetében a történelmi tárgyú családi beszélgetések mutatkoznak döntőnek. Ez arra utal, hogy a múlt kommunikatív megidézése, ha nem is terel automatikusan a demokratikus értékek irányába, de legalábbis védelmet nyújt az antidemokratikus értékekkel szemben. A 20. századi tragédiák, diktatúrák és traumák azzal a tanulsággal mindenképp szolgálnak, hogy az antidemokratikus rezsimek számtalan szenvedésért tehetők felelőssé. Ezek megidézése a családi

beszélgetésekben éppen ezért csökkenti a hozzájuk hasonló politikai rendszerek alapjául is szolgáló antidemokratikus értékekkel való azonosulás esélyét.

A szabadidő felhasználást illetően elsősorban azok azonosultak az antidemokratikus értékekkel, akik tanulmányok vagy családi elfoglaltságok helyett a barátokkal vagy személyes szórakozással töltötték idejüket. Ez a szabadidő töltési stratégia jelentős pontokon különbözik a másik kettőtől: a tanulói szabadidő profil egy a demokratikus társadalmi berendezkedéshez igazodó életút részét képzi, a családi szabadidő profil pedig egy befelé forduló, a többi családtagra fókuszáló orientációt. Ezekkel szemben a barátokra és szórakozásra fókuszáló szabadidő egyfelől a családtól való függetlenedési szándékot fejez ki, másfelől a jövőre orientálódás helyett a jelenbe zárkózást, bizonyos értelemben perspektívátlanságot. Azt lehet mondani, hogy ez a fajta szabadidő profil leginkább negatíve, bizonyos fontos jellemzők együttes hiánya révén motivál a radikalizmusra: azok a fiatalok vannak a leginkább kitéve az antidemokratikus értékeknek, akik egyrészt nem érzik annyira jól magukat a családjukkal, hogy a szabadidejüket velük közösen töltsék el, továbbá a tanulói életút perspektívája sem adott számukra, és éppen ezért kiutat sem látnak élethelyzetükből. E két komponens együttállása és az antidemokratikus értékekkel való azonosulás közötti kapcsolatot korábban bemutatott összefüggései világítják meg: a családtól való elfordulás hátterében a megoldatlan érzelmi patológiák állnak, és abban az esetben, ha ez kiegészül a tanulástól való elfordulással is, akkor előáll egy olyan többszörösen kilátástalan helyzet, amelyben a radikális értékek relevánssá válnak, és potenciális megoldásnak tűnnek.

Ezt a hipotézist erősíti meg a családon kívüli ágensekkel, az iskola demokratikusságával és a baráti politikai beszélgetésekkel való kapcsolat is. Azok a fiatalok, akik iskolájukat demokratikusnak tartják, kisebb eséllyel azonosulnak az antidemokratikus értékekkel. A demokratikus iskola tapasztalata a legitim intézményi közeg élményét fejezi ki (Sik 2010a). Azokban az iskolákban ahol azzal a tapasztalattal találkoznak a diákok, hogy az iskolai élet nem az önkényen alapul, hanem valamilyen elismerésre méltó rend szerint, a társadalomszerveződés demokratikus modelljéről is benyomást szereznek. Egy ilyen minta nem csupán a realitását villantja fel annak, hogy a formális kapcsolatok alapulhatnak többé-kevésbé mindenki által elfogadott normákon, hanem egyúttal pozitív élmények átélésére is lehetőséget kínál. Politikai fenomenológiájában Hannah Arendt bemutatja, hogy miként élhető át a szabadság tapasztalata a nyilvános politikai térben (1998). Ez az iskolákban

potenciálisan átélt szabadságélmény a demokratikus értékek iránti olyan erős érzelmi elköteleződésre teremt lehetőséget, ami egyúttal az antidemokratikus értékek elutasításában is megjelenik. A megtapasztalt szabadságot veszélyeztető eszmék ugyanis nem egy absztrakt, távoli tartományra utalnak, hanem közvetlenül érintik az egyént, aki ilyenformán jelentőségüket, veszélyük súlyát átérzi, és ennek megfelelően viszonyul hozzájuk.

Megerősítve a demokratikus értékeknél tapasztaltakat, a barátokkal folytatott politikai beszélgetés az antidemokratikus értékek vonatkozásában is megjelenik ellenkező előjellel. Ez alapján úgy tűnik, hogy a kortárs kapcsolatokban felbukkanó közéleti témák, vagyis a közös érdeklődés a politikai kérdések iránt nem csupán a demokratikus értékek fontosságát hozza kézzelfogható közelségbe, hanem egyúttal azt is kijelenthetjük, hogy ennek hiánya az antidemokratikus értékek irányába terel. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a radikalizálódás egyik kulcsmozzanata a társadalmi izoláció.

Ilyenformán leginkább azon fiataloknál nő meg az esélye az antidemokratikus értékekkel való azonosulásnak, akik mind a családi élet (kommunikáció, érzelmi struktúra), mind az iskolai élet (tanulmányi előmenetel, iskolai légkör), mind a kortársak vonatkozásában kimaradnak a demokratikus társadalomszerveződés élményéből, az elismerés és a szabadság demokratikus közösségben átélhető formáitól. Ezek a fiatalok természetesen nem szükségszerűen orientálódnak a radikális eszmék irányába, azonban úgy tekinthetünk rájuk, mint akik védtelenek velük szemben. Minthogy nincs olyan személyes tapasztalatuk, ami a demokratikus értékek jelentőségét alátámasztaná, ezért nincs okuk arra, hogy egy olyan eszmerendszert elutasítsanak, ami ezeket háttérbe szorítja vagy egyenesen ellenzi. Minthogy az ilyen eszmerendszerrel való találkozás esélye a nemzeti radikális mozgalmak megerősödése óta korántsem csekély, ezért a demokratikus élményektől megfosztott fiatalok radikalizálódása is reális lehetőséggé vált.

Akárcsak korábban, ezúttal is érdemes röviden végiggondolni, hogy mely változókkal nem mutattak összefüggést az antidemokratikus értékek. Ezúttal a strukturális változók közül kimaradtak a gazdasági mutatók. Vagyis úgy tűnik, hogy a radikalizálódás önmagában nem függ össze sem a vagyontárgyakkal mérhető anyagi jóléttél, sem pedig a teljesítményre vonatkozó társadalmi elismerést kifejező szubjektív jövedelmi önbesorolással. Ezen összefüggések hiánya elsősorban amiatt fontos, mert ha nem is cáfolják, de legalábbis árnyalják azokat a magyarázatokat, amik az antidemokratikus eszmékkel való azonosulást közvetlenül a gazdasági recesszió hatásaival

magyarázzák. Nem találtunk közvetlen összefüggést továbbá sem a családszerkezeti sajátosságokkal, sem a nevelési hagyományokkal, sem a család érzelmi struktúráját mérő változók többségével, sem az autonómiával, sem a médiafogyasztási szokásokkal. Mindezek a változók azonban mégsem tekinthetők irrelevánsnak, hiszen közvetve részben kifejtik hatásukat.

Az antidemokratikus értékekkel való azonosulás közvetett előfeltételei

Azok mellett a változók mellett, amelyek a demokratikus értéknél is felbukkantak ellenkező előjellel, az antidemokratikus értékekkel való azonosulás esetében több új, további magyarázatra szoruló változó is megjelenik. Ezek közül is kiemelkednek a nemzeti identitás indikátorai: a magyarságra való büszkeség és a nemzeti szimbólumok használata. Az alábbi táblázat az előbbi regressziós modelljét foglalja össze (R^2= 20%):

változó neve	**béta**
apa a magyarságára büszke	0,19
mennyire beszél barátokkal politikai kérdésekről	0,14
anyám/nevelőanyám a magyarságára büszke	0,17
vannak-e nemzeti szimbólumok a lakásban	0,13
nem	-0,11
volt-e a rendszerváltás előtt állami- vagy párttisztséget betöltő rokon	-0,06
apa iskolai végzettsége	-0,06
apa a tudására büszke	0,06

21. ábra: A MAGYARSÁGRA VALÓ BÜSZKESÉG REGRESSZIÓS MODELLJE

A regressziós egyenlet tanulsága szerint az erős nemzeti identitás mindenekelőtt a szülők nemzeti identitásával függ össze. Azokban a családokban, ahol az apa vagy az anya a gyerek számára észlelhető módon kifejezi magyarsága iránti büszkeségét nagyobb az esélye annak, hogy a gyerekek is hasonlóképp fognak érezni. Ez az összefüggés abban az értelemben nem szorul magyarázatra, hogy a politikai érzelmek és hagyományok családon belüli átörökítése régóta kutatott és ismert jelenség. Természetesen – ahogy a béták viszonylag alacsony mértékéből kiderül – ez az összefüggés korántsem determinisztikus. Vagyis úgy tűnik, hogy bár sok, magyarságára büszke fiatalnál

a szülők nemzeti identitásának átöröklődéséről beszélhetünk, számosan vannak azok is, akik a szüleiktől függetlenül tesznek szert erős nemzeti identitásra.

Az ilyen fiatalok esetében óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy ha nem a családból, akkor milyen forrásból táplálják érzelmeiket. Erre egyaránt lehetőség kínálkozik a kortársak, az iskola, a média vagy egyéb releváns személyek révén. A regressziós egyenlet ezek közül az első esetet támasztja alá. Vagyis úgy tűnik, hogy a család mellett elsősorban a baráti társaságok azok, ahol a nemzeti identitás potenciálisan témává válik, és adott esetben az egyén számára hangsúlyos lesz. Önmagában sem az iskolai légkör, sem a médiafogyasztási szokások nem képesek arra, hogy erős nemzeti identitást hozzanak létre. Ennek hátterében alighanem az áll, hogy az identitás konstrukciója olyan kommunikatív folyamatokban történik, amelyben viszonylag közeli másokkal vesz részt az egyén. A politikai média fogyasztása nem interaktív folyamat, ennek megfelelően az identitás kialakításában is legfeljebb járulékos szerepet tölthet be: nem annyira adott médium fogyasztása alakítja ki a nemzeti identitást, hanem a formálódó nemzeti identitás orientál speciális médium befogadására. Az iskolai interakciók többsége pedig nem relevánsnak tekintett partnerekkel folyik, ezek így kevéssé játszanak konstitutív szerepet a nemzeti identitás formálásában.

A nemzeti identitás kialakulásáról a fenti empirikus összefüggések alapján azt lehet elmondani, hogy elsősorban kapcsolathálózati feltételektől függ. Azokban az esetekben van lehetőség erős nemzeti identitás kialakítására, ahol – akár családtag, akár barát formájában – jelen vannak a fiatal életében olyan fontos társak, akikkel a közös valóság interakciók sorozatában történő konstrukciója során ennek megalapozására lehetőség nyílik. Ebben az értelemben leginkább az növeli nemzeti identitás hangsúlyossá válásának esélyét, ha ehhez társakat talál a fiatal, olyanokat, akikkel sokat beszélhet a magyarsággal kapcsolatos kérdésekről, és akikkel egyetértésre juthat ezeket illetően.

Ezeket az interszubjektív hatásokat kiegészítik interobjektív hatások is. Azokban a családokban, ahol nemzeti szimbólumok vannak elhelyezve, nagyobb az esélye annak, hogy a magyarságára büszke legyen a fiatal. Ezek a szimbólumok ugyan arra nem kínálnak lehetőséget, hogy a világ közös értelmezésében közvetlenül segítsenek, tárgyi mivoltuk okán azonban különösen stabil hatások kiváltására alkalmasak. Egy a lakásban kiakasztott Nagy-Magyarország térkép vagy magyar zászló a lakás tárgyi környezetének részeként, a természetesség, magától értetődőség és otthonosság vonásait vonja magával. Ezekhez a tárgyakhoz kapcsolódó hangulatok nem feltétlenül

lépnek működésbe, csak abban az esetben, ha valamilyen okból a figyelem fókuszába kerülnek a szimbólumok. Ilyenkor azonban az otthoni környezet katalizátorrá válik: a nemzeti szimbólumokat magától értetődőséggel ruházza fel, elmélyítve a nemzeti identitást.

Mindezek mellett külön ki kell emelni a nemi szocializáció hatását is: akárcsak a radikális eszmékre, a nemzeti eszmékre is fogékonyabbnak bizonyulnak a fiúk. Ennek hátterében elsősorban az állhat, hogy a magyarság és a nemzet kategóriái nem konkrét, másokkal értelmezett közösségiséget, hanem sokkal inkább egyfajta absztrakt közösségiséget fejeznek ki. Ahogy azt számos – elsősorban feminista indíttatású – morálpszichológiai kutatás kimutatta, míg a lányok morális perspektíváját inkább a konkrét mások, és konkrét közösségekkel szembeni kötelességek határozzák meg, addig a fiúk esetében elsősorban az absztrakt, általános közösségek (Giligan 1982). Ebben az értelemben érthető, hogy a nemzet mint absztrakt közösség kérdései iránt is nagyobb érdeklődést mutatnak a fiúk.

Érdekes módon a magyarságra való büszkeség csak érintőlegesen mutatott összefüggést a család történeti emlékezetével: azokban a családokban, ahol számon tartottak pártállami múlttal rendelkező rokont kisebb volt az esélye az explicit nemzeti identitásnak. Ez az összefüggés arra utal, hogy a családtörténet kihat a rendszerváltás utáni politikai affiliációkra is: így az előző rendszerben jobban involválódott családok kisebb valószínűséggel azonosulnak a mai politikai ellenfeleik által leginkább propagált identitásmintázatokkal.

Végül érdekes összefüggést mutat az apa iskolai végzettsége és tudás alapú identitása. Azokban a családokban van nagyobb esélye annak, hogy erős nemzeti identitása alakuljon ki a fiataloknak, ahol alacsonyabb az apa iskolai végzettsége, azonban ez mégis a tudásra való büszkeséggel párosul. Ebben a paradox mintázatban egy sajátos apa figurája rajzolódik ki: egy olyan apa, aki annak ellenére biztos tudásában, és hangoztatja elveit, hogy annak megalapozottságát iskolázottság nem támasztja alá. Ez a kombináció abban az értelemben alkot veszélyes elegyet, hogy különösen megnöveli a dogmatikus kommunikáció esélyét: hiszen arra utal, hogy egy ténylegesen meg nem szerzett tudásáról mint tudásról van megbizonyosodva valaki. Egy ilyen tudás azért válik kommunikációs helyzetekben nagy valószínűséggel dogmatikussá, mert – minthogy jó eséllyel nem tényleges tanulási folyamat során sajátították el – igazolási kényszer esetén használójuk számára nagy valószínűséggel nem állnak rendelkezésre az alátámasztásra alkalmas érvek. Ezek híján pedig kizárólag a tekintélyre és a hatalmi eszközökre lehet tá-

maszkodni. Természetesen egy ilyen apa-figura korán sincs jelen minden olyan családban, ahol erős nemzeti identitású fiatalt találunk, sokkal inkább a nemzeti identitás dogmatikus fajtájának indikátoraként tekinthetünk e paradox mintázatra.

A nemzeti identitás tárgyi szimbólumait magyarázó változók sok szempontból eltérnek annak interszubjektív formájától. Ezeket az alábbi táblázat foglalja össze (R^2= 10%):

változó neve	**béta**
befolyásolta-e családja életét Trianon	0,19
van-e civil, szakszervezeti aktivista rokon	0,08
nem	-0,09
társadalmi tőke	0,06
vallásos-e	0,06
befolyásolta-e családja életét a kitelepítés, koncepciós perek, államosítás, téeszesítés	0,06
együtt lakók száma	0,05
volt-e a rendszerváltás előtt ellenzéki rokon	0,06
volt-e MSZMP-tag rokon	-0,05
nagyvárosban lakik-e	-0,04
vagyontárgy index	0,04
könyvek száma	0,04
szakiskolás-e	0,04

22. ábra: AZ OTTHONI NEMZETI SZIMBÓLUMOK REGRESSZIÓS MODELLJE

A nemzeti szimbólumok lakáson belüli kihelyezését magyarázó változók közt kiemelkedő súllyal szerepelnek a család történeti emlékezetét feltérképező változók. Ezek közül is kitűnik Trianon jelentősége: azok a családok raknak ki lakásuk falára az átlagnál nagyobb eséllyel nemzeti szimbólumokat, amelyek úgy tartják, hogy az első világháborút lezáró békeszerződésnek jelentős hatása volt rájuk. Ahogy arra korábban utaltam, Trianon egyfelől kellőképp távoli ahhoz, hogy viszonylag szabadon felhasználható panel legyen a családi múlt megkonstruálásban. Másfelől alapja annak a sérelmi narratívának, amely a Magyarországgal szembeni igazságtalanságokon és bűnökön alapul (és mint ilyen különösen alkalmas az egyéni sérelmek elhelyezésére tágabb összefüggésben). Ennek a diskurzusnak a további részét képzik az államszocializmus korai bűnei, amelyek szintén megjelennek magyarázó változók között, vala-

mint a rendszerváltás előtti szerepvállalás kérdései.[10] Azokban a családokban, ahol Munkáspárti rokonokat tartanak számon kisebb, azokban, ahol ellenzéki rokonokat nagyobb az esélye a nemzeti identitás tárgyi kifejezésének. A nemzeti szimbólumok lakáson belüli kihelyezése egyfajta aktivizmusra utal, hiszen nem csupán az identitás kommunikálására, hanem egyúttal egy világlátás népszerűsítésére tett kísérletnek is tekinthető. Ezt a politikai aktivitást valószínűsíti a családi hagyományban – akár a rendszerváltás előtt, akár a rendszerváltás után – felbukkanó aktivista rokon.

A családi emlékezet mellett a strukturális pozíció csaknem minden eleme pozitív összefüggést mutat a nemzeti szimbólumok lakáson belüli elhelyezésével. Vagyis a vagyontárgyakkal jobban ellátott, többféle társadalmi kapcsolattal és több könyvvel rendelkező családok azok, amelyekben nagyobb a valószínűsége a tárgyi nemzeti szimbólumok használatának. Ebben mindenekelőtt egyfajta tárgyakra való fókuszáltság fejeződik ki: a vagyontárgyak, az objektivált kulturális tőke és a nemzeti szimbólumok egyaránt dolgok. Ebben az értelemben a világhoz való viszonyulás sajátos formájára utalnak, egy olyan életvilágra, amelyben a meghatározó orientációs pontokat nem annyira személyek, mint inkább tárgyak jelölik ki. Ezek révén fejeződik ki az identitás, ezek a reflexió médiumai és rajtuk keresztül zajlik a kommunikáció is.

Az átlag feletti strukturális pozíció továbbá arra utal, hogy a nemzeti szimbólumok korántsem a leghátrányosabb helyzetűek számára a legvonzóbbak. Sokkal inkább egy társadalmilag és materiálisan jól beágyazott réteg használja őket otthonában. Ez alighanem azzal magyarázható, hogy bármely más identitáskérdéshez hasonlóan, a nemzeti identitás iránti érdeklődésre is csak egy minimális materiális biztonság esetén nyílik reális lehetőség. Ennek fennállta egyúttal előfeltétele a politikai aktivitásnak is: nem elsősorban abban az értelemben, hogy maguknak a tárgyi szimbólumoknak a beszerzése erőforrást igényel, hanem sokkal inkább azért mert a politikai aktivitás előfeltételezi a magabiztosság és önbizalom minimális fokát. Ennek kialakulásához pedig nélkülözhetetlen az anyagi juttatások és materiális biztonság formáját öltő társadalmi elismerés minimális szintje (Honneth 1996).

A nemzeti szimbólumok mindemellett nem csupán erőforrásokat igényelnek, hanem maguk is erőforrásként szolgálnak. Nyilvános használatuk egy eszmei közösség tagjait felismerhetővé teszi, és ezáltal potenciális kapcso-

---

[10] Ezek a történeti panelek, egyéb elemekkel kiegészítve, Szabó Ildikó szerint nemzeti ressentiment-té állnak össze (Szabó 2009).

lódási pontként funkcionál egymástól egyébként társadalmilag – foglalkozásuk, pozíciójuk tekintetében – különböző egyének között. Részben ez is kifejeződik a társadalmi tőke és a nemzeti szimbólumok kapcsolatában: ez utóbbi használata nem csupán előfeltételezi a társadalmi beágyazottság egy minimális fokát, de egyúttal potenciálisan annak katalizátoraként is funkcionál.

A strukturális változók mellett a nemzeti szimbólumok használata a vallásossággal mutatott összefüggést. Ennek hátterében részben az állhat, hogy magának a vallásos életmódnak is részét képzik a rítusok tárgyiasított aspektusai, vagyis a szimbólumok használata. Másfelől a (keresztény) vallásosság sok szálon kapcsolódik ahhoz a nemzeti diskurzushoz, ami objektivált formában a nemzeti szimbólumokban fejeződik ki. Míg a két világháború közti időszakban a vallás egyfajta legitimációs szerepet töltött be, addig az államszocializmus évei alatt nyílt üldözések áldozatává vált. A keresztény vallásosság családi hagyománya ilyenformán pozitív és negatív formában egyaránt hozzákapcsolódik a nemzeti politikai oldallal. Ennek a kapcsolatnak a tárgyi kifejeződéseként értelmezhető a vallásosság megjelenése a modellben.

A demográfiai változók közül a nem, a településtípus, a család nagysága és az iskolatípus egyaránt összefügg a nemzeti szimbólumok lakáson belüli használatával. A fiúk, a nagyvárosnál kisebb településen lakók, a nagyobb családban élők és a szakmunkás hallgatók között volt nagyobb valószínűsége annak, hogy otthon nemzeti szimbólumokat helyeznek el. A nemmel való kapcsolat arról tanúskodik, hogy a fiúk nem csupán nagyobb arányban fogadják el az antidemokratikus értékeket és büszkék magyarságukra, hanem emellett nemzeti szimbólumokat is nagyobb arányban használnak. E mögött alighanem a tárgyi környezethez való eltérő viszonyulás állhat: úgy tűnik, hogy a fiúk számára a tárgyak instrumentális használatukon túl, a politikai identitás kifejezésének olyan fontos eszközei, amelyek segítségével egyfajta vizuális kommunikációt folytathatnak környezetükkel, mindenféle verbális interakciót megelőzően kijelölhetik a többiekhez viszonyulás kereteit. Ennek az explicit határmegvonásnak óhatatlanul van egyfajta konfrontatív aspektusa, hiszen folyamatosan, mindenkihez szól. Az erre való hajlandóság az eredmények tanulsága szerint a nemi szocializációval összefüggő folyamat.

A nemzeti szimbólumok lakáson belüli használata és a településtípus közötti összefüggés hátterében a tárgyhasználat eltérő formái állhatnak. A nagyvárosok és kisebb településük a modernizáció számos dimenziója szerint eltérnek egymástól. Ennek egyik fontos eleme a tárgyakhoz való viszony. Az összefüggés tanulsága szerint a nagyvárosokban a nemzeti identitás

kifejezésének nem hangsúlyos terepe a lakás, ezzel szemben a kisebb településekben igen. Ez alighanem a lakás privát, illetve nyilvános térként való használata közti különbségekre vezethető vissza. A nagyvárosokban privát és nyilvános terek jobban elkülönülnek: ennek eredményeként egyfelől létrejönnek specifikus közterek, illetve ezzel párhuzamosan az elsősorban privát térként funkcionáló lakóegységek. Egy nagyvárosi lakásban ilyenformán kevésbé indokolt nemzeti szimbólumokat kihelyezni, hisz ezáltal jó eséllyel nem történik tényleges kommunikáció. Ezzel szemben egy kisebb településen a nyilvános és privát terek kevésbé különölnek el egymástól. Ennek következtében a lakás olyan tér, ahova potenciálisan betérnek mások is, és ahol éppen ezért érdemes identitást kifejező szimbólumokat elhelyezni.

A család mérete és a nemzeti szimbólumok közti összefüggés arra utal, hogy a nagyobb családot alapítók között nagyobb eséllyel találunk olyanokat, akik identitásában a magyarság központi szerepet tölt be. A gyerekvállalás, amennyiben tudatos döntés eredménye, nagyban függ a társadalom egészéről alkotott elképzeléseinktől: attól, hogy mennyire érezzük biztonságban magunkat, és hogy miként értékeljük saját szerepünket, illetve felelősségünket. Azok a családok, akik tudatosan sok gyermeket vállalnak, feltehetően e kérdésekre is pozitív választ adnak. Vagyis bíznak a jövőjükben, és egyúttal felelősségüknek érzik a gyerekvállalást. E bizalom sokféle világképen alapulhat. Ezek közül egy az erős nemzeti identitás, ami egyaránt magában foglalja e két elemet.

Az iskolatípus és a nemzeti szimbólumok használata közti összefüggés első látásra paradoxnak tűnhet. Hiszen, ahogy korábban láttuk, míg az objektivált kulturális tőkét kifejező könyvek számával pozitív összefüggést mutatott a nemzeti szimbólumok használata, addig az iskolatípussal negatívat: a szakiskolások között a legnagyobb a valószínűsége a nemzeti szimbólumok lakáson belüli használatának. Vagyis úgy tűnik, hogy a nemzeti szimbólumokat kihelyezők csak látszólag kerülnek ki a magasabb kulturális tőkéjűek közül. Sokkal inkább olyan ambivalens pozícióban vannak, amit egyfelől alacsony intézményesített – és az iskolatípus alapján kikövetkeztethetően – kulturális tőke jellemez, másfelől relatíve magas objektivált kulturális tőke. Ez a sajátos kombináció egyfelől egy intenzív érdeklődésre utal a kultúra adott produktumai – esetünkben a nemzeti szimbólumok – iránt, másfelől egy korlátozott reflexiós képességet azok befogadásakor. Vagyis úgy tűnik, hogy a nemzeti szimbólumokat használók leginkább azok közül kerülnek ki, akiket egyfelől megérintett a nemzeti diskurzus, másfelől ahhoz elsősorban befogadóként,

pontosabban fogyasztóként tudnak viszonyulni.[11] Ennek különösen ideális kerete a tárgyi szimbólumok használata, ezek ugyanis sokkal inkább kínálják magukat a passzív befogadásra, amennyiben világos üzenetet közvetítenek anélkül, hogy ahhoz interszubjektíve bármit is hozzá kellene tenni. Más szóval azt lehet mondani, hogy „magukért beszélnek": egy világnézethez és politikai közösséghez való tartozást fejeznek ki.

A radikalizmust valószínűsítő identitás nemzeti komponensei mellett egy vallási komponens jeleit is megtaláljuk. A vallásosságot magyarázó változókat az alábbi regressziós modell foglalja össze (R^2= 12%):

változó neve	**béta**
történelmi tárgyú családi beszélgetés	,093
együtt lakók száma	,122
tanuló szabadidő-profil	,078
érzelmi biztonságot nyújtó apa	,076
autonómia	-,098
apa a tudására büszke	-,078
nagyvárosban lakik-e	-,059
érzelmi biztonságot nyújtó anya	,070
érvelő családi kommunikáció	-,074
vezet-e blogot?	-,056
tekintélytisztelő kommunikáció	,069
politikai tárgyú családi beszélgetés	,070
nem	,068
apám a magyarságára büszke	,058
sértődős-e a nevelési klíma	-,053
befolyásolta-e családja életét a „háztáji" gazdálkodás, magánvállalkozások (GMK) engedélyezése	,060
befolyásolta-e családja életét az Európai Unióhoz való csatlakozás	-,053

23. ábra: A VALLÁSOSSÁG REGRESSZIÓS MODELLJE

Érdekes módon a vallási identitás teljesen függetlennek bizonyul a strukturális tényezőktől, ami arra utal, hogy a különböző gazdasági, kulturális és társa-

[11] Debreceni egyetemistákat vizsgálva hasonló összefüggést talált Sőrés Anett, megkülönböztetve a radikális fiatalok elkötelezett és holdudvarbeli csoportját (Sőrés 2012).

dalmi tőkével ellátott családok között nincs szignifikáns különbség a vallásosság tekintetében. Ezzel szemben a demográfiai, családszerkezeti változók közül többel is kapcsolatot találunk. Mindenekelőtt az együttlakók számának erős hatását érdemes kiemelni. E mögött alighanem az állhat, hogy hasonlóan a nemzeti identitáshoz, a vallásosság is választ ad a modernitás kontingenciáinak kérdéseire, vagyis korunk teodíceai kihívásaira: a világ olyan értelmezési keretét nyújtja, amelyben a gyermekvállalás érdemes és értelmes vállalkozásnak tűnik. Ennek megfelelően a vallásos családokban az átlagot meghaladó gyermekszámot találunk, és ez tükröződik a fenti egyenletben is.

A vallásszociológiában jól ismert további összefüggésekről tanúskodik a nem és a településtípus megjelenése a regressziós egyenletben. Elsősorban a kisebb településen lakók vallották magukat vallásosnak, aminek hátterében alighanem a modernizáció és szekularizáció közti összefüggés állhat. A nagyobb településeken a tradicionális világlátásnak és az annak részét képző hagyományos vallásosságnak a reflexivitás és a tudományos-kritikai világkép növekedésével lecsökkent a népszerűsége. A kisebb településeken lakók mellett az – eltérő nemi szocializációra utalva a – lányok között is nagyobb vallásosságot tapasztalunk.

A család történeti emlékezete és hagyományai értelemszerűen számos módon összefüggnek a fiatalok vallásosságával. A vallásos fiatalok családjának történeti emlékezetében szimbolikus eseményként elsősorban az államszocializmus üldözései, valamint az EU-csatlakozás jelenik meg, igaz ellenkező előjellel. Azokban a családokban, ahol az előbbit kiemelt eseményként tartják számon nagyobb, azokban ahol az utóbbit kisebb valószínűséggel találunk vallásos fiatalokat. Ezek a történések reprezentatív elemei annak a tágabb huszadik századi történetnek, ami az egyház és a politika hol összefonódó, hol konfrontálódó viszonyát meséli el. A vallásos családok számára elsősorban az államszocializmus üldöztetései szolgálnak referenciapontként. Ennek a narratívának előtörténete a két világháború közötti rendszer, amiben az egyházak az államhoz lojálisak voltak. Utótörténete pedig a rendszerváltás utáni időszak, ahol a történelmi keresztény egyházak elsősorban a politikai jobboldalhoz kötődtek. Ezzel szemben a nem vallásos családokban a modernizáció és a felvilágosodás beteljesüléseként értelmezhető EU-csatlakozás tekinthető kiemelt eseménynek. Ennek a narratívának központi eleme a modernizáció és szekularizáció kapcsolata: e két folyamat legerősebben az államszocializmus éveiben fonódott össze, majd a rendszerváltás után elsősorban a baloldali és liberális politikai pártok diskurzusaiban jelent meg.

A történelmi emlékek mellett az – azoktól egyébként korántsem független – szülői identitás további elemei is kihatnak a vallásosságra. Azokban a családokban, ahol az apa tudására volt különösen büszke, az átlagnál kisebb, azokban, ahol elsősorban magyarságára, az átlagnál nagyobb volt a vallásos fiatalok aránya. Az előbbi összefüggés hátterében alighanem az áll, hogy a tudást identitásuk központi elemévé tevő apák nagyobb azonosulnak a felvilágosodás valláskritikai attitűdjével, ami gyanúval illet minden nem tudományosan igazolt ismeretet, így a vallási dogmákat is. Az utóbbi hátterében pedig a vallási és nemzeti kérdések közti – korábban is említett – kapcsolat állhat: ahhoz a tágabb történelmi-politikai diskurzushoz, ami a magyarság kérdéseit állítja középpontba, sok szállal kötődik a kereszténység fontosságát hangsúlyozó. Ilyenformán azt mondhatjuk, hogy az apa aufklérista és történeti-nemzeti identitás közti választása – e diskurzusok vallásértelmezése révén – nyomot had az utódok valláshoz való viszonyán is.

A demográfiai és családi hagyományokon túl a vallásosság a család hétköznapi kommunikációjával és nevelési klímájával is szoros összefüggést mutat. Azokban a családokban, ahol az átlagnál nagyobb a politikai és történelmi tárgyú beszélgetéseknek az aránya, egyúttal a vallásosság esélye is nagyobb. Ezen – és néhány korábbi – összefüggés alapján úgy tűnik, hogy a vallásosság napjaink fiataljai körében elsősorban nem egy világtól elforduló attitűddel kapcsolódik össze, hanem sokkal inkább egy a múlthoz és jelenhez érdeklődően viszonyuló közéletivel. A vallás ebben az értelemben a múlt és jelen interpretálásának kereteként kínálkozik: annak segítségével nem csupán a történeti események, de egyúttal a jelenlegi politikai változások is értelmezésre kerülnek, kijelölve egyúttal a lehetséges cselekvések körét is.

A kommunikáció témája mellett annak racionalitása is összefügg a vallásossággal. Azokban a családokban, ahol az érvelő kommunikáció kevésbé, ugyanakkor a tekintélytisztelő inkább jellemző nagyobb a vallásosság kialakulásának esélye. Ez a kapcsolat abban az értelemben nem meglepő, hogy a vallásosság kisebb-nagyobb mértékben óhatatlanul magában foglal egy dogmatikus, tekintélyi mozzanatot, amennyiben olyan tételeken alapul, amelyekkel szükségképpen nem igazolás, hanem hit révén lehet azonosulni. Úgy tűnik, hogy azokban a családokban, ahol a kommunikáció általános mintázata közelebb áll ahhoz, hogy érvek helyett a tekintélyre hivatkozva döntsék el a vitás kérdéseket, egyúttal a vallási dogmák befogadására is nagyobb a fiatalok készsége. Minthogy általában is kevésbé vannak hozzászokva, hogy firtassák szüleik igazságát, és kritikailag viszonyuljanak hozzájuk, a vallási

tanok esetében is könnyebben teszik meg a – kierkagaard-i értelemben vett – „hit ugrását".

Ennek fényében érdemes egy pillantást vetni arra, hogy milyen tényezőktől függ a tekintélytisztelő kommunikáció kialakulása (R^2= 7%):

változó neve	**béta**
anya iskolai végzettsége	-0,11
családorientált szabadidő-profil	0,12
szakiskolás-e	0,08
laissez-faire anya	-0,08
nem	-0,07
befolyásolta-e családja életét a kitelepítés, koncepciós perek, államosítás, téeszesítés	-0,05

24. ábra: A TEKINTÉLYTISZTELŐ KOMMUNIKÁCIÓ REGRESSZIÓS MODELLJE

A tekintélytisztelő családi kommunikációt a kulturális tőke és a szabadidő eltöltési szokások sajátos mintázata valószínűsíti. Azokban a családokban, ahol nem csupán az anya iskolai végzettsége alacsony, de ez egyúttal a gyermekre is nagy valószínűséggel átöröklődik az átlagnál nagyobb a tekintélytisztelő kommunikáció valószínűsége. Vagyis elsősorban azokban a családokban jellemző a tradicionálisabb gyerek-szülő viszony, ahol az alacsonyabb szülői kulturális tőke a mobilitás hiányával párosul, ahol perspektívaként sem szerepel a fennálló viszonyok megváltoztatásának lehetősége. Ez a fajta horizont, amellett hogy a családi élet számos dimenziójára kihat, egyúttal a személyközi viszonyok morális szerkezetét is jelentősen befolyásolja. Azokban sokkal nagyobb tér jut a „természetes" szülő-gyermek hierarchiának, és sokkal kisebb az annak meghaladásán alapuló partneri viszonynak. Ez a családi klíma tovább árnyalható az anya nevelési elvei segítségével: azokban a családokban, ahol kevésbé engedik szabadon a gyerekeket, és igyekeznek döntéseiket és cselekvésüket minél alaposabban kontrollálni nagyobb a tekintélytisztelő kommunikáció valószínűsége. Ennek hátterében alighanem az áll, hogy a tekintélytisztelet tágabb kontextusát adja egy olyan nevelési modell, amiben az önállóság helyett hierarchizált döntéshozatal és ahhoz párosuló minél teljesebb felügyelet dominál.

A generációról generációra átörökített alacsony kulturális tőke által meghatározott nevelési klíma azonban önmagában még nem magyarázza a te-

kintélytisztelő kommunikáció kialakulását. Erre abban az esetben kerül sor, ha azt kiegészíti a családra való fókuszáltság. Ez fejeződik ki a családi szabadidő profil és a tekintélyelvű kommunikáció közti kapcsolatban. Értelemszerűen tekintély csak olyan családokban jöhet létre, ahol van valamilyen legitimitása a szülők fölérendeltségének. Ez azokban a családokban alakulhat ki, ahol a közös cselekvésnek stabil keretei adottak. Ilyenformán a tekintélyelvű kommunikáció korántsem az elidegenedett, érzelmi patológiákkal jellemezhető családokban jellemző, hanem ehelyett az alacsony kulturális tőkéjű, ugyanakkor jól integrált családokban.

Ennek pontosabb megértéséhez ezen a ponton érdemes megvizsgálni, hogy mely családokban jellemző ez a fajta szabadidő profil (R^2=9%):

változó neve	béta
van-e békülékeny nevelési hagyomány	0,15
befolyásolta-e családja életét a kitelepítés, koncepciós perek, államosítás, téeszesítés	-0,08
szubjektív jövedelmi önbesorolás	-0,14
apa iskolai végzettsége	-0,13
együtt lakók száma	0,09
befolyásolta-e családja életét Trianon	-0,06
apa a tudására büszke	0,05
befolyásolta-e családja életét a „háztáji" gazdálkodás, magánvállalkozások (GMK) engedélyezése	-0,06
társadalmi tőke	-0,05
van-e a rendszerváltás óta tüntetésen, politikai pártban résztvevő rokon	-0,05
befolyásolta-e családja életét a rendszerváltás, kárpótlás, privatizáció	0,04
apa dolgozik-e	-0,05
vagyontárgy index	-0,05

25. ábra: A CSALÁDORIENTÁLT SZABADIDŐ PROFIL REGRESSZIÓS MODELLJE

Az adatokból jól látható, hogy a strukturális jellemzők mindegyike összefügg a családi szabadidő profil kialakulásával: azokra a családokra jellemző ez a fajta szabadidőtöltés, amelyek mind a gazdasági, mind a kulturális, mind pedig a társadalmi tőke dimenziói mentén hátrányosabb helyzetben vannak. Ez alapján úgy tűnik, hogy elsősorban az erőforrásokban hiányos családokban

töltik el ily módon szabadidejüket a fiatalok. Vagyis kevésbé választás, mint inkább az egyéb – tanulói-szórakozói – szabadidő típusokhoz szükséges erőforrások hiánya eredményezi a családi szabadidőformát: azokban a családokban valószínű, ahol az apa iskolai végzettsége alacsonyabb, munkaerő-piaci pozíciója bizonytalan, valamint kevesebb jövedelemmel, vagyontárggyal és kapcsolattal rendelkeznek.

E strukturális hátrányok többféle hatással is lehetnek a családokra. Bizonyos esetekben – ahogy korábban láttuk – az érzelmi patológiákat erősítik fel, elidegenedett stratégiai kommunikációhoz vezetve. Más esetben azonban a családi szolidaritás megerősödését eredményezik. Ahhoz, hogy egy ilyen befelé forduló, a külvilág esetlegességeivel szemben a családi kapcsolatok megbízhatóságát hirdető közösség jöjjön létre, mindenekelőtt az együttélés és az összetartás megfelelő hagyományai szükségesek. Ez fejeződik ki a regressziós modellben is a békés nevelési hagyományok és a családi szabadidő profil összefüggésében. Úgy tűnik, hogy bár strukturális értelemben kényszerek hatására fordulnak ehhez a szabadidő formához a fiatalok, valójában korántsem szükségszerű, hogy a kedvezőtlen strukturális pozíció családi szabadidő profillal párosul. Erre csak abban az esetben kerül sor, ha a család rendelkezik olyan hagyományokkal, amik a kölcsönösen kielégítő együttlétet lehetővé teszik.

E hagyományok meglétével a család bizonyos értelemben maga válik olyan erőforrássá, amelynek segítségével adott esetben a strukturális hátrányok ellensúlyozhatók. Ez magyarázza a családméret megjelenését a regressziós modellben. A megfelelő hagyományokkal integrált, szolidáris családban ugyanis a méret növekedése nem annyira a belső konfliktusok eszkalálódásának, hanem sokkal inkább a közösség megerősödésének lehetőségét rejti magában. Ezekben a családokban a méret növekedése egyúttal a közös cselekvések gyakoriságának valószínűségét is megnöveli. A családi szabadidő-profil ilyenformán a nagyobb, strukturálisan kevésbé jó pozícióban lévő, ugyanakkor jól integrált családokra jellemző.

Ezekben a családokban a történelmi emlékezet és az állampolgári hagyományok sajátos mintázata figyelhető meg. Ahol Trianonról, az államszocializmus korai üldözéseiről, majd a Kádár-kori enyhülésről emlékeket őriznek, illetve, ahol a rendszerváltás után politikailag aktív rokont tartanak számon kisebb az esélye a szabadidő családi eltöltésének. Ezen különböző emlékekre vonatkozó negatív összefüggések arra utalnak, hogy a szóban forgó családokban kisebb a valószínűsége a múltra vonatkozó reflexiónak. Ellenben

ott, ahol a rendszerváltásról emléket őriznek, nagyobb a családi szabadidőtöltés valószínűsége. Ez arra utal, hogy a közelmúltbeli eseményekről nagyobb valószínűséggel esik szó ezekben a családokban. Összességében tehát egyfajta jelen felé fordulás jellemzi a családi szabadidő profilú fiatalokat, feltehetően nem függetlenül az ilyen családok elsősorban befele forduló karakterétől.

Visszatérve a vallásosság kialakulásának előfeltételeihez, a család érzelmi sajátosságait kell megvizsgálni. A kommunikáció korlátozott racionalitása potenciálisan sok további nehézség forrása is. Amennyiben a tekintélytisztelő kommunikációs közeg patologikus érzelmi klímával, szeretethiánnyal párosul, úgy – tekintve, hogy a kommunikáció a személyközi elismerés egyik központi terepe – jelentősen lecsökken az esélye az önmagunkba és a világba vetett bizalom kialakulásának (Honneth 1996). Az adatok tanulsága szerint a vallásos fiatalok esetében ez az összefüggés nem áll fenn: esetükben a tekintélytisztelő kommunikáció érzelmi biztonságot nyújtó szülői háttérrel és sértődésektől mentes nevelési klímával párosul. Ez az érzelmi háttér alighanem nélkülözhetetlen a vallásosság kialakulásához, tekintve, hogy e tényezők megléte egyúttal a bizalom kialakulásának is előfeltétele. A vallásos hit bizonyos értelemben a világba és a másokba vetett bizalom egy kivételesen erős formája, ilyenformán kialakulása is elképzelhetetlen ezen érzelmi előfeltételek nélkül.

Ez az összefüggés különösen érdekes a demokratikus és antidemokratikus értékek, valamint a családi kommunikáció közti kapcsolat fényében. Ahogy korábban láttuk, abban az esetben, ha nincs érzelmi biztonság egy családban, úgy megnő az elidegenedett, stratégiai kommunikáció valószínűsége, ami az antidemokratikus értékek kialakulását valószínűsíti. Abban az esetben, ha érzelmi biztonság van, úgy megnő az érvelő kommunikáció esélye, ami pedig a demokratikus értékek kialakulása irányába hat. Azonban ez nem jelenti azt, hogy az érzelmi biztonság meglétéből automatikusan következne az érvelő kommunikáció és az azzal szorosan összefüggő demokratikus értékrend. Ahogy a vallásosság regressziós modelljéből látható, az érzelmi biztonság nem csak érvelő kommunikációval párosulhat: amennyiben tekintélyelvű kommunikációval párosul, úgy egyfajta vallási legitimitáson alapuló állampolgári kultúra kialakulásához vezet. Ez az állampolgári kultúra abban különbözik az elidegenedett, stratégiai családi kommunikációban gyökerezőtől, hogy nem érzelmi frusztrációból fakad, hanem egy dogmatikus, tekintélyi rendszerrel való hitbéli meggyőződésen alapuló azonosuláson. Abban hasonlít ugyanakkor hozzá, hogy végeredményében szintén nem

foglalja magában a demokratikus alapértékeket. Ilyenformán a vallásosság egy, a demokratikus állampolgári kultúrától elvezető, ám a demokratikus eszmék puszta elutasításán alapuló – és ebben az értelemben üresnek, „negatívnak" tekinthető – radikalizmustól különbözőirányba vezető út lehetőségét villantja fel.

Egy ilyen – a frusztrációkból táplálkozó radikalizmustól eltérő – tekintélyelvű állampolgári kultúra kialakulásának nyomait erősíti meg a vallásosság és az autonómia összefüggése is. Elsősorban azokban a családokban vallják magukat vallásosnak a fiatalok, ahol kevésbé engedik őket szabadon dönteni és cselekedni. Ez a nevelési klíma szorosan összefügg a tekintélytisztelő kommunikáció gyakorlatával, amennyiben egy olyan tekintélyelvű családi hierarchiára utal, ahol elsősorban a szülők szabják meg azt, hogy mit szabad és mit nem. A vallásos nevelés ebben az értelemben az autonómia kialakulását óhatatlanul csökkenti, aminek hosszú távú politikai szocializációs következménye egy olyan állampolgári kultúra kialakulása, ami az egyenlőség helyett a tekintélyi viszonyok szerinti hierarchián alapul. Ennek az állampolgári kultúrának, ahogy azt számos elemzés kimutatta – ezek közül is a legpregnánsabban Szabó Ildikóé (2009) –, itthon társadalomtörténetileg széles beágyazottsága van. Világos megkülönböztetése elsősorban amiatt fontos, mert csakis ezt követően nyílik lehetőség az antidemokratikus állampolgári kultúra új formáinak pontos leírására.

A fenti összefüggéseket tovább árnyalja a vallásosság és a blogvezetés közti negatív kapcsolat: azok a fiatalok, akik a blog színtéren aktívak kisebb eséllyel mondták magukat vallásosnak. Ennek hátterében egyfelől a településtípus kapcsán már említett modernizáció és vallásosság közti kapcsolat állhat: a blogolás egy olyan virtuális kultúrának a központi eleme, ami számos elemében kötődik a késő modernitáshoz. Ez a fajta kultúra a reflexivitás és a relativizálás olyan fokán alapul, ami a hagyományos dogmákon és tekintélyi viszonyokon alapuló vallási formákkal nehezen egyeztethető össze. A blogvezetés másfelől a – foucault-i értelemben vett – szubjektiválódásnak is teljesen új formáját valószínűsíti (Foucault 1994). Ebben az intézményi hatalmi viszonyok helyét egy decentralizált hálózati logika veszi át, ami hasonlóképpen csökkenti a vallásos hit kialakulásának esélyét.

A nemzeti és vallásos identitást magyarázó körülmények után azt a sajátos szabadidőprofilt vizsgáljuk meg, ami az antidemokratikus értékekkel való azonosulást valószínűsíti (R^2= 8%):

változó neve	béta
vagyontárgy index	0,25
apa iskolai végzettsége	-0,09
apa dolgozik-e	0,06
befolyásolta-e családja életét a 2. világháború	-0,05
szubjektív jövedelmi önbesorolás	0,04

26. ábra: A SZÓRAKOZÓ SZABADIDŐ PROFIL REGRESSZIÓS MODELLJE

Az adatokon végigtekintve jól látható, hogy a szórakozó szabadidő profil elsősorban strukturális tényezőktől függ. Ahogy a kapcsolat a vagyontárgyakkal, a munkaerő-piaci helyzettel és a szubjektív jövedelmi önbesorolással jelzi, nem csupán materiális biztonság, de egyenesen gazdasági jólét szükséges ennek megjelenéséhez. Ez abban az értelemben nem meglepő, hogy szemben a tanulói és a családi szabadidő profillal, a szórakozásnak komoly anyagi előfeltételei vannak, amelyek finanszírozásához elsősorban anyagi erőforrásokra van szükség. Érdekes, hogy a gazdasági tőkével szemben a kulturális tőkével negatív összefüggésben állt a szabadidő szórakozással való eltöltése. Ennek hátterében elsősorban a „szórakozó" és „önmegvalósító" miliők közti – részleteiben Gerhard Schulze által feltárt – különbség állhat (Schulze 2000). Ahogy Schulze bemutatta, a fiatalok között elsősorban a kulturális tőke mentén különíthető el egymástól két markáns társadalmi nagycsoport: a magasabb kulturális tőkéjűekre elsősorban az átélt élmények általi önmegvalósítás jellemző, míg az alacsonyabb kulturális tőkéjűekre, az érzékek folyamatos stimulációja általi szórakozás. Ennek az összefüggésnek a nyomait láthatjuk a regressziós egyenletben is.

Végül a történelmi tárgyú családi beszélgetések gyakoriságát magyarázó változókat vesszük szemügyre (R^2=38%):

változó neve	béta
mennyire beszél barátokkal politikai kérdésekről	0,28
befolyásolta-e családja életét a II. világháború	0,10
befolyásolta-e családja életét a kitelepítés, koncepciós perek, államosítás, téeszesítés	0,06
van-e békülékeny nevelési hagyomány	0,08
apa a magyarságára büszke	0,10
befolyásolta-e családja életét az 1956-os forradalom	0,09
társadalmi tőke	0,06
érzelmi biztonságot nyújtó anya	-0,07

változó neve	béta
befolyásolta-e családja életét a „háztáji" gazdálkodás, magánvállalkozások (GMK) engedélyezése	0,06
tanuló szabadidő profil	0,07
volt-e a rendszerváltás előtt ellenzéki rokon	0,06
befolyásolta-e családja életét a kuláküldözés	0,06
befolyásolta-e családja életét a disszidálás	0,05
befolyásolta-e családja életét a rendszerváltás, kárpótlás, privatizáció	0,05
befolyásolta-e családja életét Trianon	0,05
békülékeny-e a nevelési klíma	0,05
anyám/nevelőanyám a tudására büszke	-0,04
szubjektív tanulmányi megítélés	0,04
van-e agresszív nevelési hagyomány	-0,04

27. ábra: CSALÁDI TÖRTÉNELMI BESZÉLGETÉSEK GYAKORISÁGÁNAK REGRESSZIÓS MODELLJE

Az adatokból jól látható, hogy azokban a családokban beszélnek a leggyakrabban a történelemről, ahol különböző történeti események hatásáról családi emlékeket őriznek. Ebből a szempontból mindegy, hogy Trianon, a második világháború vagy az '56-os forradalomról van-e szó, a személyes érintettség minden esetben nagy valószínűséggel azt eredményezi, hogy az adott korszak közös beszédtémává válik. Mindemellett pusztán a család személyes érintettsége valamely múltbeli eseményben önmagában még nem garancia arra, hogy az esemény közös beszélgetések tárgyává is válik. Jól ismert az az eset, amikor traumatikus eseményeket – akár az átélt élmények borzalma, akár a szavak hiánya okán – hallgatásba burkolnak. A regressziós egyenletben megjelenő különböző változók ezeket a kontextuális hatásokat fejezik ki.

Érdekes módon a strukturális hatások közül csak a társadalmi tőke jelenik meg. Ez egyfelől arra utal, hogy közvetlenül sem a gazdasági, sem a kulturális tőke nem növeli vagy csökkenti annak az esélyét, hogy a családot érintő események elbeszélésre kerülnek-e vagy sem. Attól ugyanakkor nagyon is függ a múltról való kommunikáció gyakorisága, hogy milyen kiterjedt a család ismerősi köre, vagyis mennyire nyitott kifelé. A család ilyen értelemben vett nyitottsága, ha közvetlenül nem is tekinthető a nyitott kommunikációra való készség indikátorának, azt mégis jelzi, hogy jelen van-e valami olyan súlyos érzelmi trauma, ami korlátozza a családon kívüli gyenge és erős kötések létrehozását. Abban az esetben, ha ilyen nem áll fenn, nagyobb az esélye annak is, hogy a családot ért történelmi élményeket megvitatják.

Ennek a fajta nyitottságának az esetleges interiorizálása jelenik meg a barátokkal folytatott politikai kommunikáció gyakoriságában. Ilyenformán nem meglepő, hogy azok a fiatalok, akik a barátaikkal gyakran beszélgetnek olyan politikai témákról, amelyek a család történetével és identitásával óhatatlanul összefüggnek, nagyobb eséllyel vesznek részt a családi múltjáról szóló beszélgetésekben is. Hasonlóképpen ahhoz, ahogy a családi politikai beszélgetéseknél láttuk, itt is egy alighanem kölcsönösen egymást erősítő összefüggésről van szó. Vagyis azok a fiatalok, akik érdeklődnek a történeti kérdések iránt, nem csupán otthon folytatnak arról beszélgetéseket, hanem a barátaikkal is, függetlenül attól, hogy az eredeti motiváció kiktől származik.

Ahhoz, hogy otthon meg lehessen vitatni a potenciálisan traumatikus családi emlékeket különösen fontos az érzelmi klíma egyfajta stabilitása. Ezt az összefüggést fejezi ki a békülékeny nevelési hagyomány és nevelési klíma pozitív és az agresszív nevelési klíma negatív összefüggése. Ezek szerint azokban a családokban van lehetőség a múlt megvitatására, ahol stabilan, generációk óta olyan a hangulat, hogy érzelmileg nincs terhelve különösebb patológiákkal. Az agresszív hagyományok óhatatlanul valamilyen frusztrációra utalnak, ami sok esetben összefüggésben állhat múltbeli politikai traumákkal. Ezek esetleges megléte, és feldolgozatlanságuk hiánya a későbbi generációkon is nyomot hagy, csökkentve a problematikus események nyílt, családon belüli megvitatásának esélyét.

Mindezek mellett azt, hogy a kép ennél valamivel bonyolultabb, két, az anyára vonatkozó összefüggés jelzi. A regressziós modell tanúsága szerint egyrészt az érzelmi biztonságot nyújtó, másrészt a tudásukra büszke anyák azok, akik kisebb valószínűséggel beszélgetnek otthon a családot érintő történelmi eseményekről. Ez a két változó, noha nagyon is eltérő dologra vonatkozik, egy bizonyos szempontból mégis hasonló jelenség indikátorának tekinthető. Az érzelmi biztonságot nyújtó anya különös hangsúlyt fordít arra, hogy gyermeke szükségleteit kielégítse. Ebben az értelemben morális perspektíváját a szülő–gyermek viszonyba ágyazódó „gondoskodás" logikája határozza meg (vö. Gilligan 1982). Ennek a morális perspektívának az implikációja, hogy viszonylag erős szerephatárokat von: világosan elkülöníti egymástól az igényei kielégítésére szoruló gyermeket és az igényeket kielégíteni hivatott felnőttet. Ez az a dimenzió, amiben a tudására büszke anya hasonlóképp viselkedik a gondoskodóhoz. A büszkeség a tudásra általánosságban egy megkülönböztetésre utal: aki a tudására büszke, az azt fejezi ki, hogy olyasvalamivel rendelkezik, amivel csak kevesen. Azon szülők, akik identitásának fontos eleme ez a meg-

különböztetés alighanem nagyobb eséllyel alkalmazzák ezt saját családjukon belül is, gyermekük viszonylatában. Akár a gondoskodás, akár a tudás alapú identitásból származzon is, az erős gyermekszerep mindenképp olyan tényezőnek tekinthető, ami hátráltatja a családot érintő múltbeli események őszinte megvitatását. A gyermeknek tekintett fiatal ugyanis ahelyett, hogy egyenlő kommunikációs partnernek minősülne, olyan szerepbe ragad be, amiben olyasvalakinek minősül, aki a múltat „úgysem értheti".

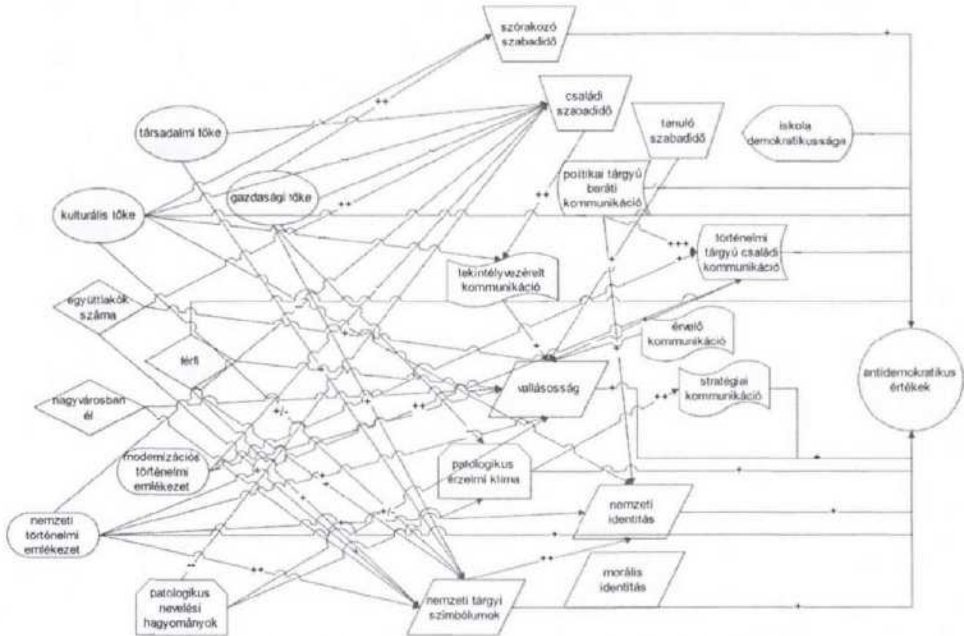
A szülői identitások közül a családi történelmi beszélgetésekre nagy hatást gyakorol az apa magyarságra való büszkesége: azokban a családokban, ahol az apa kimondottan nemzeti érzületű, nagyobb eséllyel beszélgetnek történelmi kérdésekről. Ennek hátterében alighanem az áll, hogy a nyilvánosságbeli diskurzusokból elsősorban a jobboldali pártokhoz kötődő narratíva az, ami könynyen befogadható, a 20. század egészére kiterjedő értelmezést kínál a múltról, és annak jelenre gyakorolt hatásáról. Ilyenformán azok, akik ezzel azonosulnak egy világos interpretációs sémát és nyelvet kapnak kézhez, aminek birtokában az értelmezési nehézségek feloldhatóvá válnak, a traumák pedig elbeszélhetők, és ezáltal feldolgozhatók lesznek. Ilyenformán a nemzeti identitás azáltal növeli a családon belüli, múltra vonatkozó beszélgetések valószínűségét, hogy kapcsolódik hozzá egy tágabb értelmezési horizont, amire támaszkodni lehet.

Végül megemlítendő az utolsó egyenletben megjelenő faktor a fiatal belsővé tett kulturális tőkéje. Azok között a fiatalok között nagyobb az esélye a család múltjára vonatkozó beszélgetéseknek, akik szabadidejüket tanulással töltik, valamint eredményesek az iskolában. Ennek az összefüggésnek a hátterében alighanem az áll, hogy a múlttal való foglalkozás olyasfajta kíváncsiságot, tudásszomjat előfeltételez, ami a tanulói életmodellben is kifejeződik. Azok a fiatalok, akik sok időt töltenek tanulással egyfelől pusztán a tanultak révén is sokkal jobban hozzáférhetnek a saját családjuk múltjához, másfelől nagyobb eséllyel szocializálódnak arra, hogy utánajárnak az őket foglalkoztató kérdéseknek, harmadrészt a tanulással a felnőttek számára komolyságról tesznek tanúbizonyságot, és ezáltal ők is nagyobb eséllyel ismerik el őket olyan egyenrangú partnerként, akivel érdemes és kell a múltról beszélni.

A fenti változók mellett az antidemokratikus értékek kialakulását magyarázó regressziós egyenletben megjelenik még a stratégiai kommunikáció, valamint a barátokkal folytatott politikai beszélgetések gyakorisága. Ezek hátterét az első fejezetben vizsgáltam meg alaposabban, így most külön nem térek ki rájuk. A következő szakaszban – ezeket sem hagyva figyelmen kívül – a fentiekben bemutatott összefüggések együttes bemutatására teszek kísérletet.

Az antidemokratikus értékekkel való azonosulás útmodellje

A közvetlen és közvetett összefüggések áttekintése után lehetőségünk nyílik a kapott eredmények átfogó értelmezésére. Ehhez kínál segítséget a fenti összefüggéseket összefoglaló ábra.

28. *ábra:* AZ ANTIDEMOKRATIKUS ÉRTÉKEK ÚTMODELLJE

Végigtekintve az összefüggéseken jól látható, hogy a strukturális pozíció a demokratikus értékekhez képest valamivel kisebb szerepet játszik az antidemokratikus értékekkel való azonosulásban. A gazdasági tőke közvetlenül nem függ össze vele, és közvetve is csak csekély – ugyanakkor ambivalens – hatást gyakorol rá. A jobb anyagi helyzet abban az értelemben antidemokratikus értékekre motivál, hogy annak egy minimális szintje szükséges a nemzeti szimbólumok használatához és a szórakozó szabadidőprofilhoz, amelyek egyaránt az antidemokratikus értékekkel való azonosulást valószínűsítik. Másfelől abban az értelemben is, hogy a jobb anyagi helyzet csökkenti a baráti politikai kommunikáció valószínűségét, és ezáltal növeli az azonosulás esélyét az antidemokratikus értékekkel. Abban az értelemben

azonban a jobb anyagi helyzet az antidemokratikus értékek ellen hat, hogy csökkenti a családorientált szabadidő esélyét, és ezáltal közvetve a tekintélytisztelő családi kommunikáció, illetve a vallásosság valószínűségét, amely tényezők pozitívan függnek össze az antidemokratikus értékekkel. Továbbá abban az értelemben is, hogy jobb anyagi helyzet esetén kisebb az esélye azon érzelmi patológiák kialakulásának, amelyek kezeletlenül elidegenült, stratégiai családi kommunikációhoz, és közvetve antidemokratikus értékekhez vezetnek.

Mindezekről az összefüggésekről mindenekelőtt azt fontos megemlíteni, hogy csekély erejűek, így legfeljebb jelzésértékűnek tekinthetők: arra vonatkozó megalapozott hipotéziseknek, hogy milyen közvetett utakon hat a gazdasági pozíció az antidemokratikus értékek elsajátítására. A fentiek egyik fontos tanulsága az, hogy igazán erős kapcsolatot nem sikerült találni az antidemokratikus értékrend és gazdasági pozíció között. Vagyis elsősorban más tényezőktől függ az, hogy ki receptív ezekre az értékekre. A másik fontos tanulság, hogy – akárcsak a demokratikus értékek esetében – az antidemokratikus értékek sem lineárisan függnek össze a gazdasági helyzettel. A túlzott depriváció és a túlzott vagyonosság egyaránt magában rejti a radikalizálódás esélyét, aminek tényleges megvalósulása elsősorban további tényezők függvénye.

A társadalmi tőke közvetlenül szintén nem függ össze az antidemokratikus értékekkel, de közvetve sokféle, ambivalens hatással van rá. Egyfelől pozitív összefüggésben áll a nemzeti szimbólumok használatával, ami növeli az antidemokratikus értékekkel való azonosulás valószínűségét. Másfelől a társadalmi tőke birtoklása csökkenti a családorientált szabadidő profil, és ezáltal a tekintélytisztelő kommunikáció és a vallásosság valószínűségét, továbbá azoknak az érzelmi patológiáknak a valószínűségét, amelyek a stratégiai kommunikáció irányába hatva növelhetnék az antidemokratikus értékek elsajátítási esélyét. Végezetül növeli azoknak a családon belüli történelmi tárgyú, valamint barátokkal folytatott politikai tárgyú beszélgetéseknek a valószínűségét, amelyek csökkentik a nyitottságot az antidemokratikus értékekre. Ilyenformán úgy tűnik, hogy a társadalmi tőke kettős funkciót tölthet be. Egyfelől olyan erőforrásként szolgálhat, amely sok különböző életvilágú egyén között létesít kapcsolatot: ebben az esetben az antidemokratikus értékek kialakulásának esélyét csökkenti. Másfelől olyan erőforrásként is funkcionálhat, amely a hasonló életvilágú egyének közötti kapcsolatot erősíti meg: ekkor – amennyiben a szóban forgó életvilágból ez következik – az antidemokratikus értékek kialakulását valószínűsíti.

A gazdaságival és a társadalmival szemben – hasonlóan a demokratikus értékeknél tapasztaltakhoz – a kulturális tőke közvetlenül és közvetve egyaránt negatív hatással van az antidemokratikus értékekkel való azonosulásra. A szülők iskolai végzettsége azon túl, hogy közvetlenül csökkenti az azonosulás esélyét – azáltal, hogy csökkenti a szülői nemzeti identitás, a tekintélytisztelő és stratégiai kommunikáció, az elidegenedett érzelmi klíma, családorientált és szórakozó szabadidő felhasználás valószínűségét, és növeli a baráti politikai beszélgetések esélyét –, közvetve is hasonló hatást fejt ki. Ezek az összefüggések megerősítik azt a demokratikus értékek kapcsán levont következtetést, hogy a szülők iskolai végzettsége számos explicit és implicit úton, összességében döntő módon meghatározza a demokratikus állampolgári kultúra elsajátítását.

Az az összefüggés, hogy minél magasabb iskolába járt egy szülő, annál nagyobb az esélye annak, hogy gyermekei a demokratikus értékek irányába orientálódnak, önmagában nem annyira meglepő. Ami miatt mégis érdekes, az a nem szándékolt következmények útmodellben kirajzolódó oksági hálója. A közép, illetve felsőfokú képzésben részt vett szülők demokratikus nevelése elsősorban nem valamifajta idealizmuson alapul, vagyis nem a demokratikus elvekkel való tudatos azonosuláson és azok átörökítésére tett kísérleten. Noha ezt a fajta, intencionális hatást – ami leginkább a demokratikus nevelési elvekben nyilvánul meg – sem zárhatjuk ki, az adatokból emellett több intencionalitás előtti és rendszerszintű hatás is kifejeződik.

Előbbi kategóriába tartozik a család érzelmi klímája, valamint kommunikációs szokásai. A reflexív viszony a saját érzelmekhez, az önismeret és az önuralom hosszas gyakorlás során alakul ki. Ennek egyik központi terepe Bourdieu szerint az oktatási rendszer. Az ott zajló tág értelemben vett „pedagógiai munka" az, aminek eredményeként potenciálisan kialakul a legelemibb testi-affektív késztetések kontrollálásának képessége (Bourdieu–Passeron 1970). Hasonlóképpen a kommunikáció racionalitása is fokozatosan változik az iskola különböző szintjein: míg az alacsonyabb osztályokban elsősorban a pedagógiai tekintély, egyre magasabb szinteken egyre inkább a racionális érvek azok, amik a tanár–diák közti kommunikáció alapjául szolgáló moralitást meghatározzák (Sik 2007). Mindezeknek megfelelően a hosszabb oktatásban eltöltött idő, függetlenül az oktatás tárgyától, önmagában nagyobb érzelmi kontrollt lehetővé tevő habitust, valamint racionálisabb kommunikációs szokásokat eredményez.

Utóbbi kategóriába tartoznak a család szabadidős szokásai, valamint a

családon belüli és kívüli politikai tárgyú kommunikációs szokások. Azok a szülők, akik magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, közvetve – pozitív példájuk révén – és közvetlenül egyaránt olyan szabadidő felhasználásra motiválják gyereküket, aminek a szórakozás és családi időtöltés helyett a tanulás áll a fókuszában. Ennek eredményeként iskolai elismerésben részesülnek, ami alighanem ebben az életkorban az egyik legfontosabb motivációs bázisa az azonosulásnak egy olyan világképpel, amelyben az ésszerűség és az érdem igazságos rendszert alkot. Ez a világkép bizonyos szempontból a demokratikus állampolgári kultúra alapja is, így a vele való azonosulás a konkrét iskolai élethelyzet szintjén egyúttal kihat az absztrakt értékválasztásra is. Ebben az értelemben a magasabb iskolai végzettségű szülők nagyobb eséllyel teremtenek olyan élethelyzetet a gyermekeik számára, amiben a demokratikus játékszabályok – a személyes tapasztalatok miatt – reálisnak és – a bennük elért sikerek okán – vonzónak tűnnek.

A demográfiai változók a demokratikus értékeknél tapasztaltakhoz képest mind közvetlenül, mind közvetve nagyobb szerephez jutottak az antidemokratikus értékek magyarázatában. Ezek közül is kitűntek a nemi különbségek. A fiúk nagyobb eséllyel azonosultak közvetlenül az antidemokratikus értékekkel, továbbá nagyobb eséllyel voltak büszkék magyarságukra, használtak nemzeti szimbólumokat, számoltak be stratégiai és tekintélyelvű kommunikációs mintázatról, közvetve is megnövelve ezt az esélyt. A lányok nagyobb valószínűséggel vallották magukat vallásosnak, ami közvetve szintén elősegíti az azonosulást az antidemokratikus értékekkel. Vagyis úgy tűnik, hogy míg a demokratikus értékekkel való azonosulásra a nemi különbségek nem gyakoroltak jelentős hatást, addig az antidemokratikus értékekkel való azonosulásra igen: a nemi szocializáció eredményeként a fiúk és a lányok különböző utakon jutnak el antidemokratikus értékekig.

A család nagysága szintén több változón keresztül összefügg az antidemokratikus értékekkel: a nagyobb családokban nagyobb az esélye a nemzeti szimbólumok használatának, a vallásosságnak és a családi szabadidő eltöltésnek, amik egyaránt valószínűsítik az azonosulást az antidemokratikus értékekkel. Ezek az összefüggések utalnak arra, hogy az absztrakt antidemokratikus értékek a hétköznapi élet szintjén hozott családtervezési döntésekkel is kapcsolatban állnak. Az antidemokratikus értékekkel való azonosulás a fennálló demokratikus viszonyok kétségbevonásán alapul. Ez azonban soha nem öncélú, hanem minden esetben a demokratikus értékek valamilyen egyéb célnak való alárendeléséből fakad. Vagyis valami olyan erősebb hit fejeződik

ki benne, amely mellett a demokratikus értékek jelentősége eltörpül. Ez a hit lehet egyaránt vallási vagy nemzeti eredetű, hasonlóképpen ahhoz a hithez, amire támaszkodva a minél több gyermek vállalása értelmes és kívánatos célként jelenik meg. Mindebből természetesen az messze nem következik, hogy a nagyobb családok automatikusan nyitottabbak lennének a radikalizmusra. A nagycsalád sokkal inkább egy olyan indikátor, amely egy olyan erős hit meglétét jelzi, amihez képest akár a demokratikus értékek is eltörpülhetnek.

A család nagysága mellett a településtípus tekintetében is különbség mutatkozott az antidemokratikus értékekre való nyitottságot illetően. A nagyvárosokban lakók között kisebb az esélye a nemzeti szimbólumok lakáson belüli kihelyezésének és a vallásosságnak, mely tényezők egyaránt növelik az antidemokratikus értékekkel való azonosulás valószínűségét. A nagyvárosi lét abban az értelemben a modernizáció indikátorának tekinthető, hogy a nagyvárosokban sokkal nagyobb mértékben érvényesülnek az individualizáció, a funkcionális differenciálódás, a fogyasztói-, élmény- és hálózati társadalom kialakulásának tendenciái. Ezeknek a hatása fejeződik ki a vallásosság és a tárgyi szimbólumok használati szokásaiban: úgy tűnik a tárgyi önkifejezési forma, valamint a vallási identitás valószínűsége egyaránt csökken a modernizációval. Minthogy ezek az antidemokratikus értékekkel való azonosulás forrásai, ez egyúttal azt is jelenti, hogy a modernizáció kiteljesedésével az antidemokratikus állampolgári kultúra hagyományos – tárgyi és vallási – forrásai is apadnak. Ez persze nem jelenti azt, hogy maguk az antidemokratikus értékek is eltűnnének, csupán azt, hogy azok új forrásokból táplálkoznak.

Ilyen új források között kiemelt jelentősége van a nyilvánosságban zajló emlékezetpolitikai küzdelmeknek, és annak a kérdésnek, hogy ezek milyen hatással vannak a családi emlékezetre. A demokratikus értékeknél tapasztalt összefüggésekhez hasonlóan ezúttal is jól látható, hogy a családi emlékezet léte vagy hiánya, továbbá tartalma egyaránt meghatározó az antidemokratikus értékek kialakulásában. Azokban a családokban, ahol nincs aktív történeti emlékezet, nagyobb az esélye a családi szabadidő eltöltésnek, és kisebb az esélye a politikai és történeti témák családon belüli, illetve baráti megvitatásának, amely tendenciák egyaránt növelik a nyitottságot az antidemokratikus értékekre. Ebben az értelemben megfogalmazható, hogy az antidemokratikus értékek kialakulásának egyik legfontosabb tényezője a történelmi emlékezet hiánya: azokban a családokban, ahol sem a család vonatkozásában, sem tágabb

kontextusban nincs közös emlékezés a múltra, nincs lehetőség azoknak a történeti tanulságoknak a levonására, amelyekkel az antidemokratikus rendszerek tapasztalatai szolgálnak.

Azokban a családokban, ahol aktív történeti emlékezés folyik, leképződik a nyilvánosságbeli pártpolitikai küzdelmek történelemszemlélete. Két egymással szembenálló diskurzus nyomai mutathatók ki a politikai jobb- és baloldal múltértelmezésének megfelelően. Ezek a történeti narratívák nem csupán általános beszédtémaként merülnek fel, hanem a család történetére is rávetülnek, ily módon a jelentős történelmi események a családot érintő jelentős eseményekként értelmeződnek. Az egyik narratívatípus a Trianontól kezdődő, majd az államszocializmus évei alatt tartó nemzeti önrendelkezés csorbulásait állítja fókuszba. Azok a fiatalok, akik elsősorban ilyen emlékekre utaltak, egyfelől közvetlenül nyitottabbak voltak az antidemokratikus értékekre, másrészt nagyobb eséllyel használtak nemzeti szimbólumokat, ezzel is erősítve ezt a hatást. Ezzel szemben azokban a családokban, ahol valamilyen konkrét rokoni kötődés volt az előző rendszerhez, mind az antidemokratikus értékek, mind a nemzeti szimbólumok elutasítottsága átlag feletti volt.

Ezen összefüggésekből azonban korántsem az következik, hogy a nemzeti traumákat átélő családok hajlamosabbak lennének az antidemokratikus értékekre, és a múlt rendszerrel kapcsolatban állók ellenállóbbak lennének velük szemben. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy napjaink nyilvánosságában uralkodó, a pártok által meghatározott történelem- és politika felfogásának a fiatalok által leképzett lenyomatát látjuk a regressziós modellekben. Azok a fiatalok, akik a szélső és centrális jobboldali pártok – egymással egyre inkább összemosódó – történelemértelmezésével azonosulnak, amelyben elsősorban a Magyarországot ért sérelmek játszanak döntő szerepet, egyúttal e történelemszemlélet jelenre vonatkozó politikai következményeire is nyitottak lesznek. E következmények – a pártok radikalizmusától függő mértékben – kifejeződhetnek abban, hogy a demokratikus értékek fontossága nem kerül hangsúlyozásra, abban, hogy azokat pusztán díszletként kezelik, és valójában nem veszik komolyan, és abban is, hogy azokat nyíltan elutasítják. Azok a fiatalok, akik baloldali és liberális pártok történelemszemléletével azonosulnak, amelyben egyaránt helye van a konszolidált Kádár-rendszer modernizációs interpretációjának és a mindenkori etnikai intolerancia iránti saját felelősség hangsúlyozásának, egyúttal az ezekkel összefüggő értékekre is fogékonyabbak. Így azok tagadását kifejező antidemokratikus értékeket nagyobb eséllyel utasítják el.

A család érzelmi struktúrája és kommunikációs szokásai, hasonlóképpen a demokratikus értékeknél tapasztaltakhoz, az antidemokratikus értékekre is szerteágazó, közvetlen és közvetett hatást gyakorolnak. Azokban a családokban, ahol az elidegenedett, stratégiai kommunikáció jellemző, valamint agresszív nevelési klímáról és a szabadságot korlátozó apafiguráról számolnak be a fiatalok, nagyobb az esély az azonosulásra az antidemokratikus értékekkel. Továbbá ott, ahol békés nevelési hagyományok és klíma helyett agresszív van jelen, lecsökken a történelmi beszélgetések esélye, ami szintén hozzájárul az antidemokratikus értékekre való nyitottsághoz. Ezek az összefüggések arra utalnak, hogy a radikalizálódás fontos előfeltétele a család érzelmi patológiája.

Az adatok tanulsága szerint ez korántsem jelenti azonban azt, hogy érzelmileg stabil családokban egyáltalán ne lenne esély a radikalizálódásra. A vallás és családi szabadidő regressziós modelljeiben egyaránt pozitív összefüggésben jelennek meg a békés nevelési hagyományokra és elvekre, valamint az érzelmi biztonságra vonatkozó változók. Ez arra utal, hogy az antidemokratikus értékek kialakulásának kimutatható egy, a „személyes frusztrációkra adott politikai válasz" modelltől eltérő formája is. Ebben a fogékonyság az antidemokratikus értékekre elsősorban egy, a családban ténylegesen megélt, tekintélyelvű társadalomszerveződési forma tapasztalatából ered. Ennek alkotják részeit a vallásos orientáció, a – korántsem elidegenedett, azonban hierarchikus – tekintélyelvű kommunikáció és az intenzív családi szabadidő eltöltés.

Összességében úgy tűnik tehát, hogy – szemben azokkal a kutatásokkal, amelyek egy homogén radikális réteg koncepciójából indulnak ki (Krekó et al.2011, Karácsony–Róna 2010) – kettősség figyelhető meg az antidemokratikus értékekkel való azonosulás csaknem minden vonatkozásában. Ez alapján indokoltnak tűnik megkülönböztetni egymástól az antidemokratikus értékek kialakulását valószínűsítő kétféle ideáltípust: amelyeket tradicionális és elidegenedett radikalizmusnak nevezek a továbbiakban. A hagyományos radikalizmus középpontjában mindenekelőtt egy modernizációs hátrány áll, amely kifejeződik egyrészt a vallásosságban, az urbanizáltság és virtuális kultúrába involváltság kisebb fokában, valamint a gazdasági és kulturális deprivációban. Ennek a fajta radikalizmusnak további jellemzője, hogy egy tradicionális családmodellhez köthető, amelyet nagy gyerekszám, tekintélyelvű kommunikáció, kevéssé szabad, azonban érzelmi biztonságot nyújtó érzelmi légkör, intenzív együttlét és a külső kapcsolatoktól elzárkózás jellemez. Ezeknek a családoknak a történelmi emlékezete gyakran hiányos, kifejezve a közéleti passzivitást. Amennyiben mégsem, úgy elsősorban azok a szimbo-

likus események kerülnek kiemelésre, amelyek az egyház és állam közti viszony szempontjából kiemelt jelentőségűek. Mindemellett még ebben az esetben sem kapcsolódik hozzá azokhoz a nyilvánosságbeli politikai diskurzusokhoz, amelyek az antidemokratikus értékeket a nemzetet ért sérelmekkel legitimálják. A tradicionális radikalizmusról megemlítendő végezetül, hogy elsősorban lányok számára vonzó.

Ezzel szemben az elidegenedett radikalizmus hátterében elsősorban nem strukturális tényezők, hanem a család érzelmi és kommunikációs viszonyainak, valamint az iskolai és baráti kapcsolatoknak a patológiái állnak. Azok a fiatalok, akik olyan családban nőnek fel, ahol érzelmi stabilitás helyett korlátozásra és agresszióra, egyenlő felek közti, megértésre törekvő kommunikáció helyett manipulációra és stratégiai játszmákra számíthatnak, a családon kívüli viszonyokban sem ezeket az elveket tekintik irányadónak. Amennyiben az iskolában sem találkoznak demokratikus működési gyakorlattal, úgy az intézmények vonatkozásában is az a benyomás alakul ki, hogy a demokratikus értékek legjobb esetben is valóságidegen ideálok, amelyekhez ténylegesen senki sem alkalmazkodik. Mindezek a hatások tovább erősödnek, ha a kortárs csoportokban sincs lehetőség a politikai-történelmi kérdések megvitatására.

A demokratikus társadalmi viszonyok tapasztalatának minél kevesebb forrásához fér hozzá a fiatal, annál nagyobb az esély arra, hogy társadalom és a múlt olyan értelmezését fogadja el, amely nem ezek hangsúlyozásán alapul. Ezek a tapasztalatok annál is inkább fontosak, mert alapvető elismerési folyamatok terepei. Így azok, akik kimaradnak belőlük, önmagukhoz való viszonyukat illetően érzelmileg sérülnek. Ez az egyéni sérelem teszi különösen fogékonnyá az ilyen fiatalokat a nemzeti sérelmeken alapuló világszemléletekre, és ezeken alapuló politikai programokra. Ezek segítségével ugyanis saját személyes problémáikat általános nemzeti problémákhoz kapcsolhatják. E projekció egyrészt olyan értelmezési keretként szolgál, amiben a saját problémák társadalmi-politikai okokra vezethetők vissza. Másrészt a politikai cselekvés formájában a potenciális terápia keretei is felvillannak.

Ilyen sérelmi történelmi narratíván alapuló politikai programokként kínálkoznak a nyilvánosságban egyre nagyobb teret nyerő, elsősorban jobboldali pártokhoz köthető múltértelmezések, és az azokból levezetett következtetések. A szélső és napjainkra a centrális jobboldali pártok retorikájában egyre hangsúlyosabban jelent meg az a gondolat, hogy Magyarország 20. századi történetét elsősorban a külföldi nagyhatalmak által elkövetett sérelmek határozzák meg.

Ennek következménye az az érvelés, miszerint minden korábbinál nagyobb nemzeti összefogásra van szükség, amelynek kiemelt eleme a materiális és kulturális nemzeti értékek védelme és a nemzeti autonómia biztosítása. Ebben a retorikában a jogállamiság normái és a liberális szabadságjogok– a centrális pártok esetében – óhatatlanul háttérbe szorulnak vagy – a radikális pártok esetében – egyenesen mint a nemzeti autonómiát fenyegető tényezők jelennek meg. E politikai világképekben a történelemértelmezés tehát szorosan összekapcsolódik a politikai értékekkel. A családban, iskolában és kortárs kapcsolatok szintjén az elidegenedés tapasztalatával és az abból fakadó érzelmi sérülésekkel találkozó fiatalok pedig az adatok tanulsága szerint különösen nyitottak erre – a személyes sérelmeket társadalmi kontextusba ágyazó – társadalomképre.

Az elidegenedett radikalizmusról fontos látni, hogy a strukturális szempontok kevéssé hatnak rá. A gazdasági kilátástalanság ugyan növeli azoknak az érzelmi patológiáknak a valószínűségét, amelyek állandósulva elidegenedett családi klímát alakítanak ki, azonban emellett számos olyan összefüggés is található, amelyből az derül ki, hogy bizonyos gazdasági szintet előfeltételez az azonosulás a nemzeti-radikális eszmékkel. Erre utal egyrészt a stratégiai kommunikáció, a nemzeti szimbólumok, valamint a tanulás és család helyett szórakozással töltött szabadidő és a gazdasági tőke közti összefüggés. Ezek a tényezők mind feltételeznek valamilyen minimális anyagi biztonságot, miközben hozzájárulnak az antidemokratikus értékekkel való azonosuláshoz. Végezetül megemlítendő, hogy szemben az inkább lányok által preferált hagyományos radikalizmussal, az elidegenedett radikalizmus elsősorban a fiúk körében népszerű. Ez az összefüggés – tekintve, hogy a hagyományos férfi szerepeknek eleve kevesebb társadalmi felület jut az esetleges érzelmi sérelmek kifejezésére – tovább árnyalja az elidegenedett radikalizmus ideáltípusát.

Tágabb összefüggésbe helyezve az állampolgári szocializáció eddig felvázolt három ideáltípusát lehetőségünk nyílik röviden a modernizáció általános problematikája felől is értelmezni őket (ennek részletes kidolgozására az utolsó fejezetben teszek kísérletet). A demokratikus értékek elsajátítására úgy tekinthetünk, mint egy az érzelmi „kifinomodást", a (kommunikatív) racionalizálódást, a (posztkonvencionalitás irányába tartó) morális fejlődést, a strukturális kiegyenlítődést, és a múlthoz való reflexív viszonyulást egyaránt magában foglaló modernizációs folyamat kimenetét. Ez a fajta demokratikus állampolgári szocializáció olyan családoknál jellemző, akik ezekhez a modernizációs folyamatokhoz hozzáférnek, és egyúttal azok potenciális pato-

giáival is sikeresen küzdenek meg. A modernizációs folyamatokban való részvétel hiányaként, illetve a modernizáció veszélyeinek sikertelen elhárításaként értelmezhető a tradicionális és az elidegenedett radikalizálódás.

Előbbi azoknál a családoknál jellemző, amelyek kimaradnak a modernizációs folyamatokból, aminek eredményeként strukturális hátrányok, tradicionálisabb világkép és életforma jellemzi őket. Esetükben az azonosulás az antidemokratikus értékekkel nem annyira valamilyen problémákra adott válaszreakció vagy meggyőződés eredménye. Sokkal inkább egyfajta hiányból fakad: a késleltetett, megszakadt modernizációs folyamatok eredménye. Ennek megfelelően nem kapcsolódik hozzá sem tudatos múltértelmezés, sem pedig politikai cselekvési program. Sokkal inkább egy, a fennálló hierarchiákat hallgatólagosan támogató, politikai passzivitás következik belőle.

Utóbbi ezzel szemben azoknál a családoknál jellemző, amelyek részt vettek a modernizációs folyamatokban, azonban azok patologikus vonásaival nem sikerült megküzdeniük. Ezek a családok strukturális szempontból nincsenek feltétlenül hátrányos helyzetben, nem jellemzi őket tradicionális világkép és életforma. Ugyanakkor ezek helyett nem sikerült a családban, iskolában vagy kortárs csoportokban demokratikus értékeken alapuló, a kiegyensúlyozott önmagukhoz való viszony előfeltételeként is szolgáló, társadalmi elismerést biztosító kapcsolatokat kialakítaniuk. Erre a frusztrációra adott válaszként értelmezhető az azonosulás egy olyan politikai világképpel, ami a személyes sérelmeket a nemzetet ért sérelmekkel kapcsolja össze, ez utóbbiakra adott választól várva az előbbiek megoldását is. Ennek megfelelően ez a radikalizmus sokkal inkább magában rejti az emlékezetpolitikai alapokon nyugvó antidemokratikus politikai aktivitás lehetőségét.

Modernizáció és állampolgári szocializáció elágazásainak előzetes azonosítása után érdemes röviden szemügyre venni egy, az általam hagyományosnak és elidegenedettnek nevezett radikalizmussal párhuzamba állítható fogalompárt, a Csepeli György, Murányi István és Prazsák Gergő által vizsgált régi és új tekintélyelvűséget. Míg a régi tekintélyelvűség a családi és családon kívüli szerepek erős hierarchikusságából vezeti le az autoriter és ezzel összefüggésben kirekesztő nemzeti identitásra fogékony személyiség kialakulását, addig Csepeliék tézise szerint „az új tekintélyelvűséget nem a tekintély megléte, hanem éppen annak hiánya termeli" (Csepeli et al. 2011: 23). Ennek ellenére az új tekintélyelvűség következményeiben sok hasonlóságot mutat a régivel. Ugyanúgy jellemzi az egyenlőség kirekesztő felfogása, miszerint a saját csoporton belül egyenlőség, azon kívül viszont hierarchikus

viszonyok kívánatosak; a nemzeti identitás dogmatikus formája, amelynek alapját alternatív múltértelmezés képzi; a nem kizárólagosan etnikai, ugyanakkor etnikai dimenziót szükségszerűen tartalmazó csoportkategóriák; a függőség a tekintélytől és az azzal párhuzamos autonómia hiánya; és az ideáltipikusan a katonaság eszményében kifejeződő rend iránti elköteleződés (Csepeli et al. 2011).

Noha a középiskolásokon végzett vizsgálatokban mindezeket a dimenziókat nem vizsgáltuk, mégis érdemes az új tekintélyelvűség és az elidegenedett antiradikalizmus között húzódó egyéb párhuzamok okán úgy tekinteni erre a jellemzésre, ami saját eredményeinket is árnyalja. Mind a régi és új tekintélyelvűség, mind pedig a tradicionális és elidegenedett radikalizmus esetében az azonosulás az antidemokratikus értékekkel két egymástól különböző kontextusa kerül azonosításra: egy premodern társadalmi közeg és egy modern társadalmi közeg radikalizálódási potenciálja. Vagyis mindkét tipológia a modernizációs folyamatok alapján értelmezhető: ezek eredményeként a tekintélyelvűség, illetve radikalizmus hagyományos formájának eltűnésével párhuzamosan az új formák elterjedési esélye megnő. Csepeliék fogalompárja azonban amellett, hogy egy fontos aspektusát ragadja meg modernizáció és radikalizálódás kapcsolatának, kiegészítésre szorul.

Mindenekelőtt fontos hangsúlyozni, hogy a hagyományos tekintély korántsem tűnik el a modernitásban maradéktalanul. Ahogy a fenti eredményekből kiderül továbbra is megfigyelhetők olyan családok, amelyek a modernizációs folyamatok egy vagy több szintjéből kimaradva tekintélyi alapon szerveződnek. Másfelől a tekintély jelentőségének csökkenése nem csupán az új típusú, elidegenedett radikalizmus kialakulását teszi lehetővé, hanem emellett a demokratizálódás előfeltétele is. Harmadrészt önmagában a tekintély eltűnése még nem elégséges magyarázat az új típusú radikalizmus kialakulásához: ennek kialakulási folyamatában a család kommunikációs és érzelmi patológiái, valamint a családon kívüli elidegenedés is döntő szerepet játszanak. Azt a kérdést, hogy a demokratizálódás, a tradicionális vagy az elidegenült radikalizálódás forgatókönyve valósul-e meg ilyenformán a modernizációs konstelláció és a szocializációs klíma együttesen határozza meg. Ami ezen a ponton állítható: Magyarországon a különböző társadalmi hálózatokban egyaránt fellelhető mindhárom ideáltípus. A további elemzésekben ezeket a belátásokat árnyalom a politikai ismeretek, a bizalom, valamint az állampolgári és civil aktivitást magyarázó változók, majd az utolsó fejezetben a modernizáció tágabb kontextusa perspektívájából.

A demokráciára vonatkozó ismeretek

A demokratikus és antidemokratikus értékek kialakulását magyarázó változók áttekintése után a demokráciára vonatkozó ismeretek elemzésével folytatjuk az állampolgári kultúra kialakulásának vizsgálatát. Az állampolgári ismeretek a demokratikus és antidemokratikus értékek közti választás tudatosságának előfeltételei. Ebben az értelemben az ismeretek az értékek modalitását határozzák meg: azt, hogy a velük való azonosulás részben reflektív belátáson vagy kizárólag érzelmi azonosuláson alapul-e. Ennek a kérdésnek több szempontból is kitüntetett jelentősége van. A tudatos belátáson alapuló értékválasztás vitaképes: amennyiben bebizonyosodik az értékválasztás alapjául szolgáló ismeretek hamissága, úgy maga az értékválasztás is megváltozhat. Ezzel szemben a puszta érzelmi azonosulás abban az értelemben dogmatikus, hogy az esetlegesen elhangzó érvektől független. Ilyenformán a demokráciára vonatkozó ismeretek az állampolgári kultúra kitüntetett dimenziójaként értelmezhetők. Meglétük annak a jele, hogy a demokrácia működési elveiről van hozzávetőleges tudása az egyénnek, és ennek fényében köteleződik el vagy éppen utasítja vissza értékeit.

Amennyiben a demokráciára vonatkozó ismeretek a demokratikus értékek iránti elköteleződéssel párosulnak, úgy a demokratikus állampolgári kultúrát erősítik. Ebben az esetben a demokratikus értékekből következő cselekvési gyakorlat – azáltal, hogy nyilvános kritika esetén az egyén képes racionális érvekkel megvédeni azokat – válik megvalósíthatóvá. Ha a demokrácia iránti elköteleződés nem párosul tényleges ismeretekkel, az összességében veszélyezteti a demokratikus állampolgári kultúrát. Ilyenkor ugyanis az egyén nem képes nyilvános vitában – a demokrácia elveinek megfelelő módon – érvekkel igazolni értékválasztását. Ennek következtében könnyen annak közvetlen feladására vagy pedig – az igazolás visszautasítása vagy elkerülése formáját öltő – közvetett elárulására kényszerülhet.

A demokráciára vonatkozó ismeretek és az antidemokratikus értékválasztás összekapcsolódása a demokráciából való kiábrándultság jele: annak a kifejeződése, hogy bár érti a demokrácia mellett felhozható érveket az egyén – akár azért, mert nem bízik embertársaiban, akár más okból – mégsem fogadja el őket. Ez az állapot puszta ismeretterjesztéssel nem változtatható meg, csupán olyan elementáris élmények révén, amelyek képesek arra, hogy a demokratikus társadalomszervezésbe vetett bizalmat megalapozzák. Az antidemokratikus értékek ismeretek hiányával való összekapcsolódása egyfajta modernizációs hátrány jele. Azokra jellemző, akiknek valamiért nem volt lehetőségük sem arra, hogy tudást szerezzenek a demokráciáról, sem pedig arra, hogy azonosuljanak az értékeivel. Ez az állapot potenciálisan megváltoztatható a demokráciára vonatkozó ismeretek elsajátításával.

A demokráciára vonatkozó ismeretek elsajátításának közvetlen előfeltételei

Az alábbi regressziós táblázat foglalja össze a demokratikus értékekre vonatkozó pragmatikus ismereteket közvetlenül magyarázó tényezőket, valamint az összefüggés irányát és erősségét (R^2= 21%):

változó neve	**béta**
tanuló szabadidő profil	0,09
mennyire beszél barátokkal politikai kérdésekről	0,13
stratégiai kommunikáció	-0,12
szakiskolás-e	-0,10
szubjektív tanulmányi megítélés	0,07
iskola szubjektív demokratikussága	0,11
társadalmi tőke	0,08
apa iskolai végzettsége	0,08
hányféle politikai médiát fogyaszt	0,11
volt-e a rendszerváltás előtt állami- vagy párttisztséget betöltő rokon	-0,08
befolyásolta-e családja életét a rendszerváltás, kárpótlás, privatizáció	0,07
tekintélytisztelő kommunikáció	-0,06
vezet-e blogot	-0,06

változó neve	béta
családorientált szabadidő profil	-0,06
sértődős-e a nevelési klíma	-0,05
érvelő kommunikáció	0,05
becsületességére büszke	0,05
anya a magyarságára büszke	-0,05

29. ábra: DEMOKRÁCIÁRA VONATKOZÓ ISMERETEK REGRESSZIÓS MODELLJE

Az adatok tanulsága szerint a demokráciára vonatkozó ismeretek szoros összefüggést mutatnak a strukturális pozíció több elemével, így a kulturális és a társadalmi tőkével. Az apa iskolai végzettsége, a – családdal és szórakozással szemben – tanulással töltött szabadidő, az iskolai sikeresség és a választott iskolatípus egyaránt pozitív összefüggést mutat az ismeretekkel. Vagyis mind a családi, mind pedig a belsővé tett és intézményesített kulturális tőke növeli a demokráciára vonatkozó tudás megszerzésének esélyét. Ezek a korábbi kutatásokban (Szabó–Örkény 1998: 46-70) is feltárt összefüggések talán nem szorulnak különösebb magyarázatra: a magasabb iskolai végzettséggel járó általános műveltségnek ugyanis része a demokrácia működési elveire vonatkozó elemi tudás. Így e tudásra elsősorban azon fiataloknak van lehetősége szert tenni, akik szüleinek az iskolai végzettségük révén van általános műveltségük, akik az iskolában maguk is erőfeszítéseket tesznek e műveltség megszerzéséért, illetve, akik olyan iskolatípusba járnak, ahol vélhetően ennek átadására nagyobb erőfeszítéseket fordítanak.

A kulturális tőke mellett a társadalmi tőke is pozitívan függ össze a demokráciára vonatkozó ismeretek fokával. Azok a fiatalok, akik olyan családban nőnek fel, amely sokféle foglalkozású ismerőssel tart kapcsolatot nagyobb eséllyel szereznek egy pragmatikus szintű tudást a demokrácia működéséről. Ennek hátterében elsősorban az állhat, hogy a széleskörű társadalmi beágyazottság egyúttal egy olyasfajta nyitottságot is magával von, amely kiterjed a közügyekre is. Ilyenformán a társadalmi tőke a rendszerváltás utáni politikai intézményrendszer működésére vonatkozó hallgatólagos tudásbázis birtoklását is valószínűsíti, amelyből a családban felnövő gyerekek is részesülnek.

A család történelmi emlékezete szintén többrétegű kapcsolatban áll a demokráciára vonatkozó pragmatikus ismeretekkel. Azokban a családokban, ahol kiemelt jelentőségűként tartják számon a rendszerváltás eseményeit, nagyobb, azokban a családokban viszont, ahol pártállami tisztséget betöltő

rokont, kisebb e tudás megszerzésének az esélye. Ennek hátterében elsősorban az állhat, hogy ez a két kitüntetett emlék az államszocializmus és a rendszerváltás utáni időszak politikai rendszere közti különbséget fejezi ki. A rendszerváltás előtti időszakot látszat-demokratikus intézményrendszer jellemezte, amelyben a demokrácia olyan kiemelt jellemzői, mint a szavazás, a hatalmi ágak szétválasztása csupán látszólag voltak adottak. A rendszerváltás utáni időszakot ezzel szemben – az átalakulás alighanem egyik legfontosabb mozzanataként – az intézményrendszer demokratikus átalakítása jellemezte. Azok a családok, amelyek az előbbi rendszerbe voltak beágyazva alighanem kevésbé tartották fontosnak e demokratikus deficitet, amelynek következtében a rendszerváltás intézményi átalakulásának lényegi elemei felett is könnyebben elsikkadt a figyelmük. Azok a családok azonban, amelyek a rendszerváltás folyamatával azonosultak, feltehetően nagyobb figyelemmel kísérték a politikai intézmények átalakulását is. Ennek a fiatalok demokratikus ismereteire gyakorolt hatása fejeződik ki a tapasztalt adatokban: míg az előbbi családokban kisebb eséllyel, addig az utóbbiakban nagyobb eséllyel találkoznak a rendszerváltás utáni politikai rendszer működésére vonatkozó tudással.

A történelmi emlékezettől nem független a családi identitás sem, amelynek hatása szintén többféleképpen érvényesül a demokráciára vonatkozó ismeretek elsajátításának folyamatában. Azokban a családokban, ahol az anya a magyarságára büszke, a fiataloknak kisebb az esélye a demokrácia működésére vonatkozó gyakorlati ismeretek megszerzésére. Ennek hátterében az a korábban már említett összefüggés állhat, hogy a nemzeti identitás a rendszerváltás utáni nyilvánosságban fokozatosan eloldódott a demokratikus értékektől (Szabó 2009). Ilyenformán azok a családok, akik az előbbire fókuszáltak, egyre kisebb figyelmet szenteltek az utóbbinak, aminek következtében a demokrácia működési elveire vonatkozó ismeretek is elsikkadtak a felnövő fiatalok számára.

Ezzel szemben azok a fiatalok, akik becsületességükre voltak büszkék, nagyobb valószínűséggel szereztek ismereteket a demokrácia működéséről is. Ennek hátterében elsősorban az a moralitás és legalitás közti kapcsolat állhat, amelyet részleteiben Kant és az őt követő politikai gondolkodók dolgoztak ki (Habermas 1996). Azok a fiatalok, akiknek a moralitás nem csupán identitásuk konstitutív eleme, de erről reflektált tudással is rendelkeznek, óhatatlanul nagyobb mértékben érdeklődnek a moralitás általános társadalmi vonatkozásai, vagyis a demokratikus politikai berendezkedés kérdései iránt is. Ez az érdeklődés fejeződik ki abban, hogy az ilyen fiataloknak több gyakorlati ismeretük van a rendszerváltás utáni demokratikus intézmények működéséről.

Az emlékezet és az identitás mellett a család érzelmi klímája és kommunikációs szokásai is jelentősen kihatnak a pragmatikus politikai ismeretekre. Azokban a családokban, ahol a vitás kérdések gyakran vezetnek sértődéshez, illetve a kommunikáció elidegenedett vagy tekintélyelvű, sokkal kisebb az esélye annak is, hogy a demokratikus politikai intézmények működéséről ismereteket sajátít el a gyerek. Ennek hátterében alighanem az áll, hogy azon családok esetében, amelyeknek saját gyakorlatában sem jelennek meg a demokratikus elvek, annak még kisebb az esélye, hogy e gyakorlatok tágabb – politikai intézményekbeli – aspektusára reflexió történjen. Ilyenformán az antidemokratikus személyközi viszonyok a családban elfedik a demokrácia intézmények szintjén felmerülő kérdéseit is. Azok fiatalok, akik demokratikus deficittel jellemezhető családban nőnek fel, nem férnek hozzá a demokrácia elemi személyes tapasztalataihoz. Ezek hiányában nincs motivációjuk arra sem, hogy a személyes szinten átélt demokratikus viszonyok általánosíthatóságára rákérdezzenek. Az érdeklődés ebből fakadó hiánya magyarázza, hogy miért nincsenek ismereteik a demokratikus intézmények működéséről sem.

Érdekes megemlíteni, hogy az antidemokratikus beállítódás előző szakaszban megkülönböztetett két típusának, a tradicionális és az elidegenült radikalizmusnak a családi kommunikációs mintázatát kifejező stratégiai és tekintélyelvű kommunikáció egyaránt megjelenik a regressziós modellben. Ez alapján arra következtethetünk, hogy az antidemokratikus értékrend mindkét formája mellett elköteleződőkre jellemző, hogy kevés az ismeretük a demokrácia tényleges működéséről. Vagyis úgy tűnik, hogy az azonosulás az antidemokratikus értékekkel sokszor együtt jár a demokratikus gyakorlatok megértésének hiányával. Mindennek fontos következményei vannak az állampolgári szocializáció egészére nézve: annak kiemelt aspektusa a kognitív tanulás, a demokratikus döntéshozatal tétjének és oksági összefüggéseinek megismerése.

Mindezeket az összefüggéseket tovább erősíti az érvelő családi kommunikáció és a demokráciára vonatkozó ismeretek közti pozitív összefüggés. Ez arra utal, hogy nem csupán abban az értelemben hat a családi kommunikáció a demokráciára vonatkozó ismeretek megszerzésére, hogy az előbbi torzulása elfojtja az utóbbi iránti érdeklődést, hanem olyanformán is, hogy a demokratikus személyközi viszonyok családi tapasztalata, motiválttá tesz a demokratikus társadalmi intézmények megismerésére. Így azokban a családokban, ahol a demokratikus személyközi viszonyok jellemzők, a fiatalok jobban ismerik a demokratikus politikai berendezkedés működésének alapelveit is.

A családi hatások mellett az iskola, a kortárs csoportok és a médiafogyasz-

tási szokások is kihatnak a demokráciára vonatkozó ismeretek elsajátítására. Azoknak a fiataloknak, akik saját bevallásuk szerint demokratikus klímájú iskolába jártak, nagyobb eséllyel van a politikai rendszer működésére vonatkozó ismeretük is. Ennek hátterében egyfelől hasonló hatás állhat, mint a családi viszonyok demokratikussága esetében: azok a fiatalok, akik az iskolában megtapasztalták a demokratikus társadalomszerveződést, nagyobb eséllyel érdeklődnek annak tágabb megvalósulási feltételei iránt is. Emellett ezekben a helyzetekben alighanem az a hatás is érvényesül, hogy a demokratikusabb iskolákban nem csupán a személyközi viszonyokban, de az absztrakt tananyag szintjén is nagyobb hangsúlyt fordítanak az állampolgári ismeretekre, ezáltal is elősegítve azok elsajátítását.

A kortárs csoportokban és a politikai sajtó követése során, akárcsak a családban és az iskolában, szintén lehetőség van egyrészt a demokratikus intézmények működésére vonatkozó hallgatólagos tudás megszerzésére, másrészt azon motiváció átélésére, ami a politikai rendszer működésére vonatkozó ismeretek elsajátítására ösztönöz. E változók ilyenformán nem adnak hozzá sok újdonságot az eddig elmondottakhoz. Azt azonban fontos hangsúlyozni, hogy a demokráciára vonatkozó ismeretekhez egyaránt hozzá lehet jutni a szocializációs ágensek bármelyike révén. Értelemszerűen ez a hatás annál erősebb, minél több forrásból szerez hasonló tudást az egyén, és annál gyengébb, minél ellentmondóbb élmények érik a különböző helyzetekben. Ennek megfelelően az állampolgári ismeretek elsajátítása – a demokratikus és antidemokratikus értékekkel való azonosuláshoz képest – kevésbé csak a családra utalt folyamatnak tekinthető, sokkal inkább az ágensek kölcsönhatására van utalva.

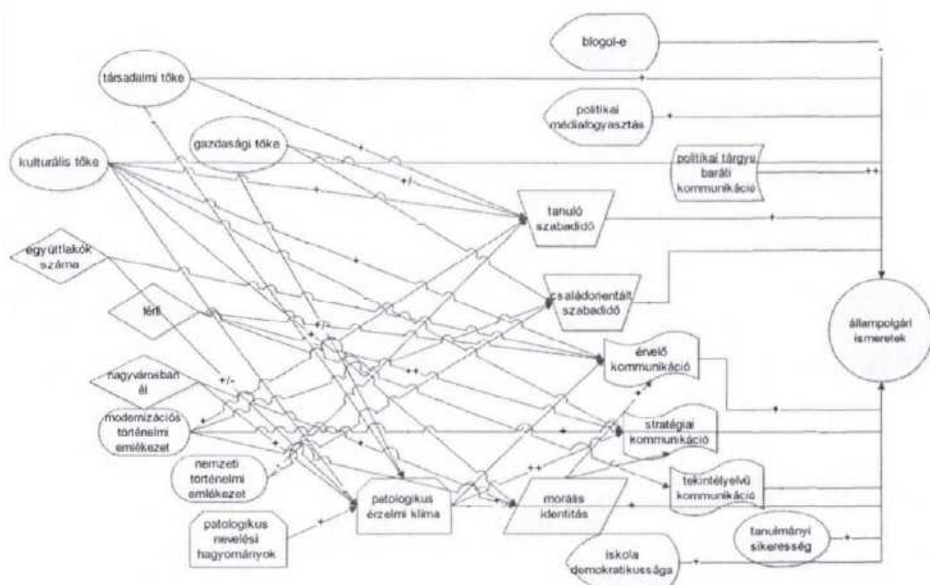
Érdekes összefüggést mutatnak az állampolgári ismeretek a blogolási szokások viszonylatában: azoknak, akik blogot vezetnek, kevesebb az ismeretük a demokratikus intézmények működéséről. Ennek hátterében az állhat, hogy a blog-vezetéshez kapcsolódó virtuális kultúra perspektívájából a fennálló intézményi környezet sok szempontból idegennek, meghaladottnak hat. A valós idejű virtuális világban azok a jóval lassabb mechanizmusok, amik a parlamentáris demokráciát jellemzik könnyen inadekvátnak, idejétmúltnak, diszfunkcionálisnak minősülhetnek Ennek megfelelően azok a fiatalok, akik nagyobb mértékben bevonódnak ebbe a világba – noha ehhez a technikai és kulturális tőkéjük feltehetően nagyobb eséllyel adott lenne – kevésbé érdeklődnek a demokratikus intézmények működése iránt. Ez az összefüggés tehát egy modernizációs előreszaladásra utal, arra, hogy vannak olyan fiatalok, akik számára a fennálló viszonyok nem azért idegenek, mert befogadásukhoz nem

rendelkeznek megfelelő erőforrásokkal, hanem azért, mert a korunkban zajló technikai-kulturális átalakulásban az átlagnál nagyobb mértékben részesülnek, és csakis egy ahhoz passzoló demokratikus médiumot tartanak adekvátnak.

Végezetül szót kell ejteni azokról a változókról is, amelyek kimaradtak a regressziós egyenletből. Az adatok tanulsága szerint a gazdasági tőkétől és a munkaerő-piaci pozíciótól, a demográfiai és családszerkezeti mutatóktól, a családi emlékezet számos változójától, az érzelmi klímától és nevelési hagyományoktól közvetlenül nem függ a demokráciára vonatkozó ismeretek elsajátításának folyamata. Ezek a változók azonban korántsem irrelevánsak, csupán a közvetett összefüggések között jelennek meg.

A demokráciára vonatkozó ismeretek elsajátításának útmodellje

A közvetlen összefüggések áttekintése után, valamint a közvetett összefüggések korábbi elemzésére támaszkodva, lehetőségünk nyílik a kapott eredmények átfogó értelmezésére. Ehhez kínál segítséget az alábbi összefoglaló ábra.

30. ábra: AZ ÁLLAMPOLGÁRI ISMERETEK ÚTMODELLJE

A strukturális változók közül elsősorban a kulturális tőke játszott meghatározó szerepet a demokráciára vonatkozó ismeretek elsajátításának folyamatában. A szülők magasabb iskolai végzettsége közvetlenül és – a tanulói szabadidő profil, a családi kommunikációs és nevelési klíma, a tanulmányi eredmények, a politikai tárgyú családi és baráti beszélgetések gyakorisága révén – közvetve egyaránt növeli a valószínűségét az elemi állampolgári ismeretek elsajátításának. Ehhez hasonlóan a társadalmi tőke közvetlenül és – a tanulói szabadidő, a kommunikációs és nevelési klíma, a baráti politikai beszélgetés révén – közvetve egyaránt növeli a demokráciára vonatkozó ismeretek megszerzésének esélyét. A kulturálissal és a társadalmival szemben gazdasági tőke azonban csupán közvetett, ráadásul ambivalens hatással van: a nagyobb szubjektív gazdasági önbesorolás növeli, a felhalmozott vagyontárgyak száma csökkenti a tanulmányi szabadidő profil és az iskolai elismerés valószínűségét, miközben az előbbi csökkenti a baráti politikai beszélgetések és növeli a családi szabadidő profil esélyét. Ily módon a gazdasági tőke egyszerre növeli és csökkenti az állampolgári ismeretek megszerzésének esélyét.

Mindebből úgy tűnik, hogy a demokráciára vonatkozó ismeretek a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciótól sajátos módon függnek: elsősorban a szülők általános politikai műveltsége, másodsorban a család minél szélesebb társadalmi beágyazottsága az, ami elősegíti azok megszerzését. A gazdasági tőke ezzel szemben az állampolgári ismeretek megszerzésének folyamatára nem gyakorol hatást, illetve, amennyiben mégis, úgy ez ellentétes irányú, egymást kioltó komponensekből tevődik össze. Mindez arra utal, hogy a demokráciára vonatkozó ismeretek átadásának elsősorban nem gazdasági akadályai vannak: ez sokkal inkább azokban az esetekben következik be, amikor – részben az otthoni kulturális tőke, részben az iskola bepótló hatásának hiányából fakadóan – a tanulmányok köré szerveződő életútról lekerül a fiatal, illetve, amikor társadalmilag izolálódik a család. Jól látható, hogy ezek az esetek egyaránt olyan határhelyzetek, amelyekben a demokrácia hétköznapi tapasztalatainak átélésére nem kínálkozik esély, és ebből fakadóan semmiféle motiváció sincs arra, hogy annak intézményeit megismerjék.

A család történeti emlékezete közvetlenül és közvetve egyaránt kihat az állampolgári tanulás folyamatára. Elsősorban azokban a családokban vannak jobb feltételei ennek a tanulási folyamatnak, ahol az olyan történelmi emlékek hangsúlyosak, amelyek valamilyen módon egy demokratizálódásként felfogott modernizációs narratívába illeszthetők. Ilyennek tekinthető mindenekelőtt a rendszerváltás, amire való családi emlékezés közvetlenül és – az iskolai

elismerés, és a barátokkal folytatott politikai beszélgetés révén – közvetve egyaránt növeli az állampolgári ismeretek megszerzésének esélyét. Továbbá ilyen az EU-csatlakozás is, amire való emlékezés – a tanulmányi szabadidő-profil, illetve a barátokkal folytatott politikai beszélgetés révén – közvetve szintén hasonló hatást fejt ki. Ezzel ellentétes ugyanakkor a pártállami politikai örökség hatása. Azok a fiatalok, akiknek családjában olyan rokonról őriznek emléket, aki pártállami funkcionárius volt, közvetlenül is kevésbé motiváltak a rendszerváltás utáni politikai intézmények megismerésére, és emellett – a stratégiai kommunikációt valószínűsítő olyan érzelmi patológiák okán, mint a túlzott kontroll, a szeretethiány és sértődékenység – közvetve is kisebb esélyük kínálkozik erre.

Ilyenformán úgy tűnik, hogy a családi történelmi emlékezet és a politikai cselekvési hagyományok nem csupán a demokratikus és antidemokratikus értékek, de maguknak a demokráciára vonatkozó ismereteknek a szintjén is kifejtik hatásukat. A rendszerváltás szimbolikus fordulópontnak tekintése nem csupán a demokratikus értékekre motivál, hanem egyúttal arra is, hogy megismerjék azokat a lényeges intézményi sajátosságokat, amelyeken a harmadik köztársaság működése alapul. A pártállami családi örökség, minthogy az utolsó olyan diktatórikus rendszerhez kötődik, amiről eleven – akár még ma is élő rokonok által közvetített – emlékezet él, ezzel ellentétes hatást fejt ki. Úgy tűnik, hogy az ilyen családokban a rendszerváltás lényegét adó politikai intézményi átalakulások kevésbé tartanak számot érdeklődésre, ennek megfelelően kisebb az esélye annak is, hogy az itt felnövő fiatalok ezeket megismerjék.

A strukturális és emlékezetre vonatkozó változókkal szemben a család demográfiai változói lényegében véve nem mutatnak összefüggést az állampolgári ismeretek elsajátításának folyamatával. Ehelyett úgy tűnik, hogy elsősorban a családi élet olyan puhább jellemzői döntők e tekintetben, mint a szabadidő felhasználási szokások, valamint a kommunikációs és érzelmi klíma. A demokratikus intézmények működési elveit elsősorban azokban a családokban tudják a fiatalok megismerni, ahol mind a kommunikáció, mind a szabadidő felhasználási szokások, mind pedig az érzelmi klíma kiegyensúlyozott, partneri viszonyokra utal. Azokban az esetekben, amikor valamilyen érzelmi, kommunikációs vagy egyéb patologikus beidegződés bénítja meg a család demokratikus működését – ennek mintegy nem szándékolt következményeként – egyúttal csökken a motiváció is az állampolgári ismeretek megszerzésére.

Emellett a demokrácia működésére vonatkozó ismeretek elsajátításának folyamatában nagy arányban játszanak közre az olyan családon kívüli té-

nyezők, mint a médiafogyasztási-internetezési szokások, az iskolai tapasztalatok és a barátok. Mindez arra utal, hogy az elemi demokratikus ismeretek a család mellett különböző egyéb forrásokból is elsajátíthatók. Ennek hátterében az áll, hogy e tudást a szűkebb családon kívüli kontextusokban nagyobb valószínűséggel használják, ami nagyobb esélyt kínál arra is, hogy adott esetben problémákat vessen fel, és megismerésre ösztönözzön.

Mindezen összefüggésünk alapján immár lehetőségünk nyílik arra, hogy felvázoljuk az állampolgári ismeretek elsajátításának ideáltípusát. Erre azokban a családokban nyílik a leginkább lehetőség, ahol magas a szülők kulturális tőkéje, és azt sikeresen át is örökítik gyermekükre; másrészt sok és sokféle kapcsolatuk van; a gazdasági tőke szempontjából átlagosak; kiemelt eseményként tekintenek a rendszerváltásra, és nem őriznek nosztalgikus emléket a pártállami múltú rokonról; a családi kommunikációt nem torzítják tekintélyi viszonyok és emberi játszmák; kiegyensúlyozott az érzelmi és nevelési klíma; az iskolai környezet demokratikus; vannak olyan barátok, akikkel a politikai kérdéseket meg lehet vitatni; és lehetőség van különböző politikai sajtótermékek fogyasztására.

Az állampolgári bizalom

Az értékek és ismeretek mellett az állampolgári kultúra kiemelt jelentőségű dimenziója a polgártársakba, intézményekbe és a pártpolitika szereplőibe vetett bizalom. Szemben az ismeretekkel és az értékekkel, amelyek a demokratikus kultúra több-kevesebb reflexiót is magában foglaló, kognitív tartományába sorolhatók, a bizalom nem feltétlenül tudatosuló, affektív viszonyulás. Ennek megfelelően azt várhatjuk, hogy mind kialakulási feltételeit illetően, mind pedig működését tekintve eltér azoktól. A másokba, az intézményekbe és a választott képviselőkbe vetett bizalom abban az értelemben előfeltétele a demokratikus állampolgári kultúrának, hogy ennek hiánya elidegenít a demokratikus értékektől, és hiteltelenné teszi a demokratikus ismereteket. A bizalom e különböző formái ugyanis azt a hitet fejezik ki, hogy a többiekkel közösen osztozunk egy normarendszerben, amire számíthatunk a személyes ismeretségtől függetlenül is, akár magánemberként, akár valamilyen intézmény képviselőjeként, akár a politikai képviseletünket ellátó személyként lépünk kapcsolatba másokkal.

Belátható, hogy ez a hit tágabb értelemben a társadalmi együttélés formájaként felfogott demokrácia kulcsfontosságú eleme, amennyiben a társak anticipált viszonyulását fejezi ki. Ennek megfelelően a bizalom a demokratikus értékekkel való azonosulásnak és az ismeretek megszerzésének motivációs bázisaként is felfogható. Abban az esetben, ha az egyén hisz a demokratikus társadalmi gyakorlatok és intézmények realitásában, egyúttal arra is nagyobb a motivációja, hogy részleteiben megismerje azok működési elveit, és saját maga is annak megfelelően járjon el. Mindennek megfordítása is hasonlóképp belátható: abban az esetben, ha az egyén nem hisz abban, hogy a többiek a demokratikus normákat követik, úgy számára könnyen racionális választásnak tűnhet ezen elvek figyelmen kívül hagyása. Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy az állampolgári bizalom különböző aspektusai – a másikba, a

közintézményekbe és a politikai aktorokba vetett bizalom – milyen tényezőktől függően alakulnak ki vagy éppen torzulnak.

Az állampolgári bizalom kialakulásának közvetlen előfeltételei

Az alábbi táblázat a másikba vetett bizalom kialakulását magyarázó tényezőket foglalja össze (R^2= 16%):

változó neve	**béta**
érzelmi biztonságot nyújtó apa	0,11
érzelmi biztonságot nyújtó anya	0,07
iskola szubjektív demokratikussága	0,11
családorientált szabadidő profil	0,11
szubjektív jövedelmi önbesorolás	0,07
sértődős-e a nevelési klíma	-0,08
tanuló szabadidő profil	0,08
könyvek száma	-0,09
apa iskolai végzettsége	0,08
békülékeny-e a nevelési klíma	0,06
könnyen barátkozik-e	0,06
érvelő kommunikáció	0,05
autonómia	0,05

31. ábra: A MÁSIKBA VETETT BIZALOM REGRESSZIÓS MODELLJE

A strukturális változók közül a gazdasági és a kulturális tőke szerepel a modellben. Minél nagyobb az apa iskolai végzettsége, és minél nagyobb a család szubjektív jövedelmi besorolása, annál nagyobb az esélye annak, hogy a gyerekek bizalommal fordulnak másokhoz. Ennek hátterében alighanem az áll, hogy a másokba vetett bizalom beágyazódik a giddensi értelemben vett általános ontológiai biztonságérzet kontextusába (Giddens 1984). Az ontológiai biztonságérzet materiális aspektusát a szubjektív jövedelmi önbesorolás fejezi ki: azok a gyerekek, akik családjukat jó anyagi helyzetben levőnek minősítik, egyúttal azt is kifejezik, hogy létük gazdasági feltételeit tekintve biztonságban érzik magukat. Az ontológiai biztonság értelmi dimenzióját az iskolai vég-

zettség fejezi ki: azok a gyerekek, akiknek szülei magasabb iskolai végzettségűek, alighanem részletesebb, megnyugtatóbb magyarázatot kapnak az őket foglalkoztató kérdésekre, és kevésbé maradnak magukra esetleges dilemmáikkal. Az objektivált kulturális tőkét kifejező könyvek száma ezzel ellentétes hatást mutat: minél több könyvet birtokol egy család, annál kisebb az esélye, hogy az ott felnövő gyerek bizalommal lesz mások iránt. Ennek hátterében az állhat, hogy az objektivált kulturális tőkét felhalmozó családok abban az értelemben eltávolodnak a társadalomtól, hogy a hétköznapi interakciók helyett a könyvekkel való viszonyukban konstruálják valóságukat. Ez az eltávolodás, mint minden egyéb izoláció, bizalmatlanságot szül, ami a családban felnövő fiatalra is átöröklődhet.

Érdekes módon sem a demográfiai és családszerkezeti változók, sem pedig a családi emlékezet nem mutat összefüggést a másokba vetett bizalommal. Az előbbi összefüggés hiánya arra utal, hogy függetlenül a nemtől, a településtípustól, az együtt élők számától és az együttélés formájától, egyaránt van esély arra, hogy bizalom vagy bizalmatlanság alakuljon ki. Utóbbi pedig arra, hogy a családi emlékezet úgy tűnik az esetek többségében messze nem annyira intenzív, hogy az állampolgári kultúra olyan elemi szintjére is hatást gyakoroljon, mint amilyen a másokba vetett bizalom. E tényezők helyett jól láthatóan a családi élet minőségét kifejező különböző tényezőknek van kiemelt jelentőse.

Ilyen tényező mindenekelőtt a szabadidő felhasználása. Azokban a családokban, ahol a szabadidőt elsősorban a családdal vagy tanulással töltik a fiatalok, nagyobb az esélye a másokba vetett bizalomnak is. Ennek hátterében az állhat, hogy a családdal és a tanulással töltött idő különféleképpen, de egyaránt erős társadalmi integráltságra utal. Az intenzív családi élet közvetlenül a más személyek közé való erős beágyazottság jele, az intenzív tanulmányok pedig a fiatalkorban legerősebben ható általános társadalmi elvárásoknak való megfelelés indikátora. E két szabadidő típusban közös, hogy bár tartalmában különböző, mégis egyaránt jól belakható társadalmi kereteket teremtenek meg, ami kihat a társadalmi kapcsolatokra is, a stabilitás és megbízhatóság látszatával ruházva fel őket.

A szabadidőnél is fontosabbnak látszik továbbá a család érzelmi élete. Azokban a családokban, ahol mindkét szülő érzelmi biztonságot nyújt, nem jellemzők a sértődések, a konfliktusokat – érvelő kommunikációban – rendezik, és az autonómia megélésére is van lehetőség, valamint sokkal nagyobb a valószínűsége annak is, hogy másokban megbízó fiatalok nőjenek fel. Ezek

az összefüggések jól ismertek a pszichológiai szakirodalomban: elég, ha Eriksonra, Mahlerre, Winnicottra gondolunk. Emellett – ahogy Giddens (1984) vagy Honneth (1996) munkái tanúsítják – egyre inkább ismertek a társadalomelméleti diskurzusokban is. A szülőkkel való viszony érzelmi stabilitása kiemelt szerepet játszik minden további társas kapcsolatban. Ha a szülőkkel nem sikerül bizalmi viszonyt kialakítani, az negatívan hat az önmagunk és minden más személy iránti bizalomra is: önbizalomhiányhoz és a másokhoz való kapcsolódás problémáihoz vezet.

Ilyenformán a család érzelmi klímája, az állampolgári bizalom formálódását meghatározva, közvetlenül kihat az állampolgári kultúrára. Ez az összefüggés – ahogy arra korábban már utaltunk – általános társadalomelméleti hipotézisként megjelenik Giddens munkáiban is (1992). Hangsúlyozása amiatt különösen fontos, hogy lássuk, milyen szoros kapcsolat van a szűk családi kör intimitása és a nyilvánosságbeli állampolgári cselekvés között. Az előbbi szinten átélt hatások messzemenőkig kihatnak az utóbbira is: a demokratikus állampolgári kultúrához nélkülözhetetlen polgártársakba vetett bizalom csak akkor alakulhat ki, ha a családon belül adott az érzelmi stabilitás olyan minimális foka, aminek talaján állva képessé válik az egyén arra, hogy másokhoz bizalommal kapcsolódjon.

Hasonlóképpen értelmezhetők a másokba vetett bizalom, és az iskola demokratikussága, valamint a barátkozási képesség közötti összefüggések. Az iskola és a barátok ugyanis, ha nem is olyan jelentős mértékben, mint a család, de szintén a bizalom gyakorlóterepei. Amennyiben az iskolában stabil, érzelmileg kiegyensúlyozott légkör veszi körül a fiatalt, úgy ez szintén elősegíti annak az általános bizalomnak a kialakulását, amit az iskolán kívüli viszonyokban is kamatoztathat. A barátkozási képesség annak az indikátora, hogy a fiatal sikeresen létesít közeli kapcsolatot kortársaival, amelyek szintén erősítik egy általános, polgártársakkal szembeni bizalom kialakulását is.

A másikba vetett bizalom általános mivolta okán talán a legközelebb áll az ontológiai biztonságként felfogott világba vetett bizalomhoz. Így az ott tapasztalt összefüggések többsége visszaköszön a másik két specifikusabb bizalom regressziós modelljeiben is. Elsőként a közintézményekbe vetett bizalom kialakulását bemutató változókat vizsgáljuk meg (R^2= 22%):

változó neve	béta
iskola szubjektív demokratikussága	0,25
tanuló szabadidő profil	0,13
érzelmi biztonságot nyújtó apa	0,08
családorientált szabadidő profil	0,10
sértődős-e a nevelési klíma	-0,08
szubjektív tanulmányi megítélés	0,08
könyvek száma	-0,09
nagyvárosban lakik-e	0,08
vagyontárgy index	-0,09
laissez-faire apa	0,06
hányféle politikai médiát fogyaszt	0,07
könnyen barátkozik-e	0,06
apa iskolai végzettsége	0,07
van-e civil, szakszervezeti aktivista rokon	-0,06
vallásos-e	0,05

32. ábra: A KÖZINTÉZMÉNYEKBE VETETT BIZALOM REGRESSZIÓS MODELLJE

A strukturális változók tekintetében részben hasonlóságot, részben eltéréseket találunk a másokba vetett bizalomhoz képest. Az apa iskolai végzettsége ezúttal is pozitív összefüggést mutat: azokban a családokban, ahol magasabb, nagyobb a közintézményekbe vetett bizalom is. Ennek hátterében alighanem az áll, hogy az egyre nagyobb fokú intézményesített kulturális tőke megszerzése, vagyis az iskolai előmenetel nem szándékolt következményeként egyre nagyobb fokú lojalitás is kialakul magával az intézményrendszerrel szemben. Erre a jelenségre Bourdieu a mezőkre és illúziókra vonatkozó elemzései szolgálnak magyarázattal (2002). Bourdieu szerint minden mezőnek azonosítható olyan sajátos illúziója, amelyet mindazok hallgatólagosan elismernek, akik a mező alapjául szolgáló tőkéért harcolnak egymással szemben. Az oktatási előmenetel ebben a kontextusban az intézményesített kulturális tőkéért folyó harcként értelmezhető. Ennek hallgatólagos előfeltétele magának az oktatási intézményrendszer illúziójának, valamint az – annak tágabb környezeteként felfogható – közintézményeknek az elismerése.

A gazdasági tőke ezúttal a vagyontárgyak formájában jelenik meg, és ellenkező előjellel: azokban a családokban, ahol több vagyontárgyat halmoznak fel, kisebb az esélye a közintézményekbe vetett bizalomnak. Ennek hátterében alighanem az áll, hogy a vagyonfelhalmozás értékeit követő, családokban kisebb

az esélye a közintézmények pártatlan működésére vonatkozó diskurzusoknak. Ez a beállítódás – amellett, hogy személyes tapasztalatokból is származhat – feltehetően annak az államszocializmusra visszanyúló torzult polgári mentalitásnak a lenyomata lehet, amit részleteiben Hankiss elemzett (1983). A negatív modernizáció eredményeként az állami intézményeket az államszocializmus alávetett „polgárai", definíció szerint diszfunkcionálisnak tekintették és erre alapozva annak normáit is kijátszhatónak minősítették. Ez a társadalomtörténetileg beágyazott mentalitásbeli örökség láthatóan különösen erős azoknál a rétegeknél, akik a Kádár-rendszer materiális értékrendjét követik a rendszerváltás után is. A vagyontárgyak birtoklása ilyenformán a közszférához viszonyított eredményesség bizonyítékaként, az állam tehetetlenségének ellenpontjaként jelenik meg. Ebben a minőségében feljogosít a közintézmények lenézésére, és a velük szembeni bizalmatlanság hangoztatására. Ennek a családi mentalitásnak a hatása érzékelhető a vagyontárgyak felhalmozására törekvő családban felnövő fiatalok közintézményekkel szembeni bizalmatlanságában.

A másokba vetett bizalomhoz hasonlóan a közintézményekkel szembeni bizalomra az objektivált kulturális tőke szintén negatív hatással van. Ennek hátterében alighanem az áll, hogy a materiális javak felhalmozásához hasonlóan, a kulturális javak felhalmozása is egyfajta elitizmust fejez ki, ami feljogosít a közintézményekkel szembeni bíráló, bizalmatlan álláspont hangoztatására. A sok könyvvel ellátott háztartásokban felnövő fiatalok részben ennek hatására, részben a könyvek által feltárt tágabb perspektíva hatására szintén nagyobb eséllyel válnak bizalmatlanná a közintézményekkel szemben.

Hasonlóképpen a másokba vetett bizalomnál tapasztaltakhoz, a demográfiai és családszerkezeti változók a közintézményekbe vetett bizalom vonatkozásában sem mutatnak jelentős összefüggést. Egyedüli kivételt a településtípus vonatkozásában találunk: a nagyvárosban lakó fiatalok nagyobb eséllyel jelezték, hogy megbíznak a közintézményekben. Ennek hátterében elsősorban a társadalmi integráció modernizációs különbségei állhatnak. A kisebb településeken nagyobb eséllyel szervezik a személyes kapcsolatok és hagyományos tekintélyi viszonyok a társas életet, mint a nagyvárosokban. A közintézmények rendszerszerű működési logikája ettől az integrációs formától idegen, így azokon a helyeken, ahol eredetileg a tradicionális társadalomszerveződés dominál, a vele szembeni bizalmatlanság nagyobb.

A történeti emlékezetre vonatkozó változók a legközelebbi, rendszerváltás utáni időszak vonatkozásában jelentek meg a magyarázó modellben. Ez utóbbi összefüggés némiképp meglepő, hiszen azt várnánk, hogy a korábbi politikai

rezsimek alatt formálódó állampolgári hagyományok mélyen áthatják a közintézményekhez való mai viszonyt is. Azonban úgy tűnik, hogy e tekintetben az emlékezet csak rövid időre nyúlik vissza. Azokban a családokban, ahol emléket őriznek arról, hogy a rendszerváltás óta eltelt időszakban valamelyik rokon aktivizálta volna magát a civil vagy szakszervezeti szférában, kisebb a közintézményekbe vetett bizalom. Ennek hátterében alighanem a rokon negatív tapasztalatai, illetve a közintézmények diszfunkcióit előtérbe állító narratívái állhatnak. Ezek egy közeli – tehát megbízható – ismerős szájából különösen jó eséllyel amortizálják a közintézmények – viszonylag kevés közvetlen tapasztalaton alapuló – megítélését.

Hasonlóképpen a másokba vetett bizalom esetében tapasztaltakhoz, a közintézményekbe vetett bizalom kialakulásában is meghatározók a családi élet keretei. Azokban a családokban, ahol sok időt töltenek együtt, érzelmi biztonságot nyújtanak a szülők, a vitás helyzetek nem sértődésbe fulladnak, és mindemellett van lehetőség az önálló cselekvésre is, nagyobb a valószínűsége a közintézményekbe vetett bizalom kialakulásának. Ennek hátterében elsősorban az állhat, hogy ezek a tényezők elsősorban egy általános ontológiai biztonságérzet kialakulásához járulnak hozzá. Ez a világba vetett bizalom az, ami közvetve konkrét dolgokra is kihat, így egyebek mellett a közintézményekre is. Ilyenformán megállapítható, hogy a kiegyensúlyozottabb érzelmi életű családokban felnövő fiatalok, minthogy otthon sem a gyanakvás szempontjai dominálnak, a családon kívüli világra is nagyobb eséllyel tekintenek bizalommal.

A családi klíma érdekes összetevőjeként jelenik meg a vallásosság: a vallásos családokban felnövő fiatalok nagyobb eséllyel bíznak a közintézményekben. Ennek hátterében alighanem egyrészt a vallás mint közintézmény közvetlen hatása, másrészt a vallási teodícea közvetett hatása áll. A vallásgyakorló családokban a fiatalok számára legitim intézményi példaként adott az egyház. Ez az egyházzal szembeni elismerésen alapuló viszony alapozza meg egyfelől a közintézményekbe vetett általánosabb bizalmat is, miközben a vallási világmagyarázat maga is hozzájárul a közintézményekbe vetett bizalom kialakulásához. A vallási világképek ugyanis olyan értelmezési sémákként foghatók fel, amelyek segítségével a személyközi és intézményi viszonyok legitimálhatók. Ilyenformán a vallásos tanítás legitimációs funkciója révén is képes arra, hogy megalapozza a világi közintézményekbe vetett bizalmat.

A fenti összefüggések, noha mind fontos elemeit ragadják meg a közintézményekbe vetett bizalom kialakulásának, mégsem tartalmazzák e folyamat

lényegi mozzanatát. Ez ugyanis eredendően nem a családhoz, hanem a fiatalok életében központi szerepet játszó közintézményhez, az iskolához kötődik. Az iskola mint közintézmény – akár reflektál erre, és a pedagógiai programjában célul tűz ki az erre vonatkozó irányelveket, akár nem – a közintézmények működésére vonatkozó tapasztalatok legfontosabb fiatalkori forrása. Ebből fakadóan, amennyiben itt olyan élmények érik a fiatalokat, amelyek bizalomra adnak okot, az hosszútávon megalapozza a bizalmi viszonyt az állami intézményekkel. Amennyiben viszont olyan élmények érik őket, amelyek az iskolát hiteltelenné teszik, az negatívan befolyásolja a viszonyukat a közintézményekhez is.

Ezek a tapasztalatok a regressziós egyenletben mindenekelőtt az iskola demokratikusságának szubjektív megítélésben fejeződnek ki. Ez a változó – ahogy máshol részletesebben megvizsgáltam (Sik 2010a) – elsősorban a legitimitás fokmérőjének tekinthető. Annak az általános indikátora, hogy a diákok hogyan élik meg a viszonyukat a tanárokkal és az iskola egészével: igazságosnak és korrektnek vagy épp tekintélyelvűnek és önkényesnek. Az összefüggés erősségét jelző béta kiugró mértéke arra utal, hogy ezek az élmények lényegi fontosságúak a diákok számára: azok a fiatalok, akik legitimként élik meg az iskolai személyközi viszonyokat és igazságosnak az intézményi működést, egyúttal sokkal nagyobb bizalommal tekintenek a további közintézményekre is.

Természetesen ez a vélemény korántsem esetleges: azok a fiatalok, akik szabadidejüket tanulással töltik, továbbá az iskolában is eredményesek, nagyobb eséllyel alakítanak ki bizalmi viszonyt közvetlenül az iskolával és közvetve a közintézményekkel. Ennek hátterében alighanem az áll, hogy az iskolai elismerés, a jó tanulói státusz, ami szorosan összefügg a tanulásra fordított idővel, az iskolán belül kedvezményezett pozíciót fejez ki. Egy olyan fiatal, aki sikeres az iskolában, minthogy maga eleve nem hágja át az iskola által szabott határokat, feltehetően sokkal kevésbé szembesül az alkalmazott fegyelmező, kényszerítő keretekkel, így azok esetleges igazságtalanságáról is kevésbé szerez benyomásokat. Az iskolai elismerés továbbá amiatt is elősegíti a közintézményekbe vetett bizalom kialakulását, mert integrál az intézményi világba és ezáltal lojálissá is tesz az iránt. Aki sikeres, annak az igazságosságot illető percepciója némiképp elfogult: hajlamos eltekinteni a lokális igazságtalanságok felett, és inkább azt szem előtt tartani, hogy végső soron korrektül működik az intézmény, hiszen elismeri őt.

Ezt a – self-védelmre irányuló pszichológiai igényből fakadó (Aronson 1982) – torzítást elsősorban amiatt fontos hangsúlyozni, mert láthatóvá teszi a közintézményekbe vetett bizalom és a strukturális pozíció közti kapcsolatot. Azok a

fiatalok, akiknek az iskolai előmenetelüket strukturális okok hátráltatják egyúttal az intézményi integráció központi fontosságú mechanizmusából is nagyobb eséllyel maradnak ki. A tanulmányi kudarcok nagyobb eséllyel vezetnek az iskola illegitimitásának tapasztalatához, az elismerés hiánya pedig elidegenít az iskolától, mint a teljesítmény megítélésének hiteles aktorától. Mindezek a negatív tapasztalatok jó eséllyel alapozzák meg általában a közintézményekkel szembeni bizalmatlanságot is, és az ennek megfelelő viselkedésmintákat.

A család és az iskola mellett a regressziós modellben megjelenik a barátok és a média hatása is. A másokba vetett bizalomhoz hasonlóan a könnyen barátkozó fiatalok a közintézményekben is nagyobb valószínűséggel bíznak. Ennek hátterében alighanem az áll, hogy az ilyen fiatalok általános másokba vetett bizalma és ontológiai biztonságérzete kisugárzik az intézmények képviselőire is. A politikai médiafogyasztás szintén pozitívan hat a közintézményekbe vetett bizalomra. Vagyis úgy tűnik, hogy annak ellenére, hogy a politikai hírek gyakran épp a közintézmények működése körüli problémákra fókuszálnak, mégsem ez a hatás lényeges. Többet számít az, hogy egyáltalán foglalkoznak ezekkel a kérdésekkel a fiatalok: ez ugyanis már arra utal, hogy bíznak annyira a közintézményekben, hogy akárcsak a velük kapcsolatos hírek követésének szintjén is, de foglalkozzanak vele.

A legáltalánosabbnak tekinthető másikba vetett bizalommal és az annál specifikusabb közintézményekkel szembeni bizalommal szemben a politikai szereplők iránti bizalom a rendszerváltás óta talán a legnagyobb változáson esett át. A legnagyobb remények és ezzel összefüggésben a legnagyobb csalódások egyaránt az elmúlt húsz év politikai szereplőihez kötődnek. Ez a bizalomtípus a napi politikai eseményekhez és nyilvánosságbeli vitákhoz a másik kettőnél szorosabban hozzá van kapcsolódva, ami a várakozásoknak megfelelően a regressziós egyenletben is megjelenik (R^2= 12%):

változó neve	**béta**
tanuló szabadidő profil	0,09
vallásos-e	0,11
iskola szubjektív demokratikussága	0,12
érzelmi biztonságot nyújtó anya	0,09
könnyen barátkozik-e	0,09
anya a magyarságára büszke	0,08
van-e békülékeny nevelési hagyomány	0,05
politikai tárgyú családi beszélgetés	0,07

változó neve	béta
van-e agresszív nevelési hagyomány	-0,06
anya a becsületességére büszke	-0,06
hányféle politikai médiát fogyaszt	0,06
vezet-e blogot	-0,06
saját könyvek száma	-0,05

33. ÁBRA: A POLITIKAI SZEREPLŐKBE VETETT BIZALOM REGRESSZIÓS MODELLJE

Az első szembetűnő eltérés a másik két bizalomtípushoz képest az összefüggés hiánya a strukturális változókkal. Egyedül az objektivált kulturális tőkét kifejező könyvek száma mutat gyenge összefüggést, ellenben a szülők iskolai végzettsége vagy a gazdasági tőke nem. Ez arra utal, hogy a politikai szereplőkbe vetett bizalom formálódása a társadalmi struktúrában elfoglalt pozícióhoz köthető tapasztalatok helyett másfajta élményekhez kötődik. Ilyen élménynek gondolhatnánk a család történelmi tapasztalatait, azonban az adatok ezt a hipotézist sem támasztják alá. Napjaink politikai szereplőibe vetett bizalom ilyenformán elsősorban a jelen idejű tapasztalatok függvénye. A regressziós modell tanulsága szerint e tapasztalatok – hasonlóan a másik két bizalom típus formálódásához – elsősorban nem a család demográfiai és szerkezeti sajátosságaitól, illetve a családi emlékezettől, hanem a családi identitástól és viszonyoktól függnek.

A családi identitás két változó formájában jelenik meg a regressziós egyenletben: a magyarságra és a becsületességre való büszkeség révén. Azok a fiatalok, akik a szüleik nemzeti identitását hangsúlyozták, nagyobb arányban, azok, akik a morális identitásukat, kisebb arányban bíztak a politikusokban. Az előbbi összefüggés hátterében alighanem a politikai szereplőkbe vetett bizalom jelenre való orientációja áll: minthogy a 2010-es választások óta kormányzó pártok a nemzeti oldalhoz tartoznak, így az oldallal szimpatizálók számára a politikai szereplők is bizalomkeltőbbnek tűnnek, aminek hatása a fiatalokra is kivetül. Az utóbbi összefüggés hátterében alighanem a politika morál felőli kritikájának hosszú múltra visszatekintő diskurzusa állhat. A politikai szereplőkkel szemben a rendszerváltás óta a közbeszédben – lassan közhellyé válva – egyre gyakrabban fogalmazódott meg az a bírálat, hogy pusztán egyéni hasznukat lesik, korruptak és ennek megfelelően nem érdemlik meg a választók bizalmát. Azokban a családokban, ahol a szülők identitásának kiemelt aspektusa a becsületesség, alighanem a politikusok nagyobb eséllyel

jelennek meg a családi beszélgetésekben ilyen értelemben vett morális ellenpontként, amitől el kell határolódni. Értelemszerűen az ilyen típusú családban felnövő fiatalok nagyobb valószínűséggel lesznek bizalmatlanok a politikai szereplőkkel szemben.

Hasonlóképpen a közintézmények kapcsán tapasztaltakhoz, a vallásosság ezúttal is pozitív összefüggésben jelenik meg: a magukat vallásosnak tartó fiatalok nagyobb mértékben bíznak a politikai szereplőkben. Vagyis úgy tűnik, hogy a vallásosság nem csupán a semlegesebb intézmények legitimálásában, de egyúttal az ellentmondásosabb megítélésű konkrét politikai aktorok elismertetésében is szerepet játszik. A vallási világkép és a vallásgyakorlás egyaránt valószínűsít egy olyasfajta konformitást, amely nem vonja kétségbe a világi vezetők legitimitását sem. Emellett a nemzeti identitáséhoz hasonló hatást is feltételezhetünk: tekintve, hogy a jelenlegi kormány a nemzeti mellett a vallási identitásra is nagy hangsúlyt fektet, a vallásos fiatalok számára minden bizonnyal bizalomkeltőbbnek tűnik.

Bár első látásra távol áll a vallásosság hatásmechanizmusától, mégis – nem szándékolt legitimációs következménye okán – összefüggésbe hozható vele a tanulással eltöltött szabadidő és a politikai média fogyasztás bizalomra gyakorolt pozitív hatása. Ez a két tevékenységi forma egyaránt az érdeklődés és ismeretszerzés sajátos formájára utal: mindkét esetben egyfajta hierarchikus tanulási modell fejeződik ki, amelyben a fiatal befogadóként, a felnőtt pedig tudással rendelkezőként jelenik meg. Ez a tanulási modell – akár az iskola, akár a média vonatkozásában figyelhető meg – ilyenformán egy öntudatlan, hierarchikus szerepstruktúrát fejez ki, amelyben fiatal és felnőtt viszonya egy tudásbeli különbség elismerésén alapul. Ennek az előzetesen adott szerepstruktúrának a következménye a politikai szereplőkbe vetett bizalom abban az értelemben, hogy tiszteleten alapuló legitimitással ruházza fel őket.

Ez a szerepstruktúra és a belőle fakadó legitimitás ugyanakkor korántsem magától értetődő. Erről tanúskodnak a blogvezetést és a saját könyvek számát kifejező változók, amelyek egyaránt negatív összefüggésben állnak a politikai szereplőkbe vetett bizalommal. Ahogy arra korábban utaltam a blogvezetés egy olyan virtuális kultúrába való bevonódottság indikátora, amiben sem a hagyományos hierarchiáknak, sem a hagyományos legitimációknak nincs helye. Az aktív blogolás ilyenformán implicite a hagyományos politikai képviselet elutasítását, és a hagyományos politikai szereplőkkel szembeni távolságtartást implikál. Hasonlóképpen a saját könyvtár építése szintén egy olyan kritikai habitusra utal, amellyel nem fér össze a tradicionális szerepstruktúra

magától értetődő elfogadása. Ezeknél a fiataloknál nagyobb fokú autonómiát és önállóbb véleményalkotást feltételezhetünk, ami a politikai szereplők vonatkozásában nagyobb fokú bizalmatlanságként ölt formát.

Az identitás, a tanulási, a kultúra- és médiafogyasztási szokások mellett a családi életet leíró változók több szinten is összefüggenek a politikai szereplőkbe vetett bizalommal. Azokban a családokban, ahol nem agresszív, hanem békülékeny nevelési hagyományok figyelhetők meg, továbbá a szülők kiegyensúlyozott érzelmi hátteret biztosítanak nagyobb az esélye a politikai aktorok iránti bizalomnak. Mindezek hátterében alighanem az általános ontológiai biztonság – korábban említett – érzelmi alapjai, valamint a különböző speciális alanyokra értelmezett bizalom közti összefüggés állhat. A családi élet jellemzésére az érzelmi és nevelési klíma mellett a kommunikáció jellegzetességei is alapul szolgálnak. A viták racionalitását és torzulásait kifejező változók ezúttal nem kerültek be a modellbe, ellenben a kommunikáció témájára vonatkozó igen. Azok a fiatalok, akik olyan családban nőnek fel, ahol többet beszélnek politikai kérdésekről nagyobb arányban bíznak a politikai szereplőkben.

Ennek hátterében egyfelől alighanem az áll, hogy a politikai kérdésekről való családi beszélgetés során a politikai szereplők többé-kevésbé ismerőssé válnak. Annak ellenére, hogy ugyanezen beszélgetések során feltehetően sok bizalmatlanságra okot adó narratíva is elhangzik, úgy tűnik, hogy végül mégis nagyobb bizalomhoz vezetnek, mint a hiányuk. Vagyis elsősorban azok a fiatalok lesznek szélsőségesen bizalmatlanok a politikusokkal szemben, akik családi közegben nem beszélnek a politikai szereplőkről. A családi beszélgetéseknek azért van kitüntetett jelentőségük, mert az „otthonosság" hangoltságával jellemezhetők: azok a témák, amik családi körben felmerülnek egy elemi szinten ismerőssé válnak. Azok a fiatalok, akik kimaradnak az ilyen beszélgetésekből elemi szinten idegenülnek el a politikai szereplőktől, és sokkal inkább fogékonnyá válnak a pártpolitika egészével szemben gyanakvó, elutasító sztereotípiákra.

Mindezeket a hatásokat részben kiegészítik, részben felerősítik az iskolában szerzett élmények. Azok a fiatalok, akik az iskolában illegitim proto-demokráciával találkoznak, bizalmatlanabbnak bizonyulnak a tényleges politikai szereplőkkel szemben is. Ez alapján úgy tűnik, hogy az iskola nem csupán a közintézmények vonatkozásában, de a nyilvánosságbeli politikai szereplők vonatkozásában is döntő gyakorlóterepként szolgál. Azok a fiatalok, akik az iskolában önkényes, tekintélyelvű tanárokkal találkoznak, sokkal kevesebb bizalmat helyeznek a tényleges politikai vezetőkkel szemben is.

Ilyenformán az iskola nemcsak intézményi egészként, hanem a felnőtt szereplői, a tanárok révén is kiemelt szerepet tölt be az állampolgári bizalom kialakulásának folyamatában.

Az állampolgári bizalom kialakulásának útmodellje

A közvetlen összefüggések áttekintése után, valamint a közvetett összefüggések korábbi elemzésére támaszkodva, lehetőségünk nyílik a kapott eredmények átfogó értelmezésére. Ehhez kínál segítséget az alábbi összefoglaló ábra:

34. ábra: AZ ÁLLAMPOLGÁRI BIZALOM ÚTMODELLJE

Az állampolgári bizalom különböző dimenzióinak regressziós modellje alapján megállapítható, hogy a strukturális változók az értékek és ismeretek kialakulásánál tapasztaltakhoz képest ebben az esetben kisebb, egyúttal ellentmondásos szerepet játszanak. A gazdasági tőke kielégítő szintje közvetlenül szükséges ahhoz, hogy az ontológiai biztonság materiális szintjén, a másokba vetett bizalom vonatkozásában ne támadjon bizonytalanság. Továbbá közvetve ahhoz is szükséges, hogy az ontológiai biztonság kialakulásához

nélkülözhetetlen érzelmi stabilitás biztosítva legyen. Mindemellett a fókuszálás a materiális felhalmozásra abban az értelemben közvetlenül elidegenít a demokratikus intézményektől, hogy csökkenti a közintézményekbe vetett bizalmat. Továbbá közvetve oly módon hat, hogy csökkenti a másokba és közintézményekbe vetett bizalom kialakulásában egyaránt fontos szerepet játszó családi szabadidőtöltés esélyeit.

A kulturális tőke szintén ambivalens hatást mutat. Az apa iskolai végzettsége közvetlenül valószínűsíti a mások és a közintézmények iránt bizalommal levő habitus kialakulását. Közvetve pedig erősíti a bizalom mindhárom dimenziójában döntő szerepet játszó tanulói szabadidőtöltés, valamint a politikai szereplők iránti bizalom kialakulását elősegítő politikai tárgyú családi beszélgetések és médiafogyasztás esélyét. Másfelől az objektivált kulturális tőke mértékét kifejező könyvek száma – egyfajta reflexív perspektívából fakadó távolságtartás okán – a bizalom mindegyik dimenzióját közvetlenül gyengíti. A társadalmi tőke érdekes módon közvetlenül a bizalom semelyik dimenziójával nem mutatott szignifikáns, lineáris összefüggést. Mivel azonban megnöveli a tanulói szabadidőtöltés, a politikai tárgyú családi beszélgetések és médiafogyasztás, a családi érzelmi biztonságának esélyét, közvetve többféleképp hozzájárul az állampolgári bizalom különböző formáinak erősödéséhez.

A strukturális pozícióhoz hasonlóan a demográfiai, családszerkezeti sajátosságok is csupán csekély közvetlen és közvetett hatást fejtenek ki az állampolgári bizalom kialakulására: egyedül a nagyvárosi lét járult hozzá pozitívan a közintézményekbe vetett bizalom kialakulásához. Emellett azonban több közvetett hatásról is beszámolhatunk: a család integritása és átlagos nagysága egyaránt hozzájárult az állampolgári bizalom kialakulásához nélkülözhetetlen érzelmi stabilitáshoz, a kisebb településeken lakók és a lányok között pedig egyaránt nagyobb a közintézményekbe és a politikai szereplőkbe vetett bizalom kialakulását valószínűsítő vallásosak aránya.

Meglepő módon az adatok tanulsága szerint a családi emlékezet közvetlenül csupán marginális szerepet játszik az állampolgári bizalom kialakulásának folyamatában: egyedül a rendszerváltás utáni pártpolitikán kívüli szerepvállalás az, ami negatív hatást gyakorol a közintézményekbe vetett bizalomra. Ez persze nem jelenti azt, hogy közvetve ne lenne számos, egymással olykor ellentétes összefüggés a családi emlékezet és az állampolgári bizalom között. Pusztán maga az emlékezés a múltra egyrészt elősegíti a közintézményekbe és a politikai szereplőkbe vetett bizalom kialakulásához nélkülözhetetlen politikai tárgyú családi kommunikációt és médiafogyasztást.

Másrészt viszont – azáltal, hogy csökkenti a családi szabadidőtöltés valószínűségét – hátráltatja is.

Emellett a múltra vonatkozó olyan specifikus narratívák is kifejtik hatásukat, mint a modernizáció szimbolikus eseményei. '56, a rendszerváltás vagy az EU-csatlakozás jelentőségét kiemelő fiatalok nagyobb, míg a Trianont központba állítók kisebb eséllyel töltötték tanulással a szabadidejüket is, közvetve hozzájárulva, illetve akadályozva az állampolgári bizalom kialakulását. Ezzel némiképp ellentétes hatást fejt ki a szekularizációra vonatkozó történelmi emlékezet: azok a fiatalok, akik az államszocializmus üldöztetéseit jelölik meg fontos eseményként nagyobb eséllyel vallásosak, és ezáltal nagyobb eséllyel bíznak a közintézményekben és a politikai szereplőkben, míg azok, akik az EU-csatlakozást kisebb valószínűséggel. Az olyan események, mint az első és a második világháború, a zsidóüldözések, a kommunizmus első éveinek diktatúrája egyaránt olyan traumákra utalnak, amelyek a család érzelmi életének kiegyensúlyozottságát is veszélyeztetik, közvetve aláásva az állampolgári bizalom kialakulását is.

Az állampolgári szocializáció eddig tanulmányozott dimenzióival szemben a bizalom kialakulásánál a családi kommunikáció racionalitására vonatkozó változók háttérbe szorultak az affektív sajátosságokat leírókhoz képest. Ez a különbség arra utal, hogy a szocializáció kognitív és érzelmi síkjai karakteresen elválnak egymástól. Míg a családi kommunikáció racionalitása elsősorban az állampolgári értékek, és ismeretek elsajátításában, addig az érzelmi stabilitás elsősorban az állampolgári bizalom kialakulásában játszik döntő szerepet. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy az érzelmi klímának ne lenne hatása az értékekre vagy az ismeretekre vagy fordítva, a kommunikáció racionalitásának a bizalomra. Inkább arról van szó, hogy ezek a hatások közvetettek. Az érzelmi klíma a kommunikáció racionalitásán keresztül befolyásolja az állampolgári értékeket és ismereteket: azáltal, hogy olyan kommunikáció előtti normatív bázisként szolgál, amelynek talaján lehetőség nyílik nem csupán az egymás elismerésén alapuló vitára, de arra is, hogy az esetleges áthidalhatatlan nézetkülönbségeket kölcsönösen elfogadják a felek, és ezáltal megelőzzék az elmérgesedő konfliktusokat. Hasonlóképpen a kommunikáció racionalitása az érzelmi klímán keresztül hat az állampolgári bizalom kialakulására: az egyenlő felek közti kommunikáció élménye folyamatosan megerősíti azt a hitet, hogy a másik és az intézmények egyaránt konstruktív módon működnek, így nem csupán lehetséges a velük való együttműködés, de természetesként el is várható.

Ezek a tapasztalatok egyaránt a demokratikus állampolgári kultúra nélkülözhetetlen alkotóelemei. Különválasztásuk éppen ezért csupán analitikus szempontból érdekes. Annak megértését teszi lehetővé, hogy az állampolgári kultúra különböző aspektusai milyen oksági viszonyban állnak egymással, és pontosan milyen tényezők együttállásától függ kialakulásuk. Ennek megfelelően értelmezendők az állampolgári bizalom egyes dimenzióinak szocializációs különbségei is. A másokba vetett bizalom bizonyos szempontból a legalapvetőbb a három dimenzió között: a világhoz való viszonyulás olyan általános szintjét fejezi ki, amely nem csupán a szűkebb politikai cselekvésmintázatokra, hanem a hétköznapi cselekvések egészére kihat. Ezen a fundamentális szinten jól láthatóan a családi és a családon kívüli kapcsolatok érzelmi aspektusa a meghatározó: amennyiben ezekben a relációkban sikerül kölcsönös elismerésen alapuló légkört teremteni, annyiban kialakul a nyitottság mások felé. A közintézmények és a politikai szereplők iránti bizalom erre épül rá. Ez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy esetükben bár továbbra is megjelennek a különböző viszonyok érzelmi klímájára vonatkozó változók, de némiképp háttérbe szorulnak, és mellettük mások kerülnek előtérbe. A közintézmények vonatkozásában az iskolai élmények válnak dominánssá, a politikai szereplők esetében pedig a családon belüli és médiában megjelenő politikai diskurzusok, valamint az aktuális politikai erőviszonyok és a család politikai identitása közti reláció.

Az állampolgári bizalom különböző dimenzióinak ily módon történő szétszálazása elsősorban amiatt fontos, hogy kialakulásának ideáltípusa felvázolható legyen. Az állampolgári bizalom létrejöttéhez mindenekelőtt az általános ontológiai biztonságérzet megszilárdulására van szükség. Ennek egyaránt előfeltétele a kulturális, gazdasági és társadalmi tőke egy minimális szintje, a múlt nem traumatizált emlékezete, a család szerkezeti integritása és közepes nagysága, családdal és tanulással töltött szabadidő, kiegyensúlyozott érzelmi viszony a szülőkkel és az ezen alapuló kölcsönös megértésre törekvő kommunikáció. Amennyiben ezek a feltételek kiegészülnek vallásossággal, politikai témájú média fogyasztásával és demokratikus, igazságos intézményi működési feltételekkel az iskolában, úgy a közintézményekkel szemben is nagyobb eséllyel alakul ki bizalmi viszony. Amennyiben mindezeken túl, otthon gyakran beszélgetnek politikáról, és a szülők identitása a kormányzó erőkével megegyezik, a politikusokba és pártokba vetett bizalom jön létre. Ahogy ezen ideáltipikus feltételek sérülnek, úgy egyre kisebb esélye van az állampolgári bizalom különböző formáinak kialakulására.

Az állampolgári cselekvéspotenciál

Az állampolgári értékek, ismeretek, bizalom áttekintése után az állampolgári cselekvéspotenciál vizsgálatára térek rá. Míg az eddigi kérdések az állampolgári kultúra kognitív és affektív aspektusaira utaltak, addig az állampolgári cselekvéspotenciál mindezek viselkedésben megnyilvánuló következményére vonatkozik. Azt fejezi ki, hogy a fiatalok mennyire hajlandók különböző típusú formális vagy informális politikai, közéleti cselekvésben részt venni. Ebben az értelemben a cselekvéspotenciál az értékekhez, ismeretekhez és érzelmekhez hasonlóan az állampolgári kultúra önálló dimenziója: egyaránt kapcsolódhat hozzá demokratikus vagy antidemokratikus értékvilág, a demokratikus intézmények működésére vonatkozó ismeretek vagy azok hiánya, és a mások, az intézmények, illetve a politikai szereplők iránti bizalom vagy gyanakvás.

Az alábbiakban az állampolgári cselekvéspotenciál három aspektusát vizsgálom meg: egyfajta emberjogi-szolidaritási civil aktivitást, nemzeti civil aktivitást és pártpolitikai aktivitást. Ez a három dimenzió a közéleti cselekvési alternatívák három jól elkülöníthető formáját fejezi ki: a kétféle civil aktivitás az alulról szerveződő állampolgári cselekvés napjainkban talán legnagyobb hagyományú formáira utal. A rendszerváltás előtt formálódó civil társadalom számára – nem függetlenül a vezető ellenzéki csoportoktól, a „demokratikus" és a „nemzeti" ellenzéktől – egyrészt az univerzális morális elveken alapuló emberjogi-szolidaritási, másrészt a partikuláris közösségi ethoszon alapuló nemzeti diskurzus szolgált olyan forrásként, amelyre hivatkozva cselekvési céljaikat megfogalmazhatták. E történeti előzmények a rendszerváltás utáni civil mozgalmakra is kihatottak, napjainkig meghatározva a két legfontosabb csapásirányt. Ezeket egészíti ki harmadik állampolgári cselekvéstípusként a civil társadalom helyett a politikai képviseletben való érvényesülés. Ennek jelentőségét az adja, hogy segítségével képet alkothatunk arról, hogy kik azok a fiatalok, akik cselekvési horizontján nem csupán

a lokális vagy konkrét ügyekre fókuszáló civil, hanem a professzionális pártpolitikai cselekvés is szerepel.

Az állampolgári cselekvéspotenciál kialakulásának közvetlen előfeltételei

Az alábbi táblázat az emberjogi-szolidaritási civil cselekvéspotenciált magyarázó változókat foglalja össze (R^2= 16%):

változó neve	béta
nem	,199
történelmi tárgyú családi beszélgetés	,071
vallásos-e	,089
befolyásolta-e családja életét az EU-csatlakozás	,081
tanuló szabadidő profil	,063
hányféle politikai médiát fogyaszt	,077
sértődős-e a nevelési klíma	-,078
érvelő kommunikáció	,060
tekintélytisztelő kommunikáció	,072
anya dolgozik-e	-,068
békülékeny-e a nevelési klíma	-,056
anya a tudására büszke	-,061
becsületességére büszke	,068
magyarságára büszke	-,060
volt-e a rendszerváltás előtt ellenzéki rokon	,062
könnyen barátkozik-e	,060
szubjektív tanulmányi megítélés	,060
szakiskolás-e	-,058
apa a tudására büszke	-,051

35. *ábra:* AZ EMBERJOGI-SZOLIDARITÁSI CIVIL CSELEKVÉSPOTENCIÁL REGRESSZIÓS MODELLJE

Az adatokon végigtekintve az első meglepetés az összefüggés hiánya a strukturális változókkal. Sem a gazdasági, sem a kulturális, sem pedig a társadalmi tőkét mérő, eddig fontosnak mutatkozó változók nem mutattak szignifikáns, lineáris kapcsolatot az emberjogi-szolidaritási civil hajlandósággal. Kivételként csupán az anya munkaerő-piaci pozíciója, valamint az iskolatípus bukkan fel az egyenletben, méghozzá negatív összefüggésben. Ez alapján úgy tűnik,

hogy az emberjogi civil cselekvéspotenciál a társadalmi struktúra különböző rétegeiben hasonlónak tekinthető. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a különböző pozíciókban hasonló motivációs bázis áll a cselekvési hajlandóság hátterében. Alighanem sokkal inkább arról van szó, hogy a különböző pozíciókban eltérő élményekből fakadó emberjogi-szolidaritási indíttatás születik: egyaránt elképzelhető, hogy egy hátrányosabb helyzetű fiatalt saját vagy közvetlen környezetének negatív tapasztalatai motiválnak arra, hogy elgondolkodjon vagy akár kísérletet is tegyen a probléma civil társadalmi keretek között történő megoldására, és az is, hogy egy biztonságos közegben felnövő fiatalt, mások szenvedéseinek látványa késztet cselekvésre.

A táblázatban megjelenő anya munkaerő-piaci pozíciója és a cselekvéspotenciál közti negatív kapcsolat az előbbi variációra utal: azok a fiatalok, akik édesanyja nem dolgozik, az adatok tanulsága szerint nagyobb valószínűséggel tesznek szert olyan élményekre, ami emberjogi-szolidaritási célokat kitűző civil aktivitásra ösztönöz. Az iskolatípussal mutatott összefüggés azonban árnyalja ezt: a szakiskolában tanulók kisebb eséllyel mutatkoznak nyitottnak az emberjogi-szolidaritási civil aktivitásra. Tekintve, hogy a szakiskolai karrierben sok szempontból az otthonról hozott strukturális hátrányok fejeződnek ki, ezért a munkanélküli anyához hasonlóan ettől is azt várhatnánk, hogy érzékenyebbé tesz az emberjogi-szolidaritási kérdésekre. Azonban az adatok tanulsága szerint a hatás épp ellentétes. Ennek hátterében elsősorban az állhat, hogy a kulturális tőke minimális szintje szükséges ahhoz, hogy az egyéni sérelmek olyan általánosabb keretben kerüljenek értelmezésre, amelyből civil cselekvés keretében történő megszüntetésük következne. Ahhoz, hogy a civil cselekvés megjelenjen a sérelemre adott lehetséges válaszlehetőségek között, már szükség van ismeretekre és – az iskolai helyzettől nem független – önbizalomra is. E példák az emberjogi-szolidaritási cselekvéspotenciál csupán két előfeltételét villantják fel, az alábbiakban a többi változó nyomán ezekről igyekszem teljesebb képet felvázolni.

A strukturális változókhoz hasonlóan a demográfiai változók közül csupán a nem szerepel a modellben, az ugyanakkor erős összefüggést mutat az emberjogi-szolidaritási civil cselekvéspotenciállal. Megerősítve korábbi kutatási eredményeket (Szabó–Örkény 1998: 123-124), ezúttal is azt találjuk, hogy elsősorban a lányok azok, akik nyitottnak mutatkoznak arra, hogy akár szándékként megfogalmazzák, akár ténylegesen részt vegyenek ilyen tevékenységben. Ez alapján úgy tűnik, hogy a nemi szocializációnak kiemelt szerepe van abban, hogy az emberjogi-szolidaritási kérdésekre érzékennyé

váljon valaki: a lányok figyelme nagyobb mértékben irányul mások – akár az elismerés hiányából, intoleranciából, akár nélkülözésből fakadó – szenvedésének felismerésére és az empátiára, aminek következményeként nagyobb eséllyel érzik úgy, hogy ezen a szenvedésen fontos enyhíteni.

A strukturális és demográfiai változók mellett a történelmi emlékezetre vonatkozó változók is többféle összefüggést mutatnak az emberjogi-szolidaritási civil cselekvéspotenciállal. Mindenekelőtt azokban a családokban, ahol több szó esik a történelmi kérdésekről nagyobb az esélye a hajlandóságnak is az ilyen típusú aktivitásra. Ennek hátterében alighanem az állhat, hogy a történelem bizonyos értelemben a politikai cselekvések története, így a beszéd róla a változtatás lehetőségét kézzelfoghatóvá teszi. A múltról való beszéd során a fiatal azzal szembesül, hogy a jelenlegi viszonyok sem szükségszerűek, potenciálisan megváltoztathatók. Ilyen értelemben a történelemről folytatott családi beszélgetések általánosságban növelik az állampolgári cselekvéspotenciált. Emellett szimbolikus események és példaképek kiemelése az, ami specifikusan az emberjogi-szolidaritási civil hajlandóságot valószínűsíti. Ilyennek tekinthető egyrészt az EU-csatlakozás, másrészt az államszocializmus alatti ellenzéki rokon. Mindkét emlék egy olyan történelmi narratívához kötődik, amelynek központi eleme a felvilágosodás öröksége: az EU-csatlakozás ezt az Európával való szimbolikus egyesüléssel, az államszocializmus alatti ellenzéki rokon pedig a jogállami keretek mellett, az azokat háttérbe szorító hatalommal szembeni kiállással fejezi ki. A felvilágosodás központi értékei a jog- és esélyegyenlőség, így az ezekre utaló történeti eseményekre vonatkozó emlékek megidézése és az azonosulás velük az emberjogi-szolidaritási cselekvéspotenciál kialakulásának fontos előfeltétele.

A család történelemhez való viszonya mellett, a közös identitás, valamint a családi élet különböző dimenziói is fontos szerepet töltenek be az emberjogi-szolidaritási civil aktivitás formálódásában. A szülői identitások közül a tudásra való büszkeség jelenik meg az emberjogi-szolidaritási cselekvéspotenciált csökkentő tényezőként. Ennek hátterében alighanem az áll, hogy azok a szülők, akik kimondottan és a gyerek számára is jól érthetően a tudás minden másnál előbbre valóságát hangsúlyozzák, látens módon egy olyan tágabb viselkedésrendszert is képviselnek, amelynek központi eleme egy, az egyéni tudásban lehorgonyzott boldogulási stratégia. A tudásra alapozott identitás implicite rendelkezik egy individualista, autonóm karakterrel: aki tudással rendelkezik, az elsősorban magára számít, a problémákra maga keres választ, és nem a társadalomtól várja ezt. Az identitásukat a tudásukban

megalapozó szülők gyermekei számára ez a jellegzetesség potenciálisan oly módon csapódik le, hogy önmaguk vagy mások észlelt szenvedéseire nem egy közös – az emberjogi-szolidaritási civil cselekvés formáját öltő – választ vizionálnak, hanem annak alternatíváját, az egyéni érdekérvényesítést.

A gyerekek identitását kifejező változók közül több is szoros összefüggést mutat az emberjogi-szolidaritási civil cselekvéspotenciállal: a vallásosság és a becsületességre való büszkeség pozitív, a magyarságra való büszkeség pedig negatív hatást gyakorol. A keresztény világlátás magába foglalja a közösségvállalást a szenvedőkkel, így az azonosulásból a szenvedés csökkentésére irányuló cselekvési elvek következnek. A vallásosság ilyenformán egyszerre orientációs és motivációs bázisként szolgálhat az emberjogi-szolidaritási civil tevékenység számára: nem csupán érzékennyé tesz a szenvedésre, hanem egyúttal annak enyhítésére is ösztönöz. A becsületességre való büszkeség hatásában hasonlít a vallásossághoz, forrását tekintve azonban különbözik tőle. A vallási világlátás helyett világi morális elkötelezettségre utal, amely ráirányítja a figyelmet az igazságtalanságokra, egyenlőtlenségekre, és állampolgári fellépésre motivál ellenük.

A magyarságra való büszkeség esetében a vallásosságtól és a morális fókusztól eltérő értelmezési keretbe helyeződnek a tapasztalt szenvedések, igazságtalanságok és egyenlőtlenségek. Azok elsősorban nem univerzális vallási vagy társadalmi összefüggésekre lesznek visszavezetve, hanem a nemzeti kérdések kontextusába ágyazódónak be. Minthogy maguk a tapasztalt szenvedések nem univerzális keretben, általános emberi szenvedésként lesznek interpretálva, hanem átszűrve a nemzeti logikát kifejező barát-ellenség szemantikán, ezért potenciális megoldásuk sem az univerzális elvek szerint szerveződő civil szervezetekhez kötődik, hanem e logikát alkalmazó szervezetekhez. Ez fejeződik ki az erős nemzeti identitás és az emberjogi-szolidaritási civil cselekvéspotenciál közti negatív összefüggésben: ezek a fiatalok egyszerűen inadekvát válasznak érzik az univerzális elvek szerint szerveződő civil tevékenységet, és ennek megfelelően nem tudnak azonosulni velük.

Az identitás különböző dimenziói mellett az emberjogi-szolidaritási cselekvéspotenciálra döntően kihatnak a szabadidő-töltési szokások is. Azok a fiatalok, akik sok időt töltenek tanulmányaikkal, és ezzel összefüggésben az iskolában is jobb eredményeket érnek el, nagyobb eséllyel lesznek nyitottak emberjogi-szolidaritási civil tevékenységre. Ennek hátterében egyfelől az állhat, hogy a tanulmányok révén szerzett ismeretek nagyobb rálátást biztosítanak a világra, segítségükkel nagyobb eséllyel tárulnak fel az első pillantásra

nem feltétlenül látható szenvedések és nem magától értetődő igazságtalanságok. Másfelől az iskolai elismeréssel olyan felelősség is kialakulhat, ami az észlelt szenvedések elleni fellépésre ösztönöz. Az iskolai elismerés ugyanis egyrészt önbizalmat, másrészt sajátos társadalmi szerepeket is implikál: a jó tanuló egyrészt joggal feltételezheti magáról, hogy kompetens, másrészt érezheti úgy, hogy státuszából fakadó kötelességei vannak a közösség egésze iránt. Ilyenformán a tanulói szabadidőtöltés, amennyiben pozitív visszajelzéssel is párosul, egyszerre orientál és fókuszál az emberjogi-szolidaritási civil aktivitásra.

Az identitás aspektusai és a szabadidő-töltési szokások mellett a család kommunikációs és érzelmi viszonyai is számos összefüggést mutatnak az emberjogi-szolidaritási cselekvéspotenciállal. Azokban a családokban, ahol érvelő vagy tekintélyelvű a kommunikáció, nagyobb, azokban a családokban pedig, ahol kimondottan békülékeny vagy sértődős személyközi viszonyokról számoltak be a fiatalok, kisebb civil potenciált találunk. Az, hogy a kommunikáció kétféle, a racionalitás szempontjából egymással ellentétes formája egyaránt pozitív összefüggést mutat az emberjogi-szolidaritási cselekvéspotenciállal első látásra meglepő ugyan, ám korántsem értelmezhetetlen. Az érvelő családi kommunikáció érzékennyé tesz arra, hogy a környezet személyközi viszonyaiban megjelenő egyenlőtlenségeket, igazságtalanságokat észrevegyük. Ilyenformán orientál az igazságtalanságok azonosítására. A tekintélyelvű családi kommunikáció ugyanezt az orientációs szerepet negatíve képes betölteni: azokban az esetekben, amikor a családon kívül tapasztalatokat szerez a fiatal az egyenlő felek közti, kölcsönös megértésre törekvő kommunikáció mibenlétéről, ám otthon ezt nem tapasztalja, úgy ez nagy eséllyel sérti igazságérzetét. Ez a saját sérelem az, ami orientál és motivál az igazságtalan személyközi viszonyokkal szembeni civil fellépésre. Ilyenformán azt lehet mondani, hogy elsősorban a családi és környezeti kommunikáció közti kontraszt tölt be fontos szerepet az emberjogi-szolidaritási cselekvéspotenciál kialakulásának folyamatában: amennyiben otthon adottak a kölcsönös megértésre törekvő kommunikáció feltételei, úgy a környezetben tapasztalt sérelmek, amennyiben a családon kívül adottak, úgy a családon belüli sérelmek motiválhatnak a civil megoldások keresésére.

Az érzelmi klíma regressziós modellben szereplő két típusa a békülékenység és a sértődékenység a konfliktuskezelés lehetséges szélsőértékeire utal. Ennek megfelelően a kérdés az, hogy mi magyarázza a konfliktusokat jellemzően egyik vagy másik módon kezelő családok emberjogi-szolidaritási aktivitásra

gyakorolt hatását. A sértődékeny érzelmi klíma dezintegrált családra utal abban az értelemben, hogy a konfliktusoknak a kapcsolat lokális megszakításával történő kimenetét, vagyis valójában a feloldás hiányát jelzi. Egy ilyen nevelési klíma nemhogy nem motivál az esetleges sérelmek, igazságtalanságok civil keretek között történő enyhítésére, valójában azt a tapasztalatot erősíti, hogy ez egyáltalán nem is lehetséges. Azok a fiatalok, akik otthon azzal szembesülnek, hogy a viták kimenete a sértődés, a családon kívüli igazságtalanságokhoz, vitás helyzetekhez is kisebb eséllyel állnak oda azzal a reménnyel, hogy azt civil cselekvés keretei között lehetne feloldani.

A békülékeny érzelmi klímájú családokban értelemszerűen ez a probléma nem áll fönn, azonban itt más jellegű diszfunkció jelentkezhet. Azokban a családokban ahol a vitás helyzeteket rendszerint könnyen konszolidálják a fiataloknak kisebb az esélyük arra, hogy tapasztalatot szerezzenek a tartós, mély konfliktusokról. Bizonyos szempontból a családon belüli konfliktusok szükségesek ahhoz, hogy az igazságtalanságokra, tartós egyenlőtlenségekből fakadó sérelmekre nyitottá váljon az egyén. A mélyebb konfliktusok élményének teljes hiánya esetén a családon kívüli viszonyokban is nehezen érezhető át, hogy mit érez, miként gondolkodik az a másik, aki hosszabb távon alávetett pozícióban van. A túlzottan békés családi klíma, egyfajta burokként funkcionálhat: túlságosan pacifikált képet fest a személyközi viszonyokról és ezáltal magától értetődő adottságként tünteti fel őket, nem pedig olyasvalamiként, amiért adott esetben küzdeni kell. Ilyenformán azt lehet mondani, hogy az emberjogi-szolidaritási cselekvéspotenciál a se nem túlzottan sértődékeny, se nem túlzottan békés családokban jön létre a legnagyobb eséllyel.

Mindezen családi szocializációs sajátosságok mellett a barátok és a média hatására is ki kell térni. Azok a fiatalok, akik könnyen barátkoznak, nagyobb eséllyel voltak nyitottak az emberjogi-szolidaritási civil cselekvésre. Ennek hátterében egyfelől az áll, hogy a barátkozás maga is egy családtól független és ebben az értelemben autonóm aktus, aminek során az önálló cselekvés mint olyan gyakorolható. Ilyenformán azok, akik könnyen és sokat barátkoznak egyúttal általában az önálló cselekvésekre is nagyobb valószínűséggel lesznek nyitottak. A barátok továbbá olyan kapcsolódási pontoknak tekinthetők, mint akik egyszerre vannak más élethelyzetben, mégis erős szolidaritási közösség részei. Így ezek a kapcsolatok lehetőséget teremtenek arra, hogy egy családon kívüli másik problémáira nyitottá váljon az egyén, azokat megértse, és mint saját felelősségébe tartozót próbálja megoldani.

A barátok mellett a politikai tartalmú média fogyasztása is pozitívan hat

az emberjogi-szolidaritási cselekvéspotenciálra. Azok a fiatalok, akik sok sajtótermékkel találkoznak, nagyobb eséllyel tájékozódnak egyrészt azokról a sokakat érintő igazságtalanságokról és egyenlőtlenségi kérdésekről, amelyek a nyilvánosság fókuszában állnak. Másrészt nagyobb valószínűséggel szereznek ismereteket azokról a politikai és civil kísérletekről, amelyek e problémák megoldását tűzik ki célul. Mindezen hatások eredményeként maguk is nagyobb eséllyel orientálódnak és lesznek motiváltak az emberjogi-szolidaritási civil cselekvésre.

Következőként a nemzeti civil aktivitás regressziós modelljét vizsgáljuk meg (R^2= 24%):

változó neve	béta
mennyire beszél barátokról politikai kérdésekről	,158
vannak-e nemzeti szimbólumok a lakásban	,163
magyarságára büszke	,161
apa iskolai végzettsége	-,117
történelmi tárgyú családi beszélgetés	,109
vallásos-e	,081
befolyásolta-e családja életét Trianon	,100
nagyvárosban lakik-e	-,076
tanuló szabadidő-profil	,070
szubjektív jövedelmi önbesorolás	-,075
családorientált szabadidő profil	,052
vezet-e blogot	-,048

36. *ábra*: NEMZETI CIVIL CSELEKVÉSPOTENCIÁL REGRESSZIÓS MODELLJE

A strukturális változók közül a gazdasági és a kulturális tőke szerepel a regressziós modellben, egyaránt negatív összefüggésben. Azok a fiatalok, akiknek apja alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezik, illetve, akik úgy ítélték meg, hogy családjuk rossz anyagi körülmények között él, nagyobb eséllyel mutattak hajlandóságot a nemzeti civil cselekvésre. Ez utóbbi összefüggés azt fejezi ki, hogy elsősorban azok a fiatalok lesznek nyitottak a nemzeti civil aktivitásra, akik az átlaghoz, vagyis a többiekhez képest rosszabbnak érzik családjuk helyzetét. Ennek hátterében a relatív depriváció feldolgozásának egy sajátos stratégiája áll: a hátrányosnak érzékelt anyagi helyzet olyan igazságtalanság-élmény, ami magyarázatra szorul. A lehetséges magyarázatok egyik formája az áldozatok

körének kitágítása az egyénről a nemzet közösségére. Ebben az esetben az egyéni relatív depriváció kollektív, nemzeti sérelemként lesz interpretálható, és megoldása is ebben a keretben lesz elképzelhető.

A szülők iskolai végzettsége egyfelől abban az értelemben meghatározó, hogy kifejezi a családban hozzáférhető általános műveltséget és világra vonatkozó szakértői tudást. Ez alapján úgy tűnik, hogy elsősorban azokban a családokban nyitottak a nemzeti civil aktivitásra a fiatalok, ahol kevesebb tudástőke áll rendelkezésre. Másfelől a szülők iskolai végzettsége nagymértékben kijelöli a gyerekek lehetséges mobilitási pályáját. Hazai kutatások már a rendszerváltást megelőzően is, és azóta is folyamatosan igazolták, hogy nemzetközi összehasonlításban kimagasló az iskolai egyenlőtlenségek reprodukciója. Ez praktikusan azt jelenti, hogy az alacsonyabb végzettségű szülők gyerekei előtt kevésbé áll nyitva az iskolai mobilitás lehetősége, ami alapjaiban határozza meg a világhoz való viszonyt. E fiatalok nagyobb eséllyel tekintenek úgy az oktatási rendszerre, mint ami elsősorban nem az ő érdekeiket szolgálja, hanem – számukra nem teljesen érthető szempontok szerint – korlátozni és fegyelmezni igyekszik őket. Ebből fakadóan az oktatási rendszer olyan univerzálisnak szánt, ugyanakkor önmagukra többnyire nem vonatkoztatott értékei helyett, mint a tudás és a szorgalom, nagyobb valószínűséggel választanak olyan partikuláris értékeket, amelyek alapján elismerésben részesülhetnek.

Ebben az értelemben motivál a szülők alacsony iskolai végzettsége – iskolai elismeréshiányt valószínűsítve – olyan értékekre, amelyek a kulturális mezőn belüli pozíciótól függetlenül is elérhetők, amelyek által kijelölt térben a strukturális hátrányok ellenére is lehetőség van elismerés kivívására. Ilyen érték a nemzeti hovatartozás, ami egyfajta „etnikai mezőn" belül tőkeként funkcionál. Ez magyarázza a szülők alacsonyabb iskolai végzettsége és a nemzeti civil cselekvéspotenciál közti pozitív kapcsolatot. Természetesen pusztán a kulturális hátrányból még messze nem következik nemzeti érzelmek által motivált civil cselekvés. Ez csupán a strukturális előfeltétele a nemzeti civil aktivitásnak. Ennek kialakulásához a strukturális okok mellett számos további tényező együttállása is szükséges.

Az első ilyen okot a demográfiai jellemzők között találjuk: azok a fiatalok, akik kistelepülésen laknak nyitottabbnak bizonyulnak a nemzeti civil aktivitásra. Ennek hátterében alighanem – korábban is említett – modernizációs különbségek állhatnak. A nemzeti ideológia elsősorban a korai modernitásban volt kulcsfontosságú eleme a világ értelmezésének, jelentősége a modernitás reflexívvé válásával fokozatosan csökkent. Ennek megfelelően a 21. században

elsősorban a modernizációs folyamatokból kimaradó helyeken él tovább nagyobb eséllyel. A kisebb települések ilyennek tekinthetők, abban az értelemben, hogy alacsonyabb urbanizációs szintjük miatt a modernitás lényegét alkotó tendenciákból – tradicionális világkép lebomlása, funkcionális differenciálódás, individualizálódás – nagyobb eséllyel maradnak ki. Ez az összefüggés fejeződik ki a kisebb településen élő fiatalok és a nemzeti civil cselekvéspotenciál közti pozitív kapcsolatban.

A településtípusban megmutatkozó modernizációs különbségek mellett kiemelt fontosságú a családi történelmi emlékezet is. Azokban a családokban, ahol sokat beszélgetnek történelmi kérdésekről nagyobb a hajlandóság a nemzeti civil cselekvésre. Ennek hátterében egyfelől az a korábban is említett összefüggés áll, hogy a múlt, amennyiben államok és állampolgárok történeteként konstruálják meg, önmagában is közéleti cselekvésre motivál. Másfelől a múlt óhatatlanul nemzeti múlt is, a saját történelem lényegében nem más, mint a nemzet története. Ilyenformán a múlt felé fordulás egyúttal a nemzet felé fordulást is magával vonja, ami jó eséllyel hozzájárul a nemzeti identitás és az abból fakadó nemzeti civil aktivitás kialakulásához.

A múltról való általános beszéd mellett kiemelt jelentősége van azoknak a témáknak, amik e beszélgetések fókuszában állnak. Ilyen témaként jelenik meg a regressziós modellben Trianon. Ahogy korábban több különböző helyen láthattuk, Trianon annak a traumatizált történelmi narratívának áll a fókuszában, ami az ország történetét elsősorban sérelmek és igazságtalanságok sorozataként meséli el. E narratíva alapján az otthon vagy a környezetben tapasztalt sérelmek elsősorban partikuláris, nemzeti problémaként lesznek értelmezhetők, nem pedig univerzális, emberjogi vagy egyenlőtlenségi kérdésként. Ennek megfelelően nemzeti, nem pedig emberjogi-szolidaritási cselekvésre ösztönöznek.

A múltra vonatkozó nézetek mellett az identitás interperszonális és objektivált aspektusai is központi szerepet töltenek be a nemzeti civil cselekvéspotenciál formálódásában. Azok a fiatalok, akik magyarságukra különösen büszkék, illetve, akik otthon nemzeti jelképeket helyeznek ki a falra, nagyobb eséllyel mutatkoznak nyitottnak a nemzeti civil aktivitásra. Ennek hátterében az állhat, hogy a nemzeti identitás a rendszerváltás utáni politikai nyilvánosságban – elsősorban a jobboldali pártok ez irányú törekvéseinek köszönhetően – fokozatosan olyan kompakt világlátássá vált, aminek egyaránt részét képzi a múlt értelmezése, a kollektív önazonosság, a tárgyi szimbólumok és a közös cselekvés. Ez magyarázza, hogy azok a fiatalok, akik nyitottabbnak bizo-

nyulnak a nemzeti civil aktivitásra, egyúttal miért választották nagyobb eséllyel a nemzeti világlátás többi elemét is. Az explicit nemzeti identitás mellett a vallásosság is pozitív összefüggést mutat a nemzeti civil cselekvés-potenciállal. Ennek hátterében az állhat, hogy a politikai jobboldal sok szállal kötődik a történelmi egyházakhoz is, így az általa konstruált világlátás sem mentes a vallásos elemektől. Ilyenformán azok a fiatalok, akik szorosabban kapcsolódnak valamely történelmi egyházhoz, nagyobb eséllyel kerülnek kapcsolatba a nemzeti tematikán alapuló politikai világlátással is.

A családi élet olyan jellemzői, mint az érzelmi életet vagy kommunikációs szokásokat kifejező változók, érdekes módon ezúttal nem jelennek meg a modellben. Ezzel szemben a szabadidő eltöltési szokások igen: azok a fiatalok, akik sok időt töltenek tanulással, illetve a családjukkal, nagyobb eséllyel nyitottabbak a nemzeti civil aktivitásra. Azok a fiatalok, akik az átlagnál több időt töltenek tanulással, potenciálisan nagyobb fokú reflexivitásra és önállóságra is szert tesznek. Ez az önállóság és reflexivitás ösztönözhet arra, hogy az egyéni sérelmeken túlmutató kollektív problémákat is észrevegyenek, és azokat olyan saját hatáskörükbe tartozó kérdéseknek tekintsék, amik ellen adott esetben fel kell lépni. Ilyenformán a tanulással töltött szabadidő általában a kollektív problémákra tesz érzékennyé, azt azonban már nem határozza meg, hogy e problémákat milyen – emberjogi-szolidaritási vagy éppen nemzeti – értelmezési keretbe ágyazzák be a fiatalok. Ez az identitás-konstrukció fent vizsgált körülményeitől függ.

A tanulás mellett a családdal töltött szabadidő is elősegíti a nyitottságot a nemzeti civil cselekvésre. Ennek hátterében egyfelől az áll, hogy az intenzív családi élet egy olyan közösségi tapasztalat lehetőségét rejti magában, aminek óhatatlanul részét képzi a fogékonysága a kollektív problémákra. Emellett a család kiemelt szerepet tölt be a nyilvánosságban megjelenő, politikai jobboldal által konstruált nemzeti kánonban is. Ebben az értelemben családdal töltött szabadidő nem csupán motiváló erőként hat általában a kollektív sérelmek, igazságtalanságok elleni fellépés vonatkozásában, hanem emellett tartalmi szinten is orientál, valószínűsítve az aktivizmus nemzeti kereteit.

A szabadidőtöltés harmadik modellben megjelenő dimenziója a blogolás: a blogot vezető fiatalok között kisebb az esélye a nyitottságnak a nemzeti civil aktivitásra. Ennek hátterében – hasonlóan a településtípus hatásához – modernizációs különbségek állhatnak. Azok a fiatalok, akik a blogszférában való részvétellel a késő modernitás egyik legmarkánsabb trendjét követve a virtuális kultúrában involválódnak, kisebb eséllyel találják meggyőzőnek a

hagyományos, nemzeti világlátást. Ebből fakadóan, még annak ellenére is, hogy a blogolás formáját öltő nyilvánosságbeli szereplés révén kifejezik átlagnál nagyobb nyitottságukat a civil aktivitásra, kimondottan a nemzeti civil cselekvésre mégis kevésbé mutatkoznak hajlandónak.

A családi hatások mellett relatíve magas bétával szerepel a regressziós modellben a barátokkal folytatott politikai tárgyú beszélgetések gyakorisága: azok a fiatalok, akik ilyesmiben gyakran részt vesznek, nagyobb eséllyel nyitottak a nemzeti civil aktivitásra is. Ez az összefüggés egyrészt arra utal, hogy a kortárs csoportok legalább olyan nagy szerepet töltenek be a cselekvéspotenciál formálódásában, mint a család. A civil aktivitás ugyanis elsősorban állampolgárok közti viszony, vagyis olyasvalami, ami definíció szerint túlmutat a rokoni kapcsolatok körén. Ilyenformán a család önmagában aligha képes döntő hatást gyakorolni az aktivitásra. Erre csakis akkor nyílik lehetőség, ha a kortársak körében is kialakul egy annak kedvező klíma.

Ennek fényében figyelemre méltó, hogy az emberjogi-szolidaritási aktivitással a baráti politikai beszélgetés nem mutatott összefüggést. Ez alighanem arra utal, hogy az univerzális emberjogi perspektívával szemben a nemzeti perspektíva nagyobb eséllyel jelenik meg a fiatalok egymás közti beszélgetéseiben. Ennek hiányában az emberjogi-szolidaritási perspektíva más csatornákon keresztül tud megjelenni a kollektív problémák értelmezésében. A nemzeti világlátás viszont közvetlenül tud a fiatalok közösségeinek tematikus fókuszává, szemantikai szervezőelvévé válni. Természetesen mindez felveti azt a messzebbre mutató kérdést, hogy mi áll ennek a preferenciának a hátterében. Az biztos, hogy a jelenség korántsem új. Korábbi kutatások kimutatták, hogy 2002 óta fokozatosan nőtt azoknak az általános és középiskolásoknak az aránya, akik a kormányon lévő baloldali-liberális pártokkal szemben türelmetlenné váltak, és– akár antidemokratikus lépések árán történő – eltávolításukat preferálták (Csákó 2009). Ez arra utal, hogy a kormányzó baloldali-liberális szemantikát képviselő pártokkal szemben a nemzeti szemantikát hangoztató ellenzéki pártok tudták sikeresebben megszólítani a fiatalokat (Szabó 2010).

A civil cselekvés két típusa után a pártpolitikai aktivitásra való hajlandóságot vizsgáljuk meg (R^2= 10%):

változó neve	béta
politikai tárgyú családi beszélgetés	,149
nem	,082
befolyásolta-e családja életét Trianon	,074
apa iskolai végzettsége	-,103
vagyontárgy index	-,078
anya magyarságára büszke	,067
befolyásolta-e családja életét a „háztáji" gazdálkodás, magánvállalkozások (GMK) engedélyezése	,067
mennyire beszél barátokkal politikai-nemzeti kérdésekről	,070
hányféle politikai médiát fogyaszt	,056

37. ábra: A POLITIKAI CSELEKVÉSPOTENCIÁL REGRESSZIÓS MODELLJE

A strukturális változók közül a kulturális és a gazdasági tőke jelenik meg a regressziós modellben, egyaránt negatív összefüggésben. Vagyis elsősorban az alacsonyabb iskolai végzettségű és a materiális javakkal kevésbé ellátott szülők gyermekei azok, akik nyitottabbak a pártpolitikai aktivitásra. Ez az összefüggés a politikai szocializáció egy sajátos mintázatára utal. Azt várnánk, hogy a politikai mező olyan felület, ahová való belépésre elsősorban a strukturálisan előnyösebb pozícióban lévők aspirálnak. Hiszen ők azok, akiknek megvannak a megfelelő tudásbeli és anyagi erőforrásai, valamint ambíciói a partikuláris ügyeken túlmutató, általános jelentőségű problémák kijelölésére és megoldására. Ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy épp ellenkezőleg, az objektíve hátrányosabb helyzetben lévő fiatalok aspirálnak erre nagyobb eséllyel.

Ennek hátterében mindenekelőtt az állhat, hogy a pártpolitikai élet presztízse a rendszerváltás óta folyamatosan csökkent, ami óhatatlanul meghatározza a fiatalok politikához való viszonyát is. Az korántsem úgy jelenik meg, mint valami tiszteletreméltó, vonzó cselekvés, hanem sokkal inkább olyasvalamiként, mint ami legalábbis gyanús. Ebből fakadóan a nyitottság a politikai cselekvésre eleve az általános közhangulat ellenszelében értelmezendő, az szorul magyarázatra, hogy rossz híre ellenére miért lesz valaki mégis érdekelt a politikában. A strukturális pozíciót kifejező adatok alapján úgy tűnik, hogy elsősorban a negatív ösztönzőknek van döntő hatásuk, nem pedig a pozitív vonzerőnek. Az adatok arra utalnak, hogy igazán a rosszabb helyzetben lévők elkeseredése az, ami képes áttörni a politika általános rosszhírét, és a pártpolitika világába terelni a fiatalokat. Leginkább abban az esetben aspirál pártpolitikai cselekvésre az egyén, ha arra a megállapításra jut, hogy saját

hátrányos helyzete a rendszer általános problémájának eredője, így annak megoldása az egyéni mobilitás helyett csakis az általános viszonyok megváltoztatásával lehetséges.

Ezek az összefüggések elsősorban kizárólagosságuk miatt meglepők: azt fejezik ki, hogy a strukturálisan hátrányos pozícióban lévők elkeseredésének nincs alternatívája a pártpolitikai cselekvéspotenciál kialakulásában. Nincsenek olyan belépési pályák, amik a középen vagy az elit pozícióban lévőket vonzanák be a politikai életbe. Úgy tűnik, hogy ezekben a pozíciókban az átélt sérelmekre a politikai helyett sokkal inkább egyéni megoldásokat keresnek a fiatalok, és ebben az értelemben politikailag passzívak. Abban, hogy ez így alakult nagy szerepe van a rendszerváltás óta alakult közéleti viszonyokon túl a pártok fiatalokhoz való viszonyának is. Az ugyanis, hogy elsősorban a hátrányos strukturális pozícióban lévő fiatalok nyitottak a politikai cselekvésre, arról tanúskodik, hogy azok a pártok tudták sikeresen megszólítani a fiatalokat, akik kimondottan őket célozták meg. Azok a pártok, akik a társadalmi struktúra középső és felső rétegeibe tartozó fiatalokhoz szólhatnának, vagy kísérletet sem tesznek erre, vagy sikertelennek bizonyulnak. A demokratikus kultúra szempontjából mindennek elsősorban amiatt van kiemelt jelentősége, mert a hátrányos strukturális helyzetben lévőket rendszerint radikálisabb – nem ritkán a demokratikus értékeket figyelmen kívül hagyó – programokkal lehet megszólítani. Húsz évvel a rendszerváltás után ilyen pártnak elsősorban a szélsőjobboldali radikalizmusáról ismert Jobbik tekinthető, aminek a fiatalok politikai aktivizálódásában játszott kiemelt szerepét további összefüggések is megerősítik.

Ilyen összefüggésnek tekinthetők a nemzeti világnézet különböző elemeinek felbukkanása a regressziós egyenletben. A szülők identitása közül az anya magyarságára való büszkesége jelenik meg pozitív összefüggésben. A családi történelmi emlékezetből két változó jelenik meg hangsúlyos elemként: Trianon és a Kádári gazdasági konszolidáció szimbolikus eseményei. Míg az előbbi változó nem szorul különösebb magyarázatra, tekintve, hogy a korábban említett nemzeti sérelmi narratíva kezdőpontjaként értelmezhető, addig az utóbbi némi magyarázatra szorul. Az államszocializmus olyan gazdasági reformjai, mint a háztáji gazdálkodás, és GMK-k beindítása a korabeli mobilitás kitüntetett csatornái voltak. A rendszerváltás után azonban ezek a mobilitási formák nem feltétlenül bizonyultak stabilnak. Arra a sajátos első és második gazdaság közti komplementer viszonyra voltak utalva, amelyek az államszocializmus sajátjai voltak: az államtól kapott havi fix juttatást

a magánzóként megszerzett, bizonytalan jövedelem egészítette ki. Ez a kényes egyensúly borult fel a rendszerváltás után, sokak elszegényedéséhez vezetve (Szalai 2007). Ez az ilyen értelemben vett hullámzó mobilitási pálya, amelyben a felemelkedést lecsúszás követte alighanem táptalaja annak a relatív depriváció élménynek, ami a radikális pártok számára kulcsfontosságú referenciapont. Ennek hatása ilyenformán óhatatlanul érzékelhető a fiataloknál is.

Természetesen az, hogy a strukturális okok és a pártok ifjúságpolitikája eredményeként elsősorban a hátrányos helyzetben lévő fiatalokat megszólító radikális pártok hatása mutatható ki, korántsem jelenti azt, hogy emellett ne kellene számolnunk egyéb, kevésbé specifikus hatásokkal is. Nem szabad megfeledkezni sem a regressziós modell viszonylag alacsony magyarázott négyzetösszegéről, sem pedig a vizsgált fiatalok viszonylag fiatal korából fakadó korlátokról. Könnyen elképzelhető ugyanis, hogy az a hatás téveszt meg minket, hogy a hátrányosabb strukturális helyzetű, radikális pártok iránt érdeklődő fiatalok korábban köteleződnek el, mint jobb pozícióban lévő, más pártok iránt nyitott társaik, ám – minthogy a mintába csak 18–19 évesek kerültek – utóbbi hatás nem jelenik meg. Éppen ezért azokra a magyarázó tényezőkre is hangsúlyt kell fektetni, amelyek általános szinten meghatározzák a nyitottságot a politikai cselekvésre.

Ilyen hatás mindenekelőtt a nem: elsősorban a fiúk mutatkoztak nyitottnak a pártpolitikai cselekvésre. Ennek hátterében nemi szocializációs különbségek állnak. Úgy tűnik, hogy elsősorban a fiúk azok, akik az általános ügyek tekintetében kompetensebbnek érzik magukat. Ők azok, akik sérelmeiket általános problémák konkrét megvalósulásaként értelmezik, és azok megoldását az általános keretfeltételek megváltoztatásában látják. És ők azok, akik a politika konfliktusos, konfrontatív világát vonzóbbnak látják vagy legalábbis nem idegenkednek tőle. Mindez elsősorban az emberjogi-szolidaritási civil cselekvéspotenciál viszonylatában érdekes, ahol épp ellenkező tendenciát tapasztaltunk. Ebben a viszonylatban úgy tűnik, hogy az emberjogi és a politikai aktivitás egymás ellenpontját képzi: a lányok elsősorban az előbbire, a fiúk pedig az utóbbira tekintenek úgy, mint az állampolgári cselekvés adekvát formájára.

A nemi sajátosságok mellett kiemelt fontosságú a találkozás a politika különböző színtereivel, vagyis a családi és baráti politikai beszélgetések és a politikai médiafogyasztás. Ezek közül is kiemelkedik a család szerepe: azok a fiatalok, akik otthon sokat beszélgetnek az országos és helyi politikáról nagyobb eséllyel mutatkoznak késznek pártpolitikai aktivitásra. Ennek hát-

terében az áll, hogy a családi beszélgetések során egyrészt ismeretekre tesznek szert, ami a cselekvéshez szükséges magabiztosság előfeltétele. Másrészt e beszélgetések – a pozitív vagy negatív referenciapontként szolgáló szülők révén – a politikai értékek, és konkrét cselekvési diszpozíciók megalapozásának is kitüntetett terepei. E beszélgetések során konkrét eseményekhez kapcsolódóan vitathatók meg az igazságosságra és az adekvát válaszreakciók mibenlétére vonatkozó kérdések. A barátok szerepe a családot kiegészíti: míg otthon a szülők ismeretforrásként és a saját identitás kialakításának referenciapontjaként szolgálva egyfajta felkészítő szerepet töltenek be, addig a barátokkal maga a politikai cselekvés gyakorolható be.

A barátokkal folytatott beszélgetések az önálló politikai identitás finomhangolásának terepei. Egymás meggyőzésének folyamata, a kortárs csoportokon belüli határvonalak meghúzása, a közös explicit vagy implicit politikai aktivitás mind-mind olyan cselekvések, amelyek segítségével önmaguk számára is letisztítják politikai azonosságukat a fiatalok. Éppen ezért, akik ezekből a hatásokból kimaradnak, nagyobb eséllyel válnak politikai értelemben is passzívvá. A közvetlen kommunikációs folyamatok fontos kiegészítője a médiafogyasztás: azok a fiatalok, akik a politikai híreket követik, szintén nagyobb eséllyel lesznek készek politikai aktivitásra. A médiafogyasztás sok szempontból magányos tevékenység, az élő kommunikációnál sokkal inkább magára van hagyva az egyén az értelmezés folyamatában. Ilyenformán a politikai médiafogyasztás a közvetlen kommunikációtól eltérő szerepet tölt be az állampolgári szocializáció folyamatában: nem a fundamentális értékeket alapozza meg vagy az identitást finomítja, hanem elsősorban a politikai közéletbe való bevonódásért, a hírek fogyasztásának és értelmezésének rutinjaiért felelős. Tekintve, hogy egy képviseleti demokráciának a mediatizált közélet a központi terepe, így a politikai cselekvéshez is nélkülözhetetlen a benne való minél aktívabb részvétel.

Az állampolgári cselekvéspotenciál kialakulásának útmodellje

A közvetlen összefüggések áttekintése után, valamint a közvetett összefüggések korábbi elemzésére támaszkodva, lehetőségünk nyílik a kapott eredmények átfogó értelmezésére. Ehhez kínál segítséget az alábbi összefoglaló ábra:

38. ábra: AZ ÁLLAMPOLGÁRI CSELEKVÉSPOTENCIÁL ÚTMODELLJE

Az állampolgári cselekvéspotenciál különböző aspektusainak áttekintése után megállapítható, hogy a strukturális pozíció változatos szerepet tölt be az egyes esetekben. A gazdasági helyzet különbözőképpen, de mindhárom esetben negatívan hat az állampolgári cselekvéspotenciálra. Vagyis elsősorban a strukturális hátrányok és a belőlük fakadó sérelmek, igazságtalanságélmények azok, amik állampolgári cselekvésre ösztönöznek: a munkanélküliség tapasztalata elsősorban emberjogi-szolidaritási civil cselekvésre, a relatív depriváció tapasztalata nemzeti civil cselekvésre, a vagyontárgyak hiányának tapasztalata pedig politikai cselekvésre. Anélkül, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítanánk ezeknek a különbségeknek, azt a képet mindenképp árnyalják, hogy mitől függ az egyes aktivitástípusok közti választás.

A munkanélküliség a struktúrából való kiszorítottságot fejezi ki, egy olyan léthelyzetet, amit potenciálisan a kiszolgáltatottság, tehetetlenség és a kilátástalanság érzése kísér. Ebben az értelemben – a munka révén történő társadalmi elismerés-megvonást kifejezve – a munkanélküliség a legpusztítóbb az önbecsülésre nézve, magát az emberi méltóságot ássa alá. Azok a fiatalok, akik otthon erről szereznek tapasztalatot, nem annyira a gazdasági egyenlőtlenségek elleni fellépésre lesznek motiváltak, hanem sokkal inkább az emberi méltóság

helyreállítására és védelmére. Ez fejeződik ki a nyitottságukban az emberjogi-szolidaritási civil cselekvésre. Ezzel szemben a relatív depriváció és a vagyontárgyak hiányának élménye korántsem a kilátástalanságról szól, sokkal inkább a javak egyenlőtlen, igazságtalan elosztásáról. Erre az élményre adott egyfajta válasznak tekinthető a nemzeti civil aktivitás, abban az értelemben, hogy a nemzeti-etnikai megkülönböztetések logikája szerinti újraelosztásban látja a megoldást. Ugyanerre az élményre adott másfajta válasznak tekinthető a politikai cselekvés, ami az állami újraelosztási rendszer megváltoztatását tekinti kivezető útnak.

Közvetlen hatása mellett a legalább közepes gazdasági pozíció közvetetten is meghatározza az állampolgári cselekvéspotenciált. A – nemzeti civil és a politikai aktivitást erősítő – barátokkal folytatott, politikai tárgyú beszélgetéseket negatívan befolyásolja. Ezzel szemben a szabadidő felhasználásra és a tanulmányi eredményességre ambivalens hatást gyakorol: a – civil aktivitást elősegítő – tanulással és a családdal töltött időt, valamint az iskolai eredményességet egyaránt a szubjektív jövedelmi elégedettséggel párhuzamos kevesebb birtokolt vagyontárgy valószínűsíti. A legalább közepes gazdasági pozíció továbbá az – állampolgári aktivitás különböző dimenzióit serkentő – politikai médiafogyasztásra, a kiegyensúlyozott érzelmi viszonyokra, és a nemzeti szimbólumok használatára pozitív hatást gyakorol. Ezek az összefüggések arra utalnak, hogy a civil aktivitás amellett, hogy a hátrányos helyzetben átélhető igazságtalanságok és egyéb sérelmek tapasztalatára van ráutalva, egyúttal az erőforrások egy minimális készletétől is függ. Csakis ezek megléte esetén jöhetnek létre az olyan előfeltételek, mint például a tanulással és családdal töltött szabadidő.

A gazdasági pozícióhoz hasonlóan a közvetlen összefüggések szintjén a családi kulturális tőke hátrányai is többnyire állampolgári cselekvésre ösztönöznek. Az apa alacsonyabb iskolai végzettsége egyaránt erősíti a nemzeti civil és a politikai cselekvéspotenciált, ugyanakkor a szakiskolai tanulmányok csökkentik az emberjogi-szolidaritási hajlandóságot. Ez az összefüggés egyfelől arra utal, hogy a nemzeti és emberjogi-szolidaritási civil cselekvéspotenciál között milyen kulturális tőkebeli különbségek azonosíthatók: előbbi inkább a kevésbé iskolázott, utóbbi pedig inkább az iskolázottabb szülők gyermekeit érinti meg. Ennek hátterében alighanem a partikuláris nemzeti ethosz és az univerzális emberjogi moralitás modernizációs különbségei állhatnak. Habermas álláspontja szerint az egyéni morális fejlődés és a társadalmi jogi fejlődés dinamikája egyaránt a partikuláris etikáktól az univerzális moralitás

irányába tart (Habermas 2011). Ebből következően a nagyobb modernizációs fokot kifejező magasabb kulturális tőkéhez is nagyobb eséllyel társul univerzális emberjogi cselekvési potenciál, mint partikuláris nemzeti.

Másfelől a kulturális tőke és a különböző típusú állampolgári cselekvéspotenciál közti összefüggések azt is kifejezik, hogy a politikai cselekvésre a 18–19 éves generáció, amely tagjai nyitottak. Abból az adatból, hogy ezek elsősorban családi kulturális tőkehátránnyal jellemezhetők, legalább két hipotézis következik. Egyrészt érvelhetünk amellett, hogy a mobil fiatalok lesznek nyitottak a politikai cselekvésre, vagyis azok, akik szüleik kulturális tőkehátránya ellenére is rendelkeznek annyi erőforrással, amennyi a politikai ismeretek és autonómia kialakításához szükséges. Másrészt – Muxel politikai moratóriumra vonatkozó belátásainak szellemében (1996) – érvelhetünk amellett is, hogy azok lesznek politikailag aktívabbak, akik közelebb állnak a munka világához, és kézzelfogható tapasztalatokkal rendelkeznek a felnőtt világról. A vizsgált 18–19 éves korosztály esetében ez nagyobb eséllyel az alacsony kulturális tőkéjű és éppen ezért perspektivikusan iskolai karrierje végéhez közelebbi fiatalokat jelenti.

A közvetlen hatásokon túl a kulturális tőke számos egymásnak ellentmondó közvetett úton is befolyásolja az állampolgári cselekvéspotenciált. Az – állampolgári cselekvéspotenciál különböző dimenzióit erősítő – tanulói szabadidőprofillal és az iskolai eredményességgel, a politikai médiafogyasztással, az érzelmi kiegyensúlyozottsággal, az érvelő kommunikációval, a baráti és otthoni politikai tárgyú beszélgetésekkel pozitívan függ össze. Az – állampolgári cselekvéspotenciál különböző dimenzióit szintén erősítő – tekintélytisztelő családi kommunikációval, nemzeti identitással és családi szabadidőprofillal pedig negatívan. Ilyenformán azt lehet mondani, hogy hasonlóan a gazdaságihoz, a kulturális tőke is ambivalens szerepet játszik az állampolgári cselekvéspotenciál kialakulásának folyamatában. Egyrészt minimális szintje kell ahhoz, hogy az aktivitáshoz szükséges megfelelő ismeretek és értékek létrejöjjenek. Másrészt viszont bizonyos – akár a mobilitás élményét, akár a makulátlan iskolai karrier a túlzottan pacifikáló hatásának elkerülését biztosító – törések és hiányok is szükségesek ahhoz, hogy olyan tapasztalatokra tegyen szert a fiatal, ami a puszta egyéni karrier helyett a közélet irányába tereli.

A másik két tőketípussal szemben a társadalmi tőke közvetlenül nincs összefüggésben az állampolgári cselekvéspotenciállal. Ez azt jelenti, hogy pusztán attól, hogy a családnak mennyire heterogén az ismerősi köre nem függ a civil és politikai aktivitás. Közvetve azonban többféle összefüggés is kimu-

tatható a társadalmi tőke és az állampolgári cselekvéspotenciál között. Az – állampolgári cselekvéspotenciál különböző dimenzióit erősítő – tanulói szabadidő profilra, a nemzeti tárgyi szimbólumok használatára, a családi és baráti politikai tárgyú beszélgetésekre, a család érzelmi életére, a politikai médiafogyasztásra, a becsületességre való büszkeségre és a történelmi tárgyú családi beszélgetésekre pozitív hatással van, a családi szabadidő-töltésre pedig negatívval. Így összességében elmondható, hogy a társadalmi tőke olyan erőforrásként funkcionál, ami számos közvetett úton erősíti az állampolgári a cselekvéspotenciált. Minthogy a társadalmi tőke a közösségek kapcsolathálózatának sűrűségét, vagyis a közös cselekvések potenciálját fejezi ki, ezért belátható, hogy számos implicit és explicit úton járulhat hozzá a közös cselekvések olyan speciális típusainak létrejöttéhez is, mint az állampolgári cselekvések.

A demográfiai változók közül a nem az emberjogi civil aktivitással, valamint a politikai cselekvéspotenciállal, a településtípus pedig a nemzeti civil aktivitással mutat közvetlen összefüggést. Előbbi egy nemi szocializációs különbséget fejez ki, miszerint az aktivizálódó fiúk inkább a politikai, a lányok pedig inkább az emberjogi-szolidaritási civil cselekvés iránt érdeklődnek. Utóbbi összefüggés pedig arra modernizációs különbségre utal, miszerint a nemzeti civil aktivitás elsősorban a kisebb, kevésbé modernizált településeken élőkre jellemző. E tényezők mellett közvetetten a családszerkezeti változók is hatást gyakorolnak az állampolgári aktivitásra: a lányok nagyobb eséllyel folytatnak – az emberjogi-szolidaritási civil cselekvést valószínűsítő – tekintélytisztelő kommunikációt; a lányok és a kisebb településen lakók nagyobb eséllyel vallják magukat – a civil cselekvést valószínűsítve – vallásosnak; a nagyobb családban lakók több szabadidőt töltenek a családdal, használnak nemzeti tárgyi szimbólumokat (ezáltal növelve a nemzeti civil cselekvés esélyét), nagyobb eséllyel élnek békülékeny érzelmi klímában, büszkék becsületességükre (ezáltal növelve az emberjogi-szolidaritási civil cselekvés esélyét); a nagyvárosban lakók nagyobb arányban beszélgetnek barátaikkal politikai kérdésekről (ezáltal növelve a nemzeti civil aktvitás és a politikai cselekvés esélyét); a kisebb családban lakók és a lányok pedig nagyobb esélyben alkalmaznak érvelő kommunikációt (ezáltal valószínűsítve az emberjogi civil aktivitás esélyét).

A közvetett demográfiai összefüggések egyfelől megerősítik a közvetlen kapcsolatokat, arra utalva, hogy a nemi szocializációs és a modernizációs különbségek több párhuzamos úton hatnak. Másfelől új belátásokkal egészítik ki azokat. A nagyobb családban lakók több olyan élményre is szert tesznek,

amelyek közvetve civil aktivitásra motiválhatnak. Ilyen értelemben a nagycsaládi lét sok szempontból hasonló szerepet tölt be, mint a társadalmi tőke. Mindez amiatt nem meglepő, hogy a nagycsalád kicsiben modellezi a sűrű kapcsolathálózatból fakadó, közösségi szinten társadalmi tőke formáját öltő potenciált. Ilyenformán a nagycsaládok tagjai óhatatlanul több és többféle cselekvést végeznek együtt, így nagyobb eséllyel tapasztalják meg a közös cselekvés nehézségeit és élményét is.

A család történelmi emlékezetét mérő változók többrétű összefüggést mutatnak az állampolgári cselekvéspotenciállal. A történelmi tudatosságot általános szinten kifejező családi történelmi beszélgetések a civil cselekvés mindkét típusára ösztönzőleg hatnak. E két típus kitüntetett történelmi referenciapontjai éppen ezért jól azonosíthatók: az emberjogi-szolidaritási civil cselekvésre hajlamos fiatalok az államszocializmus alatti ellenzékiséget és az EU-csatlakozást, a nemzeti civil cselekvésre nyitottak pedig Trianont nevezik meg kitüntetett eseményként. A politikai cselekvésre orientáltak egyrészt szintén Trianont, másrészt a kádári gazdasági konszolidáció szimbolikus eseményeit a háztáji és GMK beindulását említik. Ez arra utal, hogy a problémákra országos politikai szinten választ kereső fiatalok családtörténetüket a Kádár-kor kispolgári jóléte és annak rendszerváltás utáni veszélybe kerülése közt feszülő narratíva alapján konstruálják. Méghozzá jó eséllyel oly módon, hogy a sérelmek nemzeti szemantikában kerülnek értelmezésre.

A közvetlen összefüggések mellett a családi emlékezet számos közvetett úton is kihat az állampolgári cselekvéspotenciálra: a – civil aktivitást valószínűsítő – vallásosság esélyét növeli a Kádár-kori üldözés, és csökkenti az EU-csatlakozás kiemelése; a – nemzeti civil aktivitást valószínűsítő – magyarságra való büszkeségnek, a nemzeti szimbólumok használatának, és a családi szabadidőtöltésnek az esélyét növeli Trianon és a pártállami üldöztetés említése, csökkenti a kötődés a pártállami múlthoz és a rendszerváltáshoz; a – civil aktivitást valószínűsítő – tanulói szabadidő profil, és az iskolai sikeresség esélyét növeli a modernizációs narratíva, és csökkenti a nemzeti sérelmi; a családi, baráti politikai beszélgetéseket és médiafogyasztást pedig a történelmi emlékezet ténye erősíti a szóban forgó időszaktól függetlenül. Ezek a közvetett összefüggések részben megerősítik, részben árnyalják az emlékezés és állampolgári cselekvéspotenciál közti közvetlen kapcsolatokat. Felvillantják azt a tágabb történeti kontextust, amibe a nemzeti civil aktivitás beágyazódik, és rámutatnak arra is, hogy a különböző aktivitások történelmi motivációja nem ritkán egymásnak ellentmondó elemekből tevődik össze. Összességében

fontos leszögezni, hogy a történelmi emlékezet maga kulcsfontosságú az állampolgári cselekvés szempontjából, hiszen ez szolgál annak az identitásnak az alapjául, ami cselekvésre ösztönöz. Továbbá az, hogy a történelmi emlékezet pontosan milyen elemekből épül fel döntő az állampolgári cselekvés formájának megválasztásakor is.

Tekintve, hogy az állampolgári szocializáció korábbi aspektusaiban kiemelt jelentőségűnek bizonyultak, némiképp meglepő, hogy az állampolgári cselekvéspotenciál kialakulását magyarázó változók között közvetlenül szinte egyáltalán nem, közvetve pedig csupán elvétve jelennek meg a családi kommunikációt és érzelmi klímát leírók. Mindössze arról számolhatunk be, hogy az emberjogi-szolidaritási civil cselekvést különböző okokból, de egyaránt valószínűsítik a különböző racionalitású kommunikációs szokások, és a stabil érzelmi klíma. Emellett a stabil érzelmi klíma egyaránt hozzájárul az – állampolgári cselekvés különböző dimenzióit valószínűsítő – vallásossághoz, a családi szabadidőtöltéshez, valamint a családi és baráti politikai tárgyú beszélgetésekhez. A kommunikációs és érzelmi klíma relatíve csekély hatása arra utal, hogy a cselekvéspotenciált az értékektől, ismeretektől, bizalomtól sok szempontból eltérő tényezők határozzák meg. Ennek hátterében az állhat, hogy önmagában a családnak kisebb a jelentősége a tényleges cselekvéspotenciál tekintetében. Szemben az értékek, ismeretek, és bizalom elsajátításával, amire a demokratikus és tekintélyelvű családi kapcsolatok orientáltak, az állampolgári cselekvésre elsősorban az igazságos és igazságtalan interakciók párhuzamos tapasztalata motivál, annak a különbségnek az átélése, hogy mit jelent elismerés-hiányos és elismerésen alapuló közösségbe tartozni. Ilyenformán egyaránt ösztönző lehet, ha otthon kiegyensúlyozott kommunikációs és érzelmi viszonyokat, míg máshol ennek ellenkezőjét tapasztalja az egyén, vagy éppen fordítva.

Összegezve az állampolgári cselekvéspotenciálról elmondottakat, lehetőség nyílik a különböző cselekvéstípusokra való szocializáció ideáltípusainak felvázolására. A cselekvéspotenciál kialakulásához mindenekelőtt strukturálisan inkonzisztens pozíció szükséges: azok a fiatalok mutatkoznak leginkább motiváltnak, akik kulturális vagy gazdasági értelemben hátrányos helyzetűek, így potenciálisan sérelmi tapasztalatokat szereznek, azonban annyi erőforrással rendelkeznek, hogy az önálló cselekvés szerepeljen horizontjukon. A túl sok erőforrással rendelkezőknek az állampolgári cselekvésre igazán nincs okuk, hiszen jó eséllyel nem társadalmiként értelmezik a felmerülő problémákat és a potenciális megoldásokat. A túl kevés erőforrással

rendelkezőknek pedig az állampolgári cselekvésre nincs módjuk, hiszen sem a kellő önbizalom, sem a kellő keretek nem állnak rendelkezésükre. Az, hogy a fiatalok a kollektív problémaként interpretált sérelmek tapasztalati bázisáról milyen irányba indulnak el, további tényezőktől függ. Azok, az elsősorban nőnemű fiatalok, akik sok időt töltenek tanulással, beszélgetéssel a történelemről, kiegyensúlyozott kommunikációs érzelmi klímájú családban nőnek fel, elsősorban nem nemzeti, hanem morális és vallási identitással rendelkeznek, és a történelemből is elsősorban az univerzális moralitás szempontjából fontos fordulópontokat tartják számon, leginkább emberjogi-szolidaritási civil cselekvésre lesznek nyitottak. Azok a kisebb településen lakó vallásos fiatalok, akik sok időt töltenek családjukkal és tanulással, interaktív és objektív szinten, valamint a múlthoz való viszonyukban egyaránt a nemzeti identitásukat fejezik ki, elsősorban a nemzeti civil cselekvésre lesznek nyitottak. Végül azok a leginkább fiúk között gyakori fiatalok, akik otthon, a barátokkal és médiafogyasztásban egyaránt erős politikai érdeklődést mutatnak, elsősorban a politikai cselekvésre lesznek nyitottak. Közöttük kiemelendő alcsoportot alkot a politikai érdeklődés mellett nemzeti identitású fiatalok csoportja, akik nem csupán civil, de politikai síkon is késznek mutatkoznak elveik kifejezésére és lehetőség szerinti érvényesítésére.

Az állampolgári szocializáció ideáltipikus forgatókönyvei

Az állampolgári szocializáció folyamatát az útmodellek segítségével az eddigiekben részfolyamatokra bontottam, ezáltal téve hozzáférhetővé a különböző dimenziók mentén az oksági viszonyokat. Ennek az eljárásnak azonban megvannak korlátai: a különböző dimenziók összekapcsolását, vagyis az állampolgári szocializáció általános képének megrajzolását nem teszi lehetővé. Ehhez az állampolgári kultúra különböző dimenzióinak, az értékeknek, az ismereteknek, a bizalomnak és a cselekvéspotenciálnak a szintézisére van szükség. Egy ilyen szintézisre magas mérési szintű változók esetében a klaszteranalízis kínál lehetőséget. Ennek segítségével egyidejűleg kezelhetők az állampolgári kultúra különböző dimenziói, továbbá felvázolhatók annak konzisztens és inkonzisztens ideáltípusai.

A klaszteranalízis irányába történő továbblépés során ugyanakkor nagyban építek az útmodellek tanulságaira: az állampolgári kultúra-ideáltípusok kialakulásának leírásához, vagyis a különböző állampolgári szocializációs forgatókönyvek felvázolásához ezek kínálnak kvantitatív támpontot. Az útmodellek által feltárt összefüggések mellett az ideáltipikus konstellációk értelmezéséhez kvalitatív – szülő-gyermek interjúpárok alapján készített – esettanulmányokat is segítségül hívok.[12] Ezek hivatottak szemléltetni azokat a családi szocializációs klímákat, amelyekben a különböző állampolgári magatartásformák létrejönnek. Az esettanulmányok célja az, hogy elképzelhetővé tegyék milyen élettörténetek húzódhatnak meg a statisztikai összefüggések mögött. Ilyenformán az állampolgári kultúra klaszterei, az egyes dimenziók útmodelljei és a kvalitatív elemzések együttes alkalmazása révén nyílik lehetőség az állampolgári szocializáció ideáltipikus forgatókönyveinek felvázolására.

---

12 Az esettanulmányok korábban tanulmány formájában megjelent elemzések módosított változatai (Sik 2011a).

Az állampolgári kultúra ideáltípusai

A klaszteranalízis során különböző klaszterszámokat kipróbálva, az alábbi hét klaszterből álló felosztás bizonyult minden szempontból a legalkalmasabbnak a demokratikus kultúra ideáltípusainak megragadásához:[13]

	Klaszterek:						
Változók:	**Politikailag elidegenedett** (13%)	**Frusztrált antidemokrata** (11%)	**Passzív antiradikális** (25%)	**Populista aktivista** (6%)	**Pártpolitikai aktivista** (8%)	**Nemzeti radikális civil** (16%)	**Civil aktivista** (20%)
demokratikus értékek	,07	-1,14	,36	,28	,52	,27	,46
antidemokratikus értékek	-,16	,08	-,71	,71	,35	,96	-,13
állampolgári ismeretek	,15	-,80	,74	-,09	,53	,33	,43
másokba vetett bizalom	-1,18	,12	,41	-,04	,17	-,07	,56
közintézményekbe vetett bizalom	-1,19	-,11	,41	-,48	,52	-,25	,79

[13] A klaszterstruktúra megbízhatóságát különböző kezdőpontokból kiinduló többszöri futtatással ellenőriztem. Továbbá ANOVA segítségével megvizsgáltam, hogy nem torzítja-e túlságosan egyik változó a klaszterstruktúrát. A hiányos adatoknak nem adtam profilt, így összességében csaknem 50%-os missing-gel kell számolni, ami a mintán belüli arányok értelmezését és a további elemzéseket illetően óvatosságra int. A klaszteranalízisben szereplő változók mindegyike standardizált, a cellában szereplő egyes dimenziók klaszterátlagai ennek megfelelően értelmezhetők: 0 az átlagos, a negatív értékek az átlag alatti, a pozitívak pedig az átlag feletti választ fejezi ki. Az egyes klasztereknél a mintán belüli arányt is feltüntettem. Minthogy a minta reprezentatív, ezért ezek az arányok nagyságrendileg kifejezik a populációs arányokat is. Ugyanakkor klaszterekről lévén szó, pontos populációs becsléseknek kevéssé van értelme. Az ezzel kapcsolatos félreértések megelőzése érdekében tartózkodtam a konfidencia-intervallumok feltüntetésétől.

	Klaszterek:						
	Politikailag elidegenedett (13%)	**Frusztrált antidemokrata** (11%)	**Passzív antiradikális** (25%)	**Populista aktivista** (6%)	**Pártpolitikai aktivista** (8%)	**Nemzeti radikális civil** (16%)	**Civil aktivista** (20%)
politikai szereplőkbe vetett bizalom	-,81	,01	,20	-,38	,97	-,63	,75
emberjogi-univerzális civil cselekvéspotenciál	-,34	-,59	-,21	,91	,26	-,21	,68
nemzeti civil cselekvéspotenciál	-,44	-,58	-,70	1,60	,33	,59	,79
politikai cselekvéspotenciál	-,26	-,29	-,33	2,58	1,90	-,20	-,30

39. *ábra:* AZ ÁLLAMPOLGÁRI KULTÚRA KLASZTEREI

Az első klaszterbe tartozó fiatalokat az értékekre vonatkozó semlegesség, átlagos ismeretszint, kimagasló bizalmatlanság, és passzivitás jellemzi. Ennek megfelelően, ezt a minta 13%-át alkotó csoportot „politikailag elidegenedettnek" nevezhetjük. A politikával szemben apatikussá fiatalok abban az értelemben konzisztens csoportot alkotnak, hogy az értékválasztás és az ismeretek relatív hiánya mellett egyúttal a cselekvéstől is elzárkóznak. Mindennek hátterében alighanem a kimagasló általános bizalmatlanság áll. Azok a fiatalok, akik olyan tapasztalatokra tettek szert, ami alapján sem másokban, sem a közintézményekben, sem a politikai szereplőkben nem bízhatnak, jó eséllyel közönyösek lesznek a világgal, és azon belül a politikával szemben is. Sem arra nem lesznek motiváltak, hogy értékekre reflektáljanak, sem arra, hogy ismereteket szerezzenek a cselekvés lehetőségeiről, sem pedig arra, hogy civil vagy politikai cselekvés révén próbáljanak változtatni a fennálló viszonyokon. Ez az állampolgári apátia, abban az értelemben a társadalmi dezintegráció eredménye, hogy a másokhoz és az intézményekhez való kapcsolódási képtelenségből fakad. Ilyenformán kialakulása a szigorú érte-

lemben vett állampolgári szocializáció tágabb környezetét adó mechanizmusok függvénye.

A második klaszterbe tartozókat a demokratikus értékek erős elutasítása, az antidemokratikus értékekkel szembeni semlegesség, az ismeretek kimagasló hiánya, átlagos bizalmi szint és a cselekvés visszautasítása jellemzi. Ezt, a minta 11%-át kitevő csoportot „frusztrált antidemokratának" nevezhetjük. Ez a klaszter abban az értelemben inkonzisztens, hogy a demokratikus értékek elutasítása nem párosul a radikális értékekkel való azonosulással. Ilyenformán a klaszterbe tartozó fiatalok elsősorban negatív identitással jellemezhetők, amelyben nem az azonosulás valamivel, hanem valami elutasítása a meghatározó. Mindamellett az, hogy az elutasított értékek éppen a demokratikus gyakorlatok szempontjából alapvető fontosságúak, korántsem véletlen. A demokratikus értékek elutasítása egyrészt fakadhatna, ahogy az első klaszter esetében is, olyan sérelmi tapasztalatokból, amelyek eredményeként a világba vetett bizalom megingott. Az átlagos bizalmi szinttel jellemezhető második klaszter esetében azonban nem ez a helyzet. Itt sokkal inkább az ismeretek hiánya a döntő. Azok a fiatalok, akik ebbe a csoportba tartoznak, az átlagnál jóval kevésbé rendelkeznek tudással a demokrácia működéséről. Ebből fakadóan – mint ismeretlent és értelmezhetetlent – utasítják el a demokratikus értékeket, és ezért – minthogy az nem szerepel életviláguk horizontján – zárkóznak el az állampolgári cselekvés különböző formáitól. Az ismeretek hiánya és a cselekvésképtelenség együttesen frusztrációt eredményez, ami a demokratikus értékek elutasításában kerül kifejezésre.

A harmadik klaszterbe tartozókat a demokratikus értékek átlag feletti elfogadása, az antidemokratikus értékek kimagasló elutasítása, az állampolgári ismeretek kimagasló foka, átlag feletti állampolgári bizalom, mindemellett passzivitás jellemzi. Ezt, a minta 25%-át kitevő csoportot „passzív antiradikálisoknak" nevezhetjük. Ezek a fiatalok konzisztensen viselkednek annyiban, hogy a demokrácia működési elveit ismerik, értékeit elfogadják, az azzal ellentétes értékeket felismerik és elutasítják, továbbá megbíznak másokban és az intézményekben. Azonban inkonzisztensek abban az értelemben, hogy mindezek ellenére nem érzik úgy, hogy nekik maguknak is lenne tennivalójuk a közéletben, elzárkóznak mind a civil, mind a politikai cselekvéstől. A demokratikus értékekkel való azonosulás esetükben egy „iskolás tudás" elsajátításának formáját ölti, amit adott esetben reprodukálni tudnak, ám annak szellemében önállóan cselekedni már nem. Ezek a fiatalok miközben magától értetődőnek tekintik a demokratikus elveket, és vissza-

utasítják a radikalizmust, azáltal, hogy a sérelmek és problémák orvoslására, a közös cselekvés helyett, alighanem nagyobb eséllyel választják az egyéni érdekérvényesítést, mégsem járulnak hozzá azok fenntartásához.

A negyedik klaszterbe tartozókat a demokratikus értékek átlag feletti elfogadása, az antidemokratikus értékek kimagasló elfogadása, átlagos állampolgári ismeretek, átlagos másokba vetett és átlag alatti intézményekbe, illetve politikai aktorokba vetett bizalom, valamint átlag feletti emberjogi-szolidaritási és kiemelkedő nemzeti civil és pártpolitikai cselekvéspotenciál jellemzi. Ezt a minta 6%-át kitevő csoportot „populista aktivistának" nevezhetjük. Ez az állampolgári kultúra az értékek szintjén alighanem a leginkonzisztensebb, hiszen az egymásnak elvben ellentmondó demokratikus és antidemokratikus értékek egyidejű elfogadásán alapul. Ennek hátterében elsősorban az állhat, hogy a klasztert alkotó fiatalok teoretikus orientáció helyett a praxisra helyezik a hangsúlyt. Elsősorban cselekvési vágy él bennük, változtatni akarnak a fennálló viszonyokon, nem pedig letisztázni magukban, hogy mik azok az elvek, amikkel azonosulnak. Ilyenformán kevesebb ismeretet is gyűjtenek a demokratikus intézmények működéséről, és kevesebb energiát fordítanak konzisztens világkép kialakítására. Némiképp kaotikus módon mindenre nyitottak, ami cselekvési tervként jelenik meg előttük, anélkül, hogy tisztáznák azok egymáshoz való viszonyát. A nagyfokú cselekvési vágy hátterében egyaránt állhatnak feldolgozatlan történelmi traumák, személyes sérelmi tapasztalatok. További fontos sajátosság, hogy a másokba és az intézményekbe, politikai aktorokba vetett bizalom kontrasztot alkot: e fiatalok egyszerre bíznak másokban, és bizalmatlanok a fennálló intézményekkel és szereplőkkel szemben. Az előbbi nélkülözhetetlen az autonóm cselekvéshez szükséges önbizalom kialakulásához, míg az utóbbi megmagyarázza a változtatási szándék indítékát. Ilyenformán e tényezők együttállása hozza létre ezt a sajátos potenciált magába rejtő állampolgári kultúra típust. Minthogy az e csoportba tartozó fiatalok tetszőleges cselekvésre nyitottak, ezért kiemelt célpontjai a nyilvánosságban zajló pártpolitikai küzdelmeknek, azon belül is különösen a populista diskurzusoknak. Ez magyarázza, a kiemelkedő pártpolitikai affinitást, valamint a jelenlegi politikai erőviszonyokat leképző emberjogi-szolidaritásival szemben hangsúlyosabb nemzeti civil aktivitást.

Az ötödik klaszterbe tartozó fiatalokat a demokratikus és antidemokratikus értékekkel való átlag feletti azonosulás, kiemelkedő állampolgári ismeretek, átlag feletti másokba vetett és kiemelkedő intézményekbe, valamint politikai

szereplőkbe vetett bizalom, átlagos civil aktivitás és kiemelkedő politikai aktivitás jellemzi. Ezt, a minta 8%-át adó csoportot, „pártpolitikai aktivistának" nevezhetjük. A klasztert alkotó fiatalok talán az eddigiek közül a legkonzisztensebbek: egyszerre rendelkeznek állampolgári ismeretekkel, bíznak az intézményekben és nyitottak a részvételre a politikai életben. Egyedüli inkonzisztencia az értékek szintjén található: nagyobb mértékben azonosulnak a demokratikus értékekkel, de messze nem utasítják el az antidemokratikus értékeket sem. Alighanem ez a csoport az, aki a legnagyobb eséllyel rekrutálódik valamelyik pártba: kellő önbizalmuk van ahhoz, hogy cselekedjenek, kellő intézményekbe vetett bizalmuk van ahhoz, hogy integrálódni akarjanak a fennálló rendszerbe, kellő ismereteik vannak annak működéséről és kellőképp flexibilis értékrendjük van ahhoz, hogy alkalmazkodjanak a mindenkori politikai kínálathoz.

A hatodik klaszterbe tartozó fiatalokat átlag feletti demokratikus értékekkel való azonosulás, kiemelkedő antidemokratikus értékekkel való azonosulás, átlag feletti politikai ismeretek, átlagos másokba vetett, átlag alatti közintézményekbe és politikai aktorokba vetett bizalom, átlag alatti emberjogi-szolidaritási és politikai, valamint átlag feletti nemzeti civil aktivitás jellemzi. Ezt, a minta 16%-át kitevő csoportot „nemzeti radikális civileknek" nevezhetjük. A maga módján ez a klaszter is konzisztensnek tekinthető: a politikusokkal és a közintézményekkel szembeni gyanakvás eredményeként az antidemokratikus értékrend, valamint a politikai intézményrendszeren kívüli cselekvési területek felé forduló fiatalok tartoznak ide. Identitásuk – ahogy az adatokból kifejeződik – nem a demokratikus értékek tagadásán alapul, hanem sokkal inkábba a fennálló politikai viszonyokról alkotott negatív véleményen. E viszonyok megváltoztatására olyan önmaguk elé kitűzött célként tekintenek, aminek eléréséhez a radikális eszközök bevetésétől sem riadnak vissza. Mindemellett e célok megvalósításához a fennálló – korrumpálódott – intézményi kereteket nem tekintik megfelelőnek, helyettük a pártpolitikán kívüli, „nemzeti" szemantikába ágyazott civil cselekvésben látnak lehetőséget.

A hetedik klaszterbe tartozó fiatalokat a demokratikus értékekkel való átlag feletti, az antidemokratikus értékekkel való átlag alatti azonosulás, átlag feletti állampolgári ismeretek, másokba, közintézményekbe és politikai aktorokba vetett bizalom, valamint átlag alatti politikai és átlag feletti civil cselekvéspotenciál jellemzi. Ezt, a minta 20%-át kitevő csoportot „civil aktivistáknak" nevezhetjük. A klasztert alkotó fiatalok viszonylag konzisztens

állampolgári kultúrával jellemezhetők: ismerik és azonosulnak a demokratikus intézményrendszerrel, megbíznak benne, és azon belül világosan látják saját cselekvési terüket. Nem kívánják megváltoztatni a fennálló viszonyokat, hanem ehelyett a rendelkezésre álló térben igyekeznek hozzájárulni a közállapotok javításához. A politikai élettől ily módon visszahúzódó, ugyanakkor a civil szféra irányába maximálisan nyitott fiatalok klasztere bizonyos szempontból a legközelebb áll a demokratikus állampolgári kultúra modelljéhez. Szemben a többi ideáltípushoz, amelyek vagy maguknak az értékeknek a szintjén inkonzisztensek, vagy pedig az értékek és a cselekvés viszonylatában, a civil állampolgári kultúrát nem inkonzisztenciák, negatív identitások vagy bizalmatlanságok, és ebből fakadóan nem az elfordulás a politikai élettől, a fennálló rend megváltoztatása vagy a kritikátlan betagozódás határozza meg, hanem a demokratikus játékszabályok elfogadása és az azon belüli aktivizmus lehetőségének felismerése.

E hét ideáltípus természetesen messze nem írja le az állampolgári kultúra különböző dimenzióinak lehetséges logikai variánsait. Ez azonban nem is cél. A klaszteranalízis segítségével azok a csoportok váltak megragadhatóvá, amelyek mérhető számossággal vannak jelen a társadalomban. Az állampolgári kultúra klaszterekben kifejeződő ideáltípusainak segítségével, valamint a korábbi fejezetekben elemzett útmodellek alapján lehetőség nyílik arra, hogy felvázoljuk az állampolgári szocializáció folyamatának ideáltípusait. E forgatókönyvek bemutatása nélkülözhetetlen a rendszerváltás óta felnőtt generáció politikai kultúrájának és tágabb kontextusban magának a demokratikus átalakulás és a modernizáció lehetőségének az értelmezéséhez. Ezek segítségével nem csupán részleteiben tudjuk megragadni a fiatalok esetleges demokratizálódásának, radikalizálódásának vagy éppen passzivizálódásának trendjeit, de egyúttal arra is magyarázatot tudunk adni, hogy milyen feltételektől függően indul el egyik vagy másik irányba az egyén.

A politikai elidegenedés szocializációs háttere

A politikával szembeni apátiát kifejező klaszter karakterét az általános bizalmatlanság kiemelkedő foka adja. Erre vezethető vissza az értékekkel és politikai ismeretekkel szembeni közöny és a passzivitás is. Ilyenformán a szocializációs klíma felvázolásakor elsősorban az állampolgári bizalom útmodelljei iránymutatók. A bizalmatlanság leginkább azokban a családokban

alakul ki nagy eséllyel, ahol érzelmi patológiák figyelhetők meg. A problémás viszony a szülőkkel ugyanis mind az önbizalmat, mind az ontológiai biztonságot és ezáltal a másokba, illetve intézményekbe vetett bizalmat aláássák. Ilyen problémák valószínűségét megnöveli mindenekelőtt az anyagi létbizonytalanság, az alacsony jövedelem és a bizonytalan munkaerő-piaci pozíció. Másrészt megterhelheti a család érzelmi életét a túl nagy méret, illetve az olyan személyes traumák, mint például a válás. Harmadrészt az érzelmi patológiák esélyét növelheti az elhallgatott vagy éppen folyamatosan felemlegetett történelmi-politikai traumák, amelyek bekövetkeztére a 20. század különböző politikai rendszerei számos lehetőséget teremtettek.

A családi érzelmi patológiák mellett a jelentős strukturális hátrányok, továbbá a társadalmi elismeréssel járó, tanulással vagy a közösségi élményekkel kecsegtető családdal töltött szabadidő hiánya is gyengíti az ontológiai biztonságot, és ezáltal közvetve növeli a politikai elidegenedés esélyét. Különösen problematikussá akkor válik a helyzet, ha a család érzelmi patológiái mellett az iskolában is gyanakvásra okot adó tapasztalatokra tesz szert az egyén, illetve, ha a kortársai vagy egyéb – például vallási – intézményi keretek között sem talál stabil közösségre. Ilyenkor a másik mellett az intézményekbe vetett bizalom esélye is csökken. Abban az esetben pedig, ha a politikára vonatkozó – családi, baráti beszélgetések vagy sajtótermékek formáját öltő – információforrások is hozzáférhetetlenek számára, illetve a család az épp kormányzó politikai oldallal ellentétes nézeteket vall, úgy a politikai szereplőkkel szembeni gyanakvás valószínűsége is megnő.

Természetesen pusztán az általános bizalmatlanság még nem eredményez politikai apátiát. Erre csak abban az esetben kerül sor, ha a bizalmatlanságra nem civil vagy politikai cselekvés formáját öltő változtatási szándék, hanem beletörődés, defetizmus a válasz. Ennek a valószínűségét egyaránt megnöveli, ha a család olyan hátrányos strukturális pozícióban van, ahol nincs semmiféle erőforrás, amit az önálló cselekvéshez mozgósítani lehetne, és az is, ha a család olyan előnyös helyzetű, hogy nincsenek kollektív igazságtalanságokról és sérelmekről tapasztalatai a fiatalnak. Továbbá a cselekvési motiváció abban az esetben sem alakul ki, ha a sérelmek értelmezéséhez nem áll a családban és a barátok között rendelkezésre semmiféle karakteres szemantika: sem morális alapokon nyugvó emberjogi-szolidaritási, sem etikai alapokon nyugvó nemzeti, sem pedig a nyilvánosságbeli diskurzusokon alapuló politikai.

Bizalom és cselekvésre ösztönző impulzusok híján a demokratikus és antidemokratikus értékek sem kristályosodnak ki, valamint a demokrácia

működésére vonatkozó ismeretek is érdektelenné válnak. Az alábbi esettanulmány egy olyan családot mutat be, ahol mindezek a mintázatok sajátos társadalmi keretek közé ágyazódnak be.

Észak-magyarországi kisvárosban él egy háromtagú családban a középfokú végzettségű, ezotériával és természetgyógyászattal foglalkozó anya, a szintén középfokú technikai végzettségű apa és műszaki érdeklődésű középiskolás fiuk. A családtörténetből sokkal kevésbé politikai-társadalmi történések (a Kádár-rendszerről csupán annyi maradt meg, hogy „akkor volt, hogy mindenkinek kellett, hogy legyen munkája"), mint inkább személyes élmények derülnek ki. Az édesanyáról megtudjuk, hogy a nagymamával (saját édesanyjával) kevésbé volt jó a viszonya, továbbá, hogy a gyermekkort máig feldolgozatlan, fel nem oldott problémák terhelik. A rendszerváltást alapvetően a szabadság növekedéseként jellemzi az anya („Hát hogy most már bármit szabad. Most már azt csinálsz, amit akarsz, tényleg. Bármibe belefoghatsz, bármibe belekezdhetsz, tehát igazából nincs korlátozva az ember már"), azonban ez elsősorban nem politikai kérdésként merül fel számára.

Az explicit politikai vonatkozású kérdésektől mereven elzárkózik, arra hivatkozva, hogy a családban helyette az apa és főként annak édesanyja illetékes ezekben a kérdésekben („sosem voltam egy ilyen politizáló"). Ezen a ponton merev szerephatárok mutatkoznak meg, aminek az alapja egy nemi megkülönböztetés. Az anya több ponton is utal erre: például a kapcsolatot ő tartja férje anyjával is, továbbá saját terepeként a politikummal szemben definiált ezotériára utal („Mint mondtam, engem inkább az ezotéria érdekel, én politikát nem is hallgatok"). A politikára alapvetően mint terhes, ellenséges, idegen terepre tekint („Nem akarom a kis szívemet, lelkemet terhelni a politikával"), amitől még akkor is jobb távol tartania magát, ha tudja, hogy ez valójában struccpolitika („Nekem már mondták, hogy én ezzel homokba dugom a fejem, tudom, de én ezzel nem. Azért mondom, hogy már akkor sem igazán érdekel, de most már meg teljesen ki is akarom zárni").

Ez a viszony a politikához több szempontból is fontos. Egy olyan sajátos kifordított logika jelenik meg bennük, ami elfojtást, menekülést fejez ki a valóságtól. Az anya a politikát olyan önálló létezőnek tekinti, ami maga a gondok forrása, nem pedig a gondok kihordásának és megoldásának terepe. Ilyenformán a gondok megoldásának lehetőségét a politikától való elzárkózásban látja, noha valójában ezáltal elzárkózik a gondokkal való szembenézéstől, ellehetetlenítve, hogy megbirkózzon azokkal. A valódi elzárkózást a szembenézéstől kiegészíti

azonban egy alternatív világmagyarázattal, az ezotériával azonosulással. Világos, hogy az ezoterikus magyarázatoknak nagy előnyük, hogy látszólag koherens, kerek, egyszersmind egyszerű összefüggési rendszerben lehet a segítségükkel elhelyezni tetszőleges eseményt. Továbbá minthogy kvázi-vallási magyarázatokhoz hasonlóan a hiten és nem a ráción alapulnak, nincsenek kitéve a valósággal való konfrontációban benne rejlő potenciális kételynek. Ilyenformán az ezoterikus világmagyarázat mindenekelőtt biztonságot nyújt. A világ egy olyan értelmezési keretét, amiben a kérdések megválaszolhatók, és ahol nem kell tartani a – magát a világmagyarázatot is veszélyeztető – kontingenciáktól. Igaz, mindennek a biztonságnak az az ára, hogy azokat a problémákat, amik ellentmondanak a világképnek – tehát konfliktust, kontingenciát generálnak – figyelmen kívül kell hagyni. Minthogy az anya számára a politikum kérdései tipikusan ilyen problémáknak tekinthetők, a dogmatikus ezoterikus világmagyarázat meghatározza a viszonyulást a politikához is – a merev elzárkózás formájában.

Az anya ezotériába menekülésének több feltételezhető oka is kiderül az interjúból. Mindenekelőtt a viszony a saját édesanyjával és – a feltehetően ezzel összefüggő – gyermekkori feldolgozatlan események említendők meg. A feldolgozatlan viszony az anyával, éppen annak a biztonságot nyújtó intimitáson alapuló moralitásnak a hiányára utal, ami nélkül a világ kontingenciájával sokkal nehezebb megbirkózni, és aminek híján a világhoz viszonyulás jellemzője a frusztráció vagy apátia. Mindezt a pszichológiai bizonytalanságot feltehetően fokozta a GYES utáni munkanélküliség élménye is, és a két problémára egyidejűleg kínált megoldást az ezotéria. Egyszerre adott az életvilág kontingenciájának leküzdéséhez értelmezési apparátust, és a mindennapi megélhetést biztosító szakmát. Ilyenformán nem meglepő, hogy domináns valóságszervező erővé vált, kiszorítva minden rivális értelmezést.

Mindennek világos következményei vannak a gyermeknevelésre vonatkozóan, amennyiben egy szándékoltan apolitikus – feltételezhetően az ezotéria által uralt – szocializációs klímához vezetnek („Ezáltal a gyerekeim se. Tehát nincsenek ők sem ránevelve, hogy ők most figyeljék a politikát vagy bármi"). Ennek megfelelően otthon nem esik szó politikáról, sem közéletről, sem pedig a családtörténetről. Amiről szó esik az inkább instrumentális kérdések, illetve a családtagok lelki állapota („Érzésekről, cselekedetekről, hát bármiről, bármiről. Bármiről, kinek-mi. És akkor ilyenkor meg lehet beszélni"). Igaz ezek a beszélgetések is akadoznak. Mind az anyai, mind a gyermekkel folytatott interjúból kiderül, hogy igazából nincs készség a gyermekek részéről a beszélge-

tésekre („*Hát én próbálom azért mindkét gyereket bevonni, hogy azért ők is beszélgessenek. Mondják el a véleményüket. A nagy azért az már elmondja. Ő 22 éves, ő azért már jobban belefolyik. A kicsi nem egy beszédes, úgyhogy nem tudom, vele... ajjaj... szegény*" ill. „*Hát anyukám próbálja kihúzni belőlem, mi történt a suliban. El szoktam neki mondani, végül is arról. Meg mikor, miről*" ill. „*Hazajöttem, anyukám is, elmondtam neki egy-két dolgot, hogy miből leszek négyes. Meg egy-két dolgot, mondjuk, hogy mit fogunk csinálni a jövő héten, azon a két napon, és végül is ennyi volt*"). Hasonlóképpen a beszélgetésekből való kivonuláshoz, a közös családi cselekvésekben sem igazán vesznek részt a gyerekek („*Valamikor elmegyünk kirándulni, de akkor is sajnos csak ketten – most már. Csak ketten a párommal, mert a két gyerek már nem nagyon jön velünk, de mi el szoktunk néha menni.*").

Még csak azt sem lehet mondani, hogy konfliktusok terhelnék a családot, hiszen azok artikulálódásához már kellenének közös ügyek. A kommunikáció és közös cselekvés hiánya sokkal inkább arra utal, hogy valójában a család mint társadalmi egység integrációja akadozik: egymás mellett, de nem együtt élnek a családot alkotó személyek. Feltehetően saját édesanyjával való patologikus viszony miatt az anyának nem sikerül sem az intimitás moralitásával összetartani a családot, sem pedig a számára megváltást jelentő dogmatikus életvilággal. Ilyen keretek között az édesanyától független tényezők mutathatnak kiutat. Az édesapa – ahogy az több utalásból is kiderül (pl. sokáig dolgozik, saját felmenőivel sem kommunikál) – aligha tölti be ezt a szerepet. Az egyik nagymama azonban látványosan igyekszik alternatívát mutatni. A gyermekkel folytatott interjúból kiderül, hogy egyrészt korábban gyakran találkoztak iskola után, másrészt a nagymama sokat mesélt a családról, sőt kis arcképcsarnokot is készített a rokonokról. Ez az alternatíva azonban úgy tűnik kevéssé lett sikeres: ritkultak a találkozások a nagymamával, a történetek emléke pedig elhalványult az idő múlásával. További alternatíva lehetne a család esetleges baráti köre, azonban ennek fokozatos leépüléséről számol be az anya.

Az interjú alapján az explicit politikai kérdések iránt semmilyen érdeklődést nem mutató, zárkózott, nehezen kommunikáló gyermek képe rajzolódott ki. Vagyis úgy tűnik, hogy az izolált és mindemellett problémákkal terhelt családi szocializációs klíma hatása érvényesül. Ennek következtében a családban felnövő fiatalok érzelmi és kommunikációs nehézségekkel küzdenek, ami a mások és a politikával szembeni bizalmatlanságot, az állampolgári cselekvéshorizont teljes hiányát, és az értékek iránti közönyt, vagyis összességében egy elidegenedett állampolgári kultúrát eredményez.

Az esettanulmány segítségével kézzelfoghatóvá válnak az útmodell alapján rekonstruált összefüggések. Jól látható, hogy bár kulturális tőke (szülők középfokú iskolai végzettségűek) és gazdasági tőke (munkanélküliség veszélye) szempontjából egyaránt hátrányos helyzetű a család, de korántsem kilátástalan. Az érzelmi életre rányomja a bélyegét az anya problémás viszonya a szüleivel, ami továbböröklődik a saját gyerekeivel folytatott viszonyában is: a családot elidegenedett kommunikáció jellemzi, és a közös cselekvések is akadoznak. Mindezek mellett a szülők kifejezetten apolitikusak, a családi történelmi emlékezet felszínes. Mindezen hatások eredményeként – az intimitás hiánya okán – nem alakul ki a gyermekekben stabil ontológiai biztonságérzet és világba vetett bizalom, továbbá – minthogy az anya ezoterikus világértelmezése mellett nem jelenik meg alternatíva a láthatáron – olyan cselekvési horizont sem, ami az állampolgári cselekvést valószínűsítené. Így teljessé válik az elidegenedés a politikától.

A frusztrált antidemokraták szocializációs háttere

A frusztrált antidemokraták csoportjának karakterét egy sajátos negatív identitás adja, a demokratikus értékek elutasítása. Ez az elutasítás nem párosul az antidemokratikus értékekkel való azonosulással, ami egyfajta megrekedtséget fejez ki: az érték- és cselekvésalternatíva nélküli puszta tagadás tehetetlenségét. Ilyenformán a frusztrált antidemokraták szocializációs pályája elsősorban a demokratikus értékek útmodellje alapján világítható meg. Eszerint egyrészt azokban a családokban van a legnagyobb esély a demokratikus értékek visszautasítására, amelyek gazdasági pozíciója túlzottan alacsony vagy éppen túlzottan magas, továbbá, ahol a szülők iskolai végzettsége alacsony, és gyér a kapcsolathálózata. Másrészt ott, ahol a történelmi emlékezetet vagy valamilyen családi trauma határozza meg, vagy pedig valamilyen kollektív sérelmi narratíva. Harmadrészt azokban a családokban, ahol a tanulmányokon alapuló mobilitásnak nincsenek reális esélyei. Negyedrészt ott, ahol patologikus nevelési hagyományok és sérült érzelmi klíma, valamint azon alapuló elidegenedett kommunikációs szokások figyelhetők meg. Ötödrészt azokban a családokban felnövő fiatalokra jellemző a demokratikus értékek visszautasítása, ahol a moralitás és a tudás tisztelete kevéssé jellemző a szülők identitására, továbbá a politikai témák sincsenek napirenden. Amennyiben mindezek mellett az iskolában is nyílt tekintélyi viszonyokat tapasztal

a fiatal, a barátaival sem tud közéleti kérdésekről beszélni és politikai sajtóhoz sem jut hozzá, úgy tovább nő a demokráciaellenesség esélye.

Mindezen tényezők azonban önmagukban még nem vezetnek automatikusan politikai frusztrációhoz. Amennyiben az antidemokratikus értékek valamilyen készletével sikerül azonosulni, úgy az kellő motivációs bázist szolgáltathat a politikai ismeretek begyűjtésére, továbbá a nekik megfelelő civil vagy politikai cselekvésre. Ebben az értelemben a demokratikus értékekkel szembeni ellenérzés mellett az antidemokratikus értékekkel való azonosulási képesség hiánya a frusztrált antidemokraták következő szocializációs komponense. Ez azokra a családokra jellemző, ahol sem a tradicionális, sem az elidegenedett radikalizmus kialakulásának feltételei nem adottak. Vagyis egyfelől nem modernizációs hátrányokkal (kis településen lakó, nagycsaládos, kulturális tőkehátrányos), ugyanakkor tradicionális családon belüli viszonyokkal (vallásosság, tekintélyelvű kommunikáció, sok családi tevékenység) és apolitikussággal (családi történelmi emlékezet hiányos, politikai kérdések nem válnak beszédtémává) jellemezhető családban, másfelől nem az intimitás patológiáit kollektív nemzeti sérelmi narratívában és identitásban feloldó családban.

Mindezen feltételek mellett továbbá az ismeretek és a cselekvési motiváció hiányában alakulhat ki frusztrált antidemokrata habitus. Előbbihez alacsony kulturális és társadalmi tőke, valamint a rendszerváltásra való reflexió hiánya, hideg családi kapcsolatok, utóbbihoz pedig az emberjogi-szolidaritási, nemzeti vagy egyéb politikai szemantikával való azonosulás hiánya szükséges. Az alábbi esettanulmány egy olyan családot mutat be, amelyet egy fel nem dolgozott történelmi trauma bénít meg, frusztrált antidemokratikus habitus kialakulását eredményezve.

A négytagú dél-magyarországi városban lakó családot a nyugdíjas, korábban technikusként, majd anyagbeszerzőként dolgozó apa, az óvónőként dolgozó anya és 19 éves iker fiaik alkotják, akik közül egy villanyszerelőnek tanul, a másik pedig jelenleg munkanélküli. A család emellett gyakran tartja a kapcsolatot a még élő nagyszülőkkel, valamint unokatestvérekkel. Az anyai felmenők között gazdálkodóként, majd az erőszakos téeszesítés után portásként dolgozó nagyszülőket találunk, akik vallásukat tekintve protestánsok voltak, presbiteri szerepet is vállaltak. Az apai felmenők között női ágon falusi könyvkereskedőket, férfi ágon két generáción keresztül katonatiszteket. Az apai dédapa a két háború közt vitézi rangot is kapott, majd a második világháborúban hunyt el. A háborút, hadifogságot és Németországba menekülést is megjárt apai nagyapa az

államszocializmus alatt osztályidegennek számított, és folyamatos üldözésnek volt kitéve. Feltehetően megfigyelték, korlátozták a munkavállalásban, majd '56-os szereplése miatt börtönbe is került. A dédszülők kiskereskedését az államszocializmus éveiben többszöri újrakezdési kísérlet után is államosították.

A két szülő családjának tehát hasonlóképpen ellenséges volt a viszonya az államszocializmushoz. Az anyai házban azonban mindezt mély hallgatás övezte. Az anya egy rossz szót sem hallott soha szüleitől a „kommunistákról" a rendszerváltásig. Ő maga úttörő és KISZ-tag is volt, az államszocializmus diktatórikus jellegének egyáltalán nem volt tudatában (olyannyira, hogy – ahogy az egy történetből kiderül – egy alakalommal tréfát űzve a pártból majdnem igen komoly bajba is került, noha ennek akkor nem érezte a súlyát). Mindez csak a rendszerváltás után változott meg: akkor kezdtek el szülei beszélni arról, hogy mi minden történt korábban. Mindezt így magyarázza az anya: „Szerintem nem mertek. Úgy gondolta, hogy ennek nem lesz vége, és jobb, ha befogja a száját, és hallgat, és csinálja mindenki a dolgát. Teszi a dolgát, és nem beszél. Úgy érzem most. És onnan, mint presbiter is, utána megismerkedtem azzal a református lelkésszel, most már megint ott van, akik gyerekként ott voltak, és összejártak, és ahogy ők is elmesélik, hogy mi minden történt, meg az apukájukat hogyan hozták föl, hogyan törték össze a csontját egyiknek, másiknak, hogyan menekültek, hogyan szöktek. Hogy a kezükben volt, és fogta a gránátot, hogy ha kell... Szóval egy csomó mindent utána kimondtak. De addig senki, semmit".

Az apa ezzel szemben kiskorától fogva szembesült a diktatúra minden kegyetlenségével. Anyja révén a kiskereskedelem-államosítást tapasztalta meg, apja révén pedig a folyamatos zaklatást, ellehetetlenítést, börtönt. Ennek hatására nála fel sem merülhetett, hogy részt vegyen az államszocializmus formális szocializációs csatornáiban, vagyis az úttörőség és KISZ-tagság. Ehelyett osztályidegenként továbbtanulási lehetőségeinek korlátozásával kellett szembenéznie. Mindezen tapasztalatok hatására néhány kamaszkorú társával együtt '58-ban fegyvereket gyűjtöttek össze egy erdőben, ami miatt rövid időre börtönbe is került. Természetesen ezek után végképp nem kínálkozott lehetőség a konszolidációra, aminek eredményeként az egész államszocializmusra úgy gondol az apa, mint az életét ellehetetlenítő rendszerre: „férjem szokott ilyeneket mondani, hogy hát most is ideges leszek, most is felbosszant vagy most is méreggel tölt el, ha arra gondolok, hogy mit meg mertek tenni, mit tettek vele, mi lehetett volna az életbe, mi történt volna velünk, hogyha nem így alakul. Szóval ezek indulatokat váltanak ki olyankor belőle". Az idézet alighanem jól kifejezi,

hogy egész élete megnyomorításáért teszi felelőssé az előző rendszer politikai elitjét, amiért mind a mai napig nem tudott megbocsájtani.

Ennek megfelelően a rendszerváltás óta alapvetően a múlt rendszer eseményeinek mélyebb megismerése, valamint személyes vonatkozású bűneinek feltárása, egyszóval a múlt feldolgozása tölti ki. A feldolgozáshoz elmélyült kutatómunkát folytat, aminek részét képzik történelmi témájú könyvek, filmek, internetes dokumentumok megismerése, valamint a személyes múlt minél pontosabb rekonstrukciója (például a dédapa sírhelyének felkutatása). E folyamatban – annak ellenére, hogy a trauma elsősorban az apa személyes élményeihez kötődik – társa felesége is, aki a rendszerváltás után szintén egyre intenzívebben kezd érdeklődni a múlt eseményei iránt. Ilyenformán a múltfeldolgozás közös tevékenységgé válik a két szülő számára, a történtek magyarázatára együtt keresnek válaszokat, amely tevékenység bizonyos terapeutikus potenciállal is bír („hogy megtaláltuk a nagypapának … Mert akkor eltemették a háború alatt, és akkor nem tudtuk, hogy hol, csak hogy Szombathelyen valamelyik templomban. (…) vagy három-négy éve, hogy rátaláltunk. Igen. Körülbelül igen. És hát tényleg annyira érdekes volt, mert a férjem már visszament régen, és még nem is ismert engem, és egyszerűen nem találta meg. És most addig nem akartunk eljönni, amíg nincs meg, hogy hogyhogy nem találjuk, és hol lehet. És egy olyan templom, ami … Már bementünk iksz helyre, átkutattam az egész – kitették ugye – dokumentációt, és kerestem. Volt olyan, hogy találkoztam olyan nénivel, aki akkor volt távírós, a háború alatt, még ott ült. Nagyon érdekes volt. És amikor már föladtuk volna abban a templomban is, hogy nincs, teljesen véletlenül csak annyit láttam, hogy „vitéz". Több nem látszott csak egy papíron, hogy „vitéz". És akkor egy /…/ szereztünk, visszahajtottam. Na, akkor megcsináltattuk az egészet ott, sírtáblát, ilyesmit, és akkor a gyerekekkel is visszamentünk. Úgyhogy tudják ők, csak hogy ez úgy hogy jön le? Nekem is, a férjemnek tehát nagyon, de nekem is döbbenetes volt, hogy ennyire eddig nem került rá sor").

A fenti kontextusnak megfelelően érthető, hogy a rendszerváltás az apa számára bizonyos értelemben katartikus folyamat volt. Noha nagyjából egybeesett a gyermekek születésével, és ezért az anya közvetlenül nem tudta teljes figyelemmel követni (az ikerterhesség sok komplikációval járt), az apa intenzíven követte az eseményeket, előkerültek '58-as bajtársai, és felmerült a kérdés, hogy politizáljanak-e („Hát ő sokkal jobban nyomon kísérte az eseményeket. De hát nála is ez volt ugye, hogy dolgozott meg jött hozzám. Utána a gyerekekhez. Utána egyik egyik kórházban volt, másik másik kórházban. Szóval otthon másik. Feri sokáig volt kórházban, ő még egy hónappal tovább volt. Így barátokkal is

ők sokat beszéltek meg gondolkodtak, hogy politizáljanak, ne politizáljanak? Azt tudom, hogy megkeresték őket aztán így barátokon keresztül. Később jöttek is össze. Ez a kis társaság, akik benne voltak az ötvennyolcas... Amikor leültették"). Végül azonban nem vállalt aktív politikai szerepet sem a rendszerváltás eseményeiben, sem pedig azóta nem vett részt még csak tüntetéseken sem. Követni aktívan követi ugyan a politikai eseményeket, valamint szívesen meg is vitatja azokat, azonban attól elzárkózik, hogy tevőlegesen részt vegyen bennük.

Feltételezhető, hogy ennek hátterében megtörtsége áll. Miután csaknem az egész Kádár-rendszert megfélemlítve, legyőzetve és elnyomva élte át, aligha maradt lelki ereje bármiféle cselekvéshez. Az elismerés csaknem összes formájától – a jogi személyként és a társadalom hasznos tagjaként való elismeréstől – megfosztva leélt élet ugyanis pontosan azt lehetetleníti el, hogy az egyén autonóm, cselekvőképes legyen. Ehelyett az apa megelégszik azzal, hogy visszahúzódva, pusztán megfigyelőként kövesse az eseményeket, már ez is elégtételt okoz neki („például, amikor a koronát vitték a Parlamentbe. De hát ilyen karon ülők voltak, hogy Anyuval mentünk, és vittük a gyerekeket, de férjem akkor is itthon nézte. Tehát őneki ezek az élmények akkorák, hogy abszolút képben van, de csak itthonról"). És emellett legfeljebb magánjellegű szimbolikus cselekvésekben vesz részt (például a dédapa újratemetése).

A szülői életvilágot a fentieknek megfelelően tartalmi szempontból maximálisan meghatározza a Kádár-rendszer keserű tapasztalata, valamint a rendszerváltás elégtétele. Kérdés azonban, hogy ez a tartalom, milyen reflexivitással párosul, továbbá, hogy a gyermekek számára mi és hogyan közvetítődik mindebből. Az anya bevallása szerint bár elsősorban a férjével folytatnak beszélgetéseket a múltbeli és aktuális politikai témákról, mindig nyitottak arra, hogy a gyerekekkel tetszőleges vonatkozó témát megvitassanak. Ők azonban – egyikőjük, Ferenc kivételével – ez iránt kevéssé mutatnak érdeklődést („A gyerekek is tudják meg hallották, de nekik ez ... Mindig azt mondják, hogy „Apa, megint a '60-as évekről beszélsz". Nekik ez annyira messze van, és én azért a másik oldalt mégis, még ha nem volt otthon ez téma nálunk, akkor is összehasonlításom, rálátásom, tehát akkor mire kilencven volt, mégiscsak harminc éves voltam, és másképp fogtam föl, mint ők hallják. Ismerik, tudják, igen, de érzem, hogy más számukra"). Ha hallják is a beszélgetést, akkor is inkább másodlagos partnerként: jelen vannak ugyan, de nem figyelnek rá külön, nem szólnak hozzá („Tehát felnőttek beszélgetnek, és nem folynak bele a gyerekek"). Ettől a gyakorlattól egyedül Ferenc tér el: ő nem csupán a múlt, de a jelen politikai eseményei iránt is jobban érdeklődik. Ennek hátterében az áll, hogy bizonyos szempontból jobban kötődik

szüleihez és ezért nyitottabb az életüket meghatározó traumára. Az anya az intimitásnak ezt a közelebbi fokát így jellemzi: „Mert ő sokkal jobban nyitott felénk. Tehát a másik sokkal inkább zárt".

Tartalmi szempontból tehát elsősorban Ferenc az, akinél felmerül a szülők életvilágának tartalmi megismerése. Ahogy azonban a vele készült interjúból kiderül, ez az érdeklődés ellenére is meglehetősen töredékesen sikerül csupán. Így a család Kádár-rendszer kori tapasztalatairól csupán annyit tud, hogy „Hát, ahogy így hallottam, akkor sokkal keményebb volt, meg minden. Akkor nevezett úgymond Kádár-korszak volt, meg ezek". Azonban arról, hogy ez a keménység mit is jelent, csak hozzávetőleges elképzelése van: „K: Te ezalatt mit értesz, hogy keményebb volt? V: Hát sokkal más volt a rend, a fegyelem, mint mostanában. Szerintem, ahogy így hallottam, meg minden. K: Tehát akkor úgy gondolod, hogy akkor egyszerűen sokkal nagyobb volt mondjuk a rend magyarán? V: Igen. Tehát nem volt szerintem akkor annyira sok lopás, meg ilyenek. Hát lopás meg az utcán, amikor, nem tudom, estefele, amikor az ember jön hazafele Pesten, akkor veszélyes hazajönni egyedül, főleg, hogyha az ember egyedül van" ill. „Hát nem tudom. Ha jól tudom, akkor este tíz előtt haza kellett menni? Ha jól tudom? Nem lehetett egy estét így kint tartózkodni régebben, mert jöttek, aztán hazavitték az embert, ha jól tudom. De nem vagyok annyira biztos benne. K: Már hogy ez végig lett volna? Vagy ezt mikortól gondolod? V: Ilyen ezerkilencszáz ötven-hatvanas évektől a nyolcvanas évekig körülbelül". E felületes tudásnál sokkal meglepőbb ugyanakkor, hogy gyakorlatilag semmit nem tud konkrétan az apa és felmenői megpróbáltatásairól. Sem arról, hogy vitézek voltak a Horthy-rendszerben, sem arról, hogy milyen nehézségeik voltak emiatt azt követően. Ez annál is megdöbbentőbb, mert szülei életét a rendszerváltás óta gyakorlatilag ezeknek a megpróbáltatásoknak a feldolgozása tölti ki.

Vagyis ezen a ponton kiderül, hogy bár az anya bevallása szerint nyitottak a múltról való beszélgetésre és el is mondják az eseményeket a gyerekeknek, azok közül a legfigyelmesebben sem ragad meg az elmondott történetekből visszaadható formában semmi. Ebből az éles kontrasztból arra következtethetünk, hogy valójában messze nincsenek olyan mértékben beavatva az államszocializmus traumájába a gyermekek, mint amennyire azok meghatározóak az apa számára, vagyis az apa relatíve igyekszik kihagyni gyermekeit a történetből. Igyekszik egy cezúrát húzni, egy új történetet kezdeni, és megkímélni őket (vagy magát?) annak a tapasztalatnak az ismeretéttől, hogy mit jelent egy az elismerés tökéletes hiányában leélt élet, és mindez úgy tűnik, tartalmi szinten sikerül is neki („Hát, ez annyira engem nem izgat. Nem éltem abban a korban,

így most nem nagyon izgat engem, hogy mi történt akkor. Inkább a jövőre leszek kíváncsi. Hogy mi lesz, hogy lesz"). Annak ellenére azonban, hogy konkrét ismeretek nem öröklődnek át, egy alapvető érzelmi hangoltság igen. Politikai kérdésekben a család egésze egyetértésben van, Ferenc és édesanyja együtt is járnak tüntetésekre („Orbán Viktor mondott beszédet, aztán nem tudom, félmillió, egymillió ember volt kint. Az volt egy nagy. Tehát kevés ember mondta volna azokat, amiket ő."). Ugyanakkor ebben az egyetértésben kifejeződő tartalmak – ahogy az a Ferenccel készült beszélgetésből kiderült – egy korlátozott reflexivitási fokon öröklődnek tovább.

A napi politikai kérdésekről Ferenc különösebb reflexió nélküli, átvett populista narratívák nyelvén beszél. Nem hisz sem a változások lehetőségében („Azóta nem változott semmi se. Az ország se, semmi. Ugyanúgy vagyunk. Még a ... Érdekes, hogy mi van. Sajnos. Hát, de nagyon nem lehet ezt megváltoztatni. Mert most hiába lesz új kormány, váltani meg nem. K.: Nem bízol abban sem, hogy ...? V: Hát valamit csinálnak, de ahogy szokták mondani: szarból nem lehet várat építeni. Szóval valamennyit sikerül, de még legalább itt nem az, hogy le vagyunk maradva húsz évvel a németekhez képest, hanem legalább harminc-negyven év, mire behozzuk azt a szintet"), sem a polgártársak szavazási aktivitásában („Lesz most ez a szavazás. Szerintem nem fognak elmenni legalább három millióan. De akkor keveset mondtam. Négy millióan biztos nem fognak elmenni. Mert, hogy ők nem adják a voksot meg, hogy nem szavaznak senkire se. Csoda, hogyha el fog menni az ötven százaléka az embereknek szavazni"), sem civil szférában („K: vannak olyanok, akik elmennek civil szervezetbe. Nem tudom, ilyesmin gondolkoztál-e? V: Nem, nem gondolkoztam. De most hát most mit tud tenni félmillió ember vagy annyi se. Mert nincsenek olyan sokan"). Vagyis egyfajta vagdalkozó, dacos, defetista narratívát hangoztat, amelyben egyfelől felrója, hogy semmi sem halad előre, azonban sem a maga, sem a mások cselekvésében sem bízik. Ahogy kiderül ennek a világképnek egy fontos forrása a Híradók közös nézése és kommentálása: „Meghallgatjuk a híreket, aztán így elmondjuk, hogy ez mi a rossz, abban mi a rossz, meg hogy megint csak izé pénzt kérnek, megint emelések vannak, közben csökkennek a, nem emelik a béreket". Vagyis a politikai események kommentálása kimerül a negatív hírek konstruktivitás lehetőségét magában nem rejtő ismételgetésében („Néha-néha, így heti kétszer-háromszor, de úgy nagyon nem mélyedünk el a témában. Mindig egy szinten. Mindig ugyanazokat mondjuk mind a ketten. Szóval egy irányzat").

Ez alapján úgy tűnik, hogy az apai trauma nem csupán a politikai orientáció ideológiai irányában meghatározó. Az apa akarata ellenére – hisz expliciten

nem meséli el sérelmeit – magában foglalja azt a keserűséget is, ami felhalmozódott az élete során. Mindez a napi események kommentálásában jelenik meg, ahol is egy kiábrándult, cselekvőképességétől megfosztott, megtört ember perspektívájából kerülnek értelmezésre a változások. A lendületnek ez a hiánya ráadásul nem csupán a politikai cselekvésre vonatkozik, alighanem összefügg a másik testvér munkanélküliségével is, amibe pár hónapnyi keresés után beletörődni látszanak a szülők: „Hát annyit, hogy most már elcsendesedtünk. Mert eddig próbáltuk őket, hogy menj, meg keresd, meg kérd, meg küldd az email-t, meg gyorsan hívd föl, meg mi. És most már láttuk, hogy mivel se vissza nem szólnak". Ilyenformán elmondható az államszocializmus eredetileg politikai traumája, az elismerés-hiányban leélt élet, annak ellenére is, hogy az apa teljességében nem tárta fel történetét gyermekei számára, nem csupán ideológiai irányultságában határozta meg a családi politikai szocializációs klímát, hanem a megtörtség, a keserűség és a ressentiment átörökítésében is.

Az esettanulmány révén bepillanthatunk abba a szocializációs klímába, aminek eredményeként jó eséllyel frusztrált antidemokratikus habitus jön létre. A családi életet mélyen meghatározó, az apát egy életre megbénító trauma annak ellenére, hogy a felszínen igyekeznek meghaladni a szülők, valójában mégis kifejti hatását. Noha a család strukturális pozíciója korántsem kilátástalan, jól látható korlátok jellemzik: az apa politikai okokból egész életében szülei politikai örökségének következményeit szenvedi, és hozzájuk képest negatív mobilitási pályát kénytelen bejárni. Ezzel összefüggésben a gyerekek mobilitása is korlátozott: nincsenek felsőfokú továbbtanulási aspirációik, mindemellett nehezen találnak munkát. Noha a családban viszonylag gyakori a politikai témájú beszélgetés, közös híradónézés, mindebből a gyerekek viszonylag kevés információt szűrnek le: valójában csak felszínes tudással rendelkeznek a családi múltról és a jelenlegi politikai eseményekről egyaránt. Noha az anyával néha kimennek tüntetésre, a döntő minta mégis az apa önkéntes belső politikai száműzetése lesz: az állampolgári cselekvés ilyenformán kimerül az események lemondó kommentálásában. Noha a szülőknek vannak jól azonosítható politikai értékei és pártpolitikai kötődése, ez mégsem válik olyan karakteres politikai identitássá, amin tényleges cselekvés alapulhatna: ehelyett csupán egy félig elhallgatott élettörténet torzóját rajzolják ki, ami a gyerekek számára nem szolgálhat orientációs és motivációs bázisként.

Ilyenformán a gyerekek anélkül vetik el a demokratikus értékeket, hogy bármiféle antidemokratikussal azonosulnának helyettük. Számukra alig-

hanem értelmezhetetlen az a szülői minta, amit látnak: a traumát még csak nem is sejtik, így apjuk viselkedését nem érthetik. Ezért a politikához is csupán az apa szavain átsejlő keserűség és lemondás szerint tudnak viszonyulni. A politikai élet egészéről csak a legáltalánosabb elutasító előítéletek nyelvén tudnak nyilatkozni, a demokrácia intézményeit nem sokra tartják, reménytelen és érdektelen vállalkozásra tekintenek rá. Mindezt a negatív hangulatot felerősítik a munkakeresés személyes kudarcai és nehézségei is, amelyek megoldását sem állampolgári cselekvéstől, sem személyes erőfeszítéstől nem várják igazán.

A passzív antiradikalizmus szocializációs háttere

A passzív antiradikális klaszternek elsősorban az antidemokratikus értékekkel szembeni erős ellenérzés határozza meg a karakterét, az a meggyőződés, hogy a társadalmi kérdések megvitatásának nem az erő és a tekintély politikája a legkívánatosabb módja. Ebből a meggyőződésből fakadnak egyfelől a demokrácia működésére vonatkozó ismeretek, másfelől értékei iránti elköteleződés, harmadrészt az intézményeibe vetett bizalom, anélkül azonban, hogy mindez állampolgári cselekvésre való motivációval is párosulna. Ilyenformán a szocializációs klíma felvázolásakor elsősorban az antidemokratikus értékek útmodellje irányadó. Az antidemokratikus értékeket egyfelől azok a fiatalok utasítják vissza, akik nem tradicionális családban nőttek fel: vagyis gazdaságilag és kulturálisan nem deprivált, városi, kevésbé vallásos, átlagosnál nem több gyermekes, a szabadidőt nem elsősorban egymással töltő, történelemről és politikáról otthon az átlagnál többet beszélgető, nem tekintélyelvű vitakultúrával jellemezhető családban. Másfelől azok a fiatalok, akikre nem jellemző az otthoni, iskolai és baráti viszonyok érzelmi patológiája, valamint az elidegenült kommunikáció, ebből fakadóan pedig az egyéni sérelmekre adott kollektív narratívába ágyazott dogmatikus válasz sem.

Amennyiben ezek a sajátosságok kiegészülnek kimagasló kulturális tőkével, a felvilágosodás történelmi narratívájának ápolásával, a család morális és tudás alapú identitásával, továbbá mindezzel összefüggésben iskolai eredményességgel és elismertséggel, demokratikus otthoni, iskolai és baráti viszonyokkal, úgy nem csupán az antidemokratikus értékek elutasításának, de a demokratikus értékek melletti – ismereteken alapuló, reflexív – elköteleződésnek is megnő a valószínűsége. Mindez azonban – ahogy az állampolgári

cselekvéspotenciált leíró útmodellből tudjuk – nagy eséllyel azzal is jár, hogy a túlságosan védett társadalmi közegben megszűnik a cselekvéshez szükséges motiváció. Minthogy nincsenek igazán személyes igazságtalanság élmények, ezért nincs olyasfajta morális hasadásélmény sem, ami kézzelfogható közelségbe hozná az állampolgári cselekvés szükségességét. Az elismerésben és materiális javakban hiányt egyáltalán nem szenvedő fiatalok kisebb eséllyel tudják átélni a kevésbé szerencsés társadalmi pozícióban lévő mások szenvedéseit. Minthogy elsősorban egyéni érdekérvényesítési cselekvéshorizont szerint járnak el, így kevésbé tudnak reflektálni a kollektív sérelmekre, és kevésbé érzik imperatívusznak azok orvoslását.

Az alábbi esettanulmány egy olyan családot mutat be, ahol a szerető közeg és a tanulmányi sikeresség eredményeként a demokratikus értékek mellett elkötelezett, érdeklődő fiatal nő fel, aki azonban az egyéni érdekérvényesítésen túlmutató cselekvésre már kevésbé mutatkozik nyitottnak.

A nyugat-magyarországi városban élő családot négy fő alkotja: a jelmeztervezőként-zenészként dolgozó anya, a skót származású nyelvtanárként dolgozó apa, a szakközépiskolába járó fiú és középiskolás húga. Az apa még a '80-as években jött Magyarországra, ideológiai okokból, nem bírta ugyanis Anglia pénzközpontúságát és a Theatcher által képviselt politikát. Az anyával a budapesti underground skót zenei színtéren találkoztak, ahol az anya énekelt. A család régmúltba nyúló története kevéssé ismert. Csupán annyi derül ki az apai dédapáról, hogy árván marad a háború után, majd csizmadia inasnak tanult. Mendemondák élnek nemesi felmenőkről (de a dokumentumok elvesztek), továbbá reprezentatív történetként az igazságtalan hatalmat leleménnyel kijátszó fiú esetének egy változatát meséli el az anya. Az apai nagyszülők Skóciában élnek, őket korábban rendszeresen látogatták, idős koruk miatt már ritkábban és nem egyszerre az egész család. Az anyai nagyszülőkkel szorosabb a kapcsolat. Az anya szülei elváltak, azonban a régi és új feleség, illetve az apa kapcsolata nem romlott meg. Alapvetően szabadelvű-ellenzéki beállítottságú a nagyszülői család, amely ellenzékiség megnyilvánult az erős katolikus behatásban, illetve a nemzeti identitásban is. Mindebből az anya számára elsősorban a szabadelvűség öröklődött tovább. Fontos továbbá a gyermekkori hatások közül a magas kulturális tőke elsajátítása, amihez a család mellett az iskola is hozzájárult. Ez intenzív színház-, illetve könyvtárlátogatásban nyilvánult meg. Politikai események közül a rendszerváltás környékén a temesvári történéseket emeli ki az anya. Ekkor épp külföldön tartóz-

kodott, és a bizonytalan politikai helyzet miatt kérdésessé vált, hogy egyáltalán haza tud-e jönni.

Az első gyermek születése nem volt tervezett, az életmód átstrukturálását tette szükségessé. Az apa ennek során mindvégig egyenrangú partnerként állt ki az anya mellett, a korabeli hagyományos nemi szerepeket felülíró módon, poszt-tradicionális szemlélet alapján járva el. E támogatás tette lehetővé, hogy az anyának ne kelljen korábbi posztmateriális értékek mentén szervezett életvitelét feladnia, továbbra is hangsúlyt fektethetett a hétköznapi problémák mellett az önmegvalósításra, kötetlen munkaidőben szabadon szervezett életvitelt folytathatott (schulze-i értelemben az „élményracionalitás" szervezte életét). A gyerekneveléshez, beleértve az iskolaválasztás kérdéseit is kimondottan tudatosan viszonyul, aminek hátterében többgenerációs nevelési hagyományok állnak (szülei is hasonlóan jártak el). Ennek megfelelően különböző nevelési igényű gyermekeit különböző pedagógiai programú iskolákba íratta.

Az egész család között folyó kommunikációban a politikum kérdései nem kerülnek elő kiemelt témaként, ugyanakkor nincsenek száműzve sem (igaz az anya például nem tudja, hogy fia kire szavaz). Minthogy a nagyapa családjában a politizálás hagyományosan férfi tevékenység volt, ez – felülírva a Skóciában bevett, politikát kerülő kommunikációs hagyományokat – továbböröklődött apára és fiúra. Ők vezetés közben gyakran vitatnak meg aktuálpolitikai kérdéseket. Ennek hatására a fiú viszonylag korán, már 12 évesen foglalkozik közéleti kérdésekkel, szemben a húgával, akit a politika nem foglalkoztat. Az anya politikai beállítódását a szavazói magatartásában is megnyilvánuló liberalizmus jellemzi, kiegészítve politikai szkepticizmussal („Lehet, hogy, megmondom őszintén, mivel hogy, én azt gondolom, hogy Magyarországnak most olyan sok alternatívája nincs, úgyhogy tök mindegy, hogy kire szavaz az ember. Mert a gazdasági alapok olyan mértékben meghatározzák a fejlődés irányát, hogy én azt gondolom, hogy az ideológia kérdése, az csak egy ilyen, nem tudom, hab a tortán. Tehát ez csak egy dekoráció"). Az apa beállítódására migrálása okaiból következtethetünk: azt alapvetően a kapitalizmus-kritika határozza meg. A politikai témákat kiegészítve megjelennek ugyanakkor a családi kommunikációban a hétköznapi kérdések mellett filozófiai, világnézeti kérdések („Például én konkrétan emlékszem, nem tudom már milyen összefüggésben került itt szóba, például az öngyilkosság. És én tudom, hogy ezt mindig is mondtam, hogy bennem olyan erős az életigenlés, és az élethez kötődés, hogy ezt így szerintem átadtam, hogy nincs olyan helyzet, ami az élet ellenében a halált választja. Erre így konkrétan emlékszem, hogy ez így felmerült. Aztán reméljük, hogy mélyen elültettem a magot").

A családi életvilágot posztkonvencionális, demokratikus értékek jellemzik. Ez azonban kiegészül az intimitás moralitásával is, hangsúlyosabban a lány esetében („Mi tényleg nagyon jó kapcsolatban vagyunk. Én azt gondolom, hogy valamilyen szinten már előtte tudom. Tehát, hogy igazából tudom, hogy mi van vele, anélkül, hogy neki ezt nagyon meg kéne nyilvánulni. Persze, ha gond van, akkor nincs ezzel semmi baj"). A fiúról kiderül egyfelől, hogy a lánnyal szemben erősebben kötődik apjához (angolul csak ő tanult meg perfektül), másfelől, hogy kiskorától kezdve beilleszkedési zavarai voltak a kortárs csoportokban. Ezt magyarázza mindenekelőtt koravénsége („Mondjuk, ez is egy ilyen családi sokat emlegetett, nem sokat, de azért időnként emlegetett kép, hogy amikor elkezdte az iskolát, és nagyon jó tanító nénije volt, és volt egy nyílt óra, és bement a férjem az órára, és a többi gyerek, hogy betűzgette azt, hogy a, meg b, meg mondogatta, a fiam meg egy ilyen vastag könyvet olvasott angolul, hogy hogy működik a világ vagy mechanikáról meg gravitáció meg ilyenek, angolul"), másrészt magyarázhatja a családi és a kortárs életvilágok közti nagyfokú eltérés („mindig az volt a baj, hogy őt igazából annyira nem érdekelte az, amiről a többi gyerek beszélt").

A demokratikus értékrend mind formai, mind tartalmi szempontból továbböröklődött a gyermekekben. A fiú egész kiskorát kiforrott önreflexiós narratívában meséli el. Láthatólag sokat gondolkodott ezen, sokat konzultált mind a családdal, mind más szakértőkkel („Nem tudom pontosan, de hogy mondjam, nem tudom, hogy ezt hogy mondjam, de problémáim voltak a szocializálódással, nem tudom, de ezt folyamatosan kellett tanulnom, és akkor jártam egy ilyen filozófia-drámakörre Budapestre, ami nagyon sokat segített"). Fontos, hogy beilleszkedési problémája kizárólag a családon kívüli kapcsolatokra volt jellemző, a családi életvilágot elfogadta („Általában sosem volt nekem bajom a szülői törvényekkel, nem volt ellenvetés"). Ebből arra következtethetünk, hogy nagyrészt a posztkonvencionális családi életvilág és – minthogy az korántsem tekinthető általánosnak – az attól feltehetően eltérő kortárs életvilág konfliktusa állhatott a meg nem értés folyamatos tapasztalatának hátterében, ami frusztrációban és fizikai konfrontálódásban fejeződött ki.

Növekedve, fokozatosan megtanulta kezelni ezeket a nehézségeket a fiú, így a gimnázium végére életvilágában hasonlóképp felmenőihez megjelennek az önmegvalósításra tett különböző kísérletek (határozott pályakép, művészetek kipróbálása), a reflexivitás, a közügyek iránti érzékenység, valamint egy sajátos kommunikatív stratégia. Ennek lényege, hogy egyfelől nyitott a vitákra (magas kommunikatív racionalitás), másfelől éles különbséget tesz a vitaképes és nem

vitaképes egyének között aszerint, hogy sértődékeny-e – vagyis, hogy képes-e érzelmeitől függetleníteni magát a vita idejére, megteremteni a racionális vita körülményeit – a partner vagy sem („Interneten chat szobában is meg fórumokon is, szóval többnyire, szóval vannak emberek, akik nagyon felhúzzák magukat. Általában kis dolgok miatt, és akkor rájöttem, hogy tulajdonképpen nem érdemes, mert én nem leszek tőle okosabb, ő nem lesz tőle okosabb, és legfeljebb megsértődünk egymásra, és annak nincsen semmi értelme. De, szóval, hogy ismerek valakit, akiről tudom, hogy nem sértődik meg, akkor azokkal szoktam vitázni. Akivel lehet vitázni, azzal szoktam vitázni, de véletlenszerű emberekkel nem"). Családon belül egyaránt fontos vitapartner – különösen politikai kérdésekben – az apa, akadnak azonban olyanok is, akik „sértődősek", akikkel nem lehet vitázni. Ilyenformán nem csupán családon kívül, de azon belül is szembesül a demokratikus értékek átörökítésének nehézségeivel, azzal, hogy hiába sajátítja el az ember, az nem alkalmazható tetszőleges partnerekkel.

Az esettanulmányban a demokratikus értékek átörökítésének egy sajátos problémája tárul fel. Ezek kialakulásához nem elegendő pusztán a családon belüli posztkonvencionalitás és intimitás együttes megléte, hanem amellett még azt a konfliktust is fel kell tudni dolgozni, ami abból fakad, hogy a családon kívüli kapcsolatok nagyrészt nem ismerik el az annak megfelelő reflexivitást, minthogy a többség életvilága kevésbé demokratikus (prekonvencionális-konvencionális) keretek között szerveződik. Erre a problémára a fiú jól láthatóan sokáig nem talált megoldást, amiből beilleszkedési nehézségek fakadtak. Idővel pedig egyfajta szelekciós módszert dolgozott ki: nem zárkózik el a közös ügyek racionális megvitatásától, ugyanakkor amennyiben a partner az éretlenség jelét adja, felfüggeszti a kommunikációt. Ez a stratégia jól láthatóan szűk keretek közé szorítja az állampolgári cselekvést: kiindulópontja ugyanis a másik kompetenciájával szembeni bizalmatlanság, amit előbb cáfolnia kell a partnernek ahhoz, hogy komolyan vegyék. Ebben az értelemben egyfajta elitista izoláció jellemzi a fiút: csakis olyanokkal hajlandó komolyan szóba állni, akik hozzá hasonlóan „elég érettek" ehhez. Ennek eredményeként elsősorban a családra korlátozódik a közéleti kérdések megvitatása, a kortársakkal való közös állampolgári cselekvés perspektívája pedig csaknem teljesen hiányzik.

Az esettanulmány alapján belátható, hogy egy demokratikus családi szocializációs közeg, miként válhat abban az értelemben diszfunkcionálissá, hogy az értékek, ismeretek és bizalom átadása ellenére, az állampolgári cselekvéspotenciált elfojtja. A családban jól láthatóan minden feltétel adott a demok-

ratikus állampolgári kultúra átörökítésére: materiális biztonság, kulturális tőke, generációkra visszamenő demokratikus nevelési elvek, kiegyensúlyozott érzelmi klíma, kölcsönös megértésre törekvő kommunikáció, történeti és politikai kérdések iránti nyitottság, iskolai sikeresség. Mindezek hatására a felnövekvő fiatalok a demokratikus értékrenddel maximálisan azonosulnak is, a radikalizmust messzemenőkig elutasítják, bíznak másokban és az intézményekben. Ebből az elvek és értékek szintjén pallérozott demokratikus kultúrából mégis hiányzik azonban egy fontos komponens: a cselekvés képessége. Az állampolgári cselekvéspotenciált bemutató útmodellek tanulsága szerint ennek kialakulásához nélkülözhetetlenek egyrészt a kollektívként értelmezett sérelmi tapasztalatok, másrészt a kortársak. Előbbiek szolgálnak ugyanis az állampolgári cselekvés apropójául, utóbbiak pedig a definíció szerint társas aktivitás partnereiül.

Az esettanulmányból kiderül, hogy ez a két komponens miért hiányozhat nagy eséllyel az egyébként kifogástalan demokratikus kultúra szerint szerveződő családokban. Egyrészt ezek a családok jó eséllyel átlag feletti gazdasági és kulturális pozícióban vannak, aminek eredményeként a gyerek jó eséllyel tanulói életmodellt kezd követni. A tanulásra való fókuszálás – mintegy nem szándékolt következményként – a fennálló keretek közé való beilleszkedést implikál, vagyis azok kritikája helyett a nekik való megfelelést. A tanulói életmodell cselekvéshorizontján a jobb eredmények elérése, az egyéni erőfeszítések és mobilitás jelennek meg célként, és vakfoltban maradnak a fennálló viszonyok másokkal szembeni esetleges igazságtalanságai. Másrészt a demokratikus, privilegizált strukturális és kulturális helyzetű családokban felnövő fiatalok a családon kívül jó eséllyel kevésbé szerencsés – vagyis rosszabb strukturális, kulturális és érzelmi hátterű – kortársakkal kerülnek kapcsolatba. A velük folytatott interakciókban ilyenformán nem tudnak az otthon megszokott keretekre támaszkodni, ami óhatatlanul távolságot teremt köztük. Azok, akik ezt a távolságot nem tudják valamilyen módon leküzdeni és egyfajta elitista elszigetelődésre kényszerülnek, elvesztik az állampolgári cselekvéshez nélkülözhetetlen potenciális partnereket. Az esettanulmányban megismert család esetében pontosan ez történt, ezért nem talált az egyébként érdeklődő, nyitott fiú utat a közéletre vonatkozó puszta véleményalkotástól az önálló állampolgári cselekvéshez szükséges motivációhoz.

A populista aktivizmus szocializációs háttere

A populista aktivisták klaszterének meghatározó eleme az aktivizmus mindegyik formája iránti kimagasló elköteleződés. Tekintve, hogy ezen tevékenységek sok szempontból ellentétes logika mentén szerveződnek, nem meglepő hogy pusztán az állampolgári cselekvés mint olyan iránti elköteleződés egyúttal inkoherens értékorientációt von maga után. Azonban ennek a fajta inkonzisztenciának előfeltétele az ismeretek alacsony szintje abban az értelemben, hogy csakis korlátozott reflexivitás vagy annak hiánya esetén férnek meg egymás mellett az ellentétes cselekvési elvek. Az erős cselekvési vágy további magyarázó tényezője a közéleti aktorokba vetett bizalom alacsony szintje: ez fejezi ki a fennálló viszonyokkal szembeni erős, egyszersmind világos kritikai elveket teljes mértékben nélkülöző elégedetlenséget, ami motivációs bázisként szolgál. Ilyenformán a populista aktivizmus szocializációs forgatókönyvének felvázolásakor elsőként az aktivizmust valószínűsítő tényezőkből kell kiindulni.

Az állampolgári cselekvésre leginkább olyan élethelyzetekben alakul ki motiváció, amelyekben egyaránt megtalálhatók a depriváció és a megélt igazságtalanságok tapasztalatai, emellett azonban olyan erőforrások, értelmezési keretek és cselekvési minták is, amelyek nem az elidegenedés, a frusztráció vagy a passzivitás vakvágányára, hanem az állampolgári cselekvés pályájára terelnek. Ebből a szempontból – amennyiben az autonómia kialakulása aligha képzelhető el stabil érzelmi alapok nélkül – egyaránt fontos a család érzelmi klímája, a család történeti emlékezete és identitása. Abban az esetben, ha ezek tekintetében valamilyen letisztult mintázat alakul ki, specifikusan az emberjogi-szolidaritási, nemzeti vagy politikai szemantikával azonosul az egyén, ami kizárja az inkonzisztens, populizmusra nyitott aktivizmus lehetőségét. Ha a cselekvési késztetéshez egyáltalán nem társul karakteres történelmi emlékezet és politikai identitás, az politikai elidegenedéshez vagy frusztrációhoz vezet. Populista aktivizmus ennek megfelelően akkor alakul ki, ha a cselekvési késztetéshez reflektálatlan értékek és ismerethiány társul.

A reflexió hiányának oka lehet egyfelől az, hogy a cselekvési késztetés hátterében olyan családtörténeti traumák állnak, amikhez súlyosságuk miatt nem tudnak nyíltan viszonyulni az egyének. Oka lehet másfelől az is, hogy az alacsony kulturális tőke miatt a cselekvést motiváló igazságtalanság élmény értelmezéséhez nem áll rendelkezésre megfelelő nyelvi-fogalmi készség. To-

vábbá oka lehet az is, hogy a sérelmek nyomán keletkező erős érzelmi hatás háttérbe szorítja a konzisztens cselekvési elvek meghatározásához nélkülözhetetlen kognitív kapacitást. Akármelyik eset is forogjon fenn, az egyén jó eséllyel könnyen befolyásolható lesz a leegyszerűsítő mivolta okán plauzibilisnek ható, azonban mélységében át nem gondolt populista ideológiák által. Különösen abban az esetben, ha a fennálló intézményekkel és politikai szereplőkkel szemben gyanakvó családi légkörben nő fel az egyén.

Az alábbi esettanulmányban egy olyan család szerepel, amely folyamatos anyagi nehézségekkel küzd, ennek megfelelően kritikus a fennálló viszonyokkal szemben. Mindemellett relatíve csekély kulturális tőkével rendelkezik, ami megnehezíti a reflexiót az értékrendre, így végül a jobboldali populizmus irányába orientálódik.

A jelenleg öt, hamarosan hat fős falusi családot a gépkezelő apa, a dadusként dolgozó anya, két középiskolás lányuk (akik közül az egyik kisbabát vár), valamint általános iskolás fiuk alkotja. A családhoz emellett szorosan kapcsolódnak a testvérek és nagyszülők, akikkel egy faluban laknak. A családtörténet élénken él, az anya felmenői egyik ágon betelepült erdélyiek, akik generációk óta mezőgazdasági, illetve fakitermelő ágazatban dolgoztak, a helyi birtokon majd TSZ-ben. Másik ágon Balaton mellől származnak a felmenők, a nagyapa vasútépítésen dolgozott, ezért a család sokat költözött. Viszonylag hosszabb időt töltöttek a háború után egy kitelepített német család házában, amely időszakot részletesebben megőrizte a családi emlékezet: egyfelől az ottmaradtak morális megvetésével kellett szembesülniük („Apuék beköltöztek abba a német lakásba, összesen 8 magyar család volt. Úgy, hogy téged nem szeretnek, csak elviselnek, az nagyon-nagyon nehéz"), másfelől viszont gazdasági értelemben korábban soha nem látott kedvező viszonyok közé kerültek.

A családi történetek között a szegénység és élelemhiány narratívái egyébként is központi szerepet töltenek be, a materiális szükségletek kielégítése központi kérdésként szerepel („Egyszer apámat elküldte az anyja kenyérért, hogy menjen el a pékhez, mert megígérte, hogy fog nekik kenyeret sütni, és apám elment, de előtte nap ők már szinte semmit nem ettek, mert nem volt mit. Mikor hazajött a péktől, nem vitte be a kenyeret, hanem felment a padlásra, felhúzta a létrát, és ette a kenyeret. Persze nagyanyám meghallotta, hogy fent van, és kiabálta neki, hogy Zoli gyere le! De akkor már apám tudta, hogy eszi a kenyeret, hogy már baj van. És mondta apám, hogy anya megeszem az egész kenyeret, mert éhen halok, és mondták neki, hogyha kisfiam te megeszed ott fent a kenyeret,

akkor a többiek itt lent halnak éhen. Aztán apám lejött a kenyérrel, és megették lent. Apu nagyon sok ilyet mesélt, ami akkor régebben történt velük"). Emellett a régi időkjellemzőjeként az összetartó közösség élménye jelenik meg, a gyakori összejárások és beszélgetések.

Az államszocializmushoz való viszonyt ennek megfelelően elsősorban a relatív materiális létbiztonság határozta meg, ennek köszönhette a családon belüli legitimációját és szép emlékét. Ehhez képest a rendszerváltás egyértelműen visszalépés az anya szerint, hiszen sem a kenyér, sem a munka nem biztosított immár („Én most is azt mondom, hogy másabb világ volt. Nem volt gondunk a pénzre, mert mindenkinek volt. Mindenkinek volt munkája, nem úgy, mint most. Lehet, hogy kellett ez a rendszerváltás valahol, én nem firtatom, de nincs most sajnos annyi embernek munkája"). Emellett úgy éli meg az anya a változást, mint a közbiztonság rohamos romlását, a bűncselekmény veszélyének növekedését („Meg nem volt annyi veszély. Nem nagyon volt bolt itt, csak 1–2, és ha nem kaptál kenyeret, akkor be kellett menni Záhonyba sütőüzembe, és nyugodtam fel tudtam ülni a vonatra, és elmenni két megállót kilenc évesen, de ma már nem mernék elengedni egy kilenc éves gyereket egy 10 perces útra, mert félteném. Sokkal nagyobb lett a bűnözés, a lopás, csalás"). Mindez összefüggésben áll egy erkölcsi kérdéssel is, a munkaethosz gyengülésével. Az anya álláspontja szerint a rendszerváltás utáni világ egyik legnagyobb hibája a munka rangvesztése, amiért is elsősorban a segélyek felelőtlen osztogatása felelős („Volt munkád akkoriban és tudtál keresni. Nem úgy, mint most, hogy kapod a segélyt. Az emberek nagy része nem is akar ma elmenni dolgozni, mert kapja az a 60 ezret, később a 30-at, és így azt látja a gyerek, hogy nem kell neki menni dolgozni, mert kapja segély így is úgy is. Ez egy kicsit felháborító. Azt kellene sugallni a fiataloknak, hogy ha nem megy el dolgozni, akkor nem lesz nyugdíjad. Ezt úgymond felrovom az Orbán-kormánynak, mikor ők voltak színen, mert ezt nem sugallta eléggé az én korosztályomba"), másfelől – egyfajta paternalista szempontból megfogalmazott kritika szerint – az állam nem megfelelő munkapolitikája, a kellő munkahely teremtésének elmulasztása („itthon kellene Magyarországon megteremteni azt a fizetési összeget, hogy tudjál egy munkát találni úgy, hogy ne menjen rá az egész életed").

Mindezek az élmények kettős frusztrációhoz vezetnek: egyrészt a társadalmi hierarchiában különböző dimenziók mentén (gazdasági, településtípus szerinti) feljebb lévőkkel szembeni ressentiment-hez („Ahol én dolgozom, látom, hogy mennyit keresnek a feletteseim, én nem az ő pénzüket sajnálom, hanem a miénket keveslem. Tehát az, aki kemény fizikai munkát végez, azok nincsenek

egyáltalán megfizetve. Én nem vitatom, hogy ők sokkal többet tanulnak, sőt, sok mindenről lemondanak azért, hogy nekik meglegyen a végzettségük, de akik fizikai munkát végeznek, azok az emberek nincsenek megfizetve"), másrészt a lentebb lévőktől, pontosabban a lentebb lévők fenyegetően reálisnak érzett életformájától való félelemhez („És hozzáteszem, hogy örülünk, hogy van munkánk"). Azt, hogy milyen közel is vannak életmódjukat tekintve azokhoz a rétegekhez, akiknek életformájától tart az anya, jól kifejezi a család gyermekvállalási stratégiája is (pontosabban annak hiánya): mind az anya, mind a lánya fiatalon, nem tervezett módon vállalt gyermeket, hasonlóan a félelmetesen közelinek érzett mélyszegénységben élő családokhoz.

Az anya ebből a két irányból – tehát lentről és fentről – egyaránt fenyegetve érzi saját életformáját, ami a paraszti munkaethosz és a hozzá kapcsolódó kiérdemelt materiális felhalmozás lehetőségének kettősségén alapul. Úgy gondolja, hogy mind a feljebb lévők ki nem érdemelt túljutalmazása, mind pedig a nem dolgozók segítése egyaránt aláássa ezt a hagyományos világrendet. Tekintve, hogy a Kádár-rendszerben ezek az értékek egyaránt védelem alatt álltak (kötelező volt dolgozni, és nem voltak – egy falusi munkás perspektívájából észlelhető – látványos jövedelmi különbségek), érthető, ha a rendszerváltás a közerkölcsök romlásaként értelmeződik.

Mindezek a problémák amellett, hogy a család saját élményeibe ágyazódnak, találkoznak azonban egy politikai párt, a Jobbik diskurzusával is. Ezzel a páttal nyíltan felvállalja a közösséget az anya, mondván, még ha esély nincs is nagyon terveik megvalósítására, azokkal alapvetően egyetért („K: van kedvenc pártod? V: Hát igen van. A Jobbiknak az eszméivel én nagyon egyet értek, szimpatizálok" ill. „jó eszméi vannak, de azt így nem lehet megvalósítani"). A Jobbikkal való azonosulást elsősorban az egyéni félelmek és indulatok motiválják, nem pedig történelmi tapasztalatokon alapuló vagy egyéb okokra visszavezethető ideológiai azonosulás. Ezért a párt propagandáját saját szempontjai szerint értelmezi, azoknak alárendeli: a segély-elvevést munkaadással, és azt megelőzően munkára neveléssel kiegészítve tartja elfogadhatónak („megkérdeztem egy politikustól, hogy hogyan akarja ezt a segélyezés dolgot. És azt mondta, hogy beszünteti. Én meg mondtam, hogy álljuk meg, mert ha maga holnaptól kezdve ezt a dolgot megszünteti, akkor az a két család is, ami itt van rögtön ahhoz fog nyúlni, ami nem az övé. Elveszi a másét, mert éhes lesz. Szóval ez sem így működik. Ha elveszi tőle a segélyt, akkor adni kell nekik munkát, de nem volt beléjük sugallva, hogy el kell neki menni dolgozni, mert azt látta sajnos, hogy az apja sem meg az anyja sem dolgozik, minden hónap elsején felveszik a segélyt,

harmadikán a családi pótlékot és szépen élnek. A gyökerektől kellene elkezdeni. Azért mondom, hogy már a kisgyerekkel meg kellene értetni, hogy a jelene a jövő. Meg hogy normális életfelfogással kezdje az életét. De ez nagyon nehéz."), *a határon túli magyarok ügyét pedig csak a belső ügyek rendezése után tartja kezelendőnek („nem erre kellene neki most is nagy hangsúlyt fektetni, hogy mi van a határon kívüli magyarokkal, hanem először a határon belüli magyarokat kellene neki először rendbe szedni. Jó, hogy az ottani emberek is szeretnének hozzánk tartozni, én ezt nem is vitatom, de ami egyszer már elment Trianonba, azt már nem fogja visszakapni soha az életben. Sajnálom, aki ott lakik, mert mondom, hogy nekem nagyapám is onnan származik, meg sok ismerősöm van, akinek az anyai nagymamája ott él, és a turizmusból élnek. Nem biztos, hogy ők most, hogy az élre kerültek, most ezzel kellene foglalkozni, hanem hogy rendbe szedje az országot, mert tényleg el vannak tolva dolgok").*

A családi életvilágot tehát ezek az értékek, félelmek és politikai diskurzusok határozzák meg tartalmi szinten. Formálisan az intimitás és kevert prekonvencionális moralitás, amiben egyaránt megtalálhatók tradicionális, tekintélyi és érdek alapú elemek. Vannak olyan dolgok, amiket tekintélyére hivatkozva megkövetel az anya, így például a munkaerkölcsöt, valamint annak sajátos transzformációját a mobilitás esélyeként megjelenő továbbtanulást (a teherbe esett lányról így szól: „Bár azt tudni kell, hogy én abból nem engedek, hogy Julinak az iskolát be kell fejezni, szóval átmegy estire"). Központi kérdésként kezeli a reflexiót az anyagi érdekekre, ez szinte minden probléma kapcsán lényegi szempont. Mégis mindez az intimitás moralitásával egészül ki egy tönnies-i értelemben vett közösségi típusú kapcsolatként szervezve meg a családot (a lány erről így számol be: „Ha valami történik, neki mondom el elsőnek, eddig mindig dédi mamának mondtam el, de mióta meghalt, anyának mondom el. Ha pl., összeveszek a barátnőmmel, bármit csinál, azt mindig leteszi, és leül velem. Soha nem mondja azt, hogy hagyjál, mert most nem érek rá. Legyen szó iskoláról, fiúról, bármiről beszélünk"), valamint tágabb rokoni, szomszédi környezetét. Mindez kiegészül továbbá nagyfokú agilitással és pragmatikus szemlélettel: az anya egyaránt halad a korral a technikai fejlődést illetően (interneten szerzi az információkat, filmeket és játékokat), és a civil aktivitást illetően is (a helyi nőszövetség lelkes tagja).

A családi kommunikáció ennek megfelelően elsősorban a hétköznapi témák körül forog. A pártpolitikai kérdések igazából nem kerülnek fókuszba, az életvilág viszont – ahogy ez a fiatalabb lánnyal készült interjúból kiderül – átöröklődik. A lánynak koncepciózus, egyszersmind reális továbbtanulási tervei vannak,

emellett jól láthatóan belsővé tette a családi munkaethoszt is. Családja történetét elsősorban mint a régi, de még mindig fenyegető szegénység történetét ismeri (elsősorban őt próbálják ezekkel a történetekkel munkára ösztönözni: „De anya, ha picit felkapja a vizet, mert általában mindig ott ülök a számítógép felett, hogy csak vasárnap nézhették a tévét, aztán csak rádió volt. Meg hogy nekik olyan nem volt, hogy nyári szünetben ők csavarogtak, mert mikor mamáék mentem dolgozni, akkor nekik kellett kitakarítani meg főzni mire mamáék hazaérnek. Szokott anya így mesélgetni, főleg mindig így a számítógép kapcsán jón fel, hogy bezzeg az ő idejükbe"). A fennálló viszonyokról anyjáéhoz hasonlóképp nyilatkozik, noha narratívái kevésbé kiforrottak, és nem kapcsolódnak pártpolitikai ideológiához („Én amennyit tudok róla, az nem sok, de vannak ezek a gazdasági világválságok, ez, ahogy anyáék mesélik, ez a pénzügyi helyzet nagyon rossz. Már lassan 300 forintba kerül egy kiló kenyér. Akkoriban meg 10–20 forintért megvehették. Szerintem, ha ma kiesik a zsebünkből egy 5 forintos, akkor az emberek 90%-a azt mondja, hogy az csak egy 5 forintos, de akkoriban biztos, hogy sokat ért az is, mert egy család is jól lakhatott volna belőlük durván"). A politikai kérdésekben – nővéréhez hasonlóan – kizárólag szülei tanácsára hallgatna („Anyáék elmentek szavazni, a nővérem is. Emlékszem, hogy választás előtt egy nappal megkérdezte anyáéktól, hogy miért erre vagy erre kellene szavaznom, és akkor anyáék elmondták neki, leültek vele. Nem bántak úgy vele, mint egy kisgyerekkel, de szépen elmondták neki, hogy melyik mit akar. És a nővérem is ennek alapján szavazott, azt nem tudom, hogy kire szavazott vagy, hogy anyáék is kire szavaztak. K: És majd később te is szeretnéd ezt? V: Persze! Ha valamit én nem értek, akkor megkérdezem anyától, apától, mamától").

Összefoglalóan elmondható, hogy a családi politikai szocializációs klímáját mindenekelőtt az anyagi létbizonytalanság történelmi és megélt tapasztalata határozza meg. Ez formálta a Kádár-rendszerhez való pozitív viszonyt, és erre vezethető vissza a rendszerváltással való elégedetlenség is: a jobbmódukkal szembeni ressentiment és a kiszolgáltatottabbak sorsától való félelem. Ez az életvilág rezonált az anya esetében a Jobbik radikális programjával, ami különösebb reflexió nélkül a lányára is áthagyományozódik.

Az esettanulmány jól érzékelteti, hogy mik azok a tényezők, amelyek együttállása fogékonnyá teszi a fiatalokat a populista ideológiára. Mindenekelőtt a strukturális hátrányokat kell megemlíteni, ami azonban nem ölti a kilátástalanság formáját. A család számára jól érzékelhető, hogy még mindig van hova lejjebb csúszni, ráadásul ez korántsem egy távoli lehetőség, hanem sokkal

inkább egy nagyon is reális, folyamatos fenyegetés. Amennyiben ez párosul egyrészt a fennálló politikai viszonyokkal szembeni általános elégedetlenséggel, és a mostanihoz képest nagyobb létbiztonságot nyújtó Kádár-kor iránti nosztalgiával, továbbá a leegyszerűsítő valóságértelmezéssel szembeni védelmet nyújtó kritikai attitűdhöz szükséges kulturális tőke hiányával, úgy megnő a fogékonyság az a politikai palettán található populista ideológiákkal való azonosulásra. Ezek a többnyire inkonzisztens, inkoherens ideológiák tovább erősítik az értékválasztások körüli bizonytalanságot, és a fennálló politikai aktorokkal szembeni gyanakvást.

Azért, hogy ez a gyanakvás tényleges cselekvéspotenciállá forduljon át, egyrészt a családi történeti példák és tapasztalatok felelősek. Ezek lényegében a kis emberek alávetettségének, a nélkülözésnek és az igazságtalanságoknak a narratíváját írják le. Másrészt a hagyományos munkaethosz és kiegyensúlyozott érzelmi viszonyok is hozzájárulnak az autonóm cselekvésképesség kialakulásához. Jól látható módon mindez a gyerekre is átöröklődik. Ennek eredményeként egy kevéssé reflektált, azonban autonóm cselekvésre kész, a fennálló erőkkel szemben bizalmatlan és ebben az értelemben a populizmusra nyitott állampolgári kultúra kialakulásához járulva hozzá.

A pártpolitikai aktivizmus szocializációs háttere

A pártpolitikai aktivizmus klaszterének jellegét a kimagasló pártpolitikai cselekvéspotenciál határozza meg. Ezzel összefüggésben a csoportba tartozó fiatalok pártpolitikai aktorokba vetett bizalma is kimagasló, valamint az állampolgári ismeretei is átlagon felüliek. Az elsősorban pártpolitikára nyitott fiatalok értékválasztásában egyaránt megtalálhatók – nagyobb súllyal – a demokratikus és – kisebb súllyal – az antidemokratikus elemek. Vagyis ezek a fiatalok a demokratikus játékszabályokat – politikai korrektségből vagy őszintén – elfogadják, azonban korántsem tekintik őket szentnek és sérthetetlennek. Mindebből fakadóan a pártpolitikai aktivizmus szocializációs hátterének felvázolásához elsőként a pártpolitikai cselekvéspotenciál útmodelljéből kell kiindulni.

A pártpolitikai cselekvéspotenciál útmodellje alapvetően két különböző politikához vezető pályát rajzol ki. Egyrészt azok a fiatalok bizonyultak nyitottnak a pártpolitikára, akiknek kapcsolathálózatában erre nyitott egyének találhatók: ők a családi és a baráti beszélgetések hatására érdeklődni kezdenek

a politika iránt. Másrészt azok a fiatalok, akiket sikerrel szólítanak meg a pártok. Ilyennek napjainkban elsősorban azok a hátrányos strukturális pozíciójú gyerekek számítanak, akik a tapasztalat sérelmeket és igazságtalanság élményeket nemzeti értelmezési keretbe ágyazva dolgozzák fel. Természetesen pusztán a pártpolitikai cselekvéspotenciálból még nem következik pártpolitikai cselekvés. Ennek a valószínűsége abban az esetben nő meg, ha a fenti tényezők az intézmények működésére vonatkozó ismeretekkel és a politikai rendszerbe vetett bizalommal párosul.

Elsősorban azok a fiatalok tekintik megbízhatónak a fennálló intézményeket és politikai aktorokat, akiknek a családi és iskolai interakciós tapasztalatai ontológiai biztonságot, valamint az intézmények és politikusok legitimitását alapozzák meg. Másrészt, akiknek a családja nem annyira az univerzális moralitás, mint inkább a nemzeti szolidaritás és a vallásosság elvei alapján konstruálja identitását. Harmadrészt, akik elsősorban az olyan hagyományosabb ismeretszerzési pályákat preferálják, mint a tanulás és a sajtótermékek fogyasztása, szemben az olyan újabbakkal, mint a blogolás. Amennyiben mindez a rendszerváltásra vonatkozó kimondott reflexivitással is párosul úgy a bizalom az intézmények működésére vonatkozó ismeretekkel is kiegészül, tovább erősítve azt.

A fenti tényezők hatására létrejött általános politikai aktivista hozzáállás a demokratikus és antidemokratikus értékrend kialakulását befolyásoló hatások eredményeként tovább formálódik. Amennyiben tanulói mobilitási horizont, kölcsönös megértésre törekvő kommunikációs szokások, magasabb kulturális tőke és felvilágosodási-modernizációs történelmi narratívák hatása válik meghatározóvá, úgy elsősorban a demokratikus értékek válnak dominánssá, továbbá az antidemokratikus értékek legfeljebb látens módon jelennek meg. Ellenben amennyiben az elidegenedett családi klíma, a tekintélyelvű intézményi tapasztalatok, a mindebből fakadó érzelmi patológiák és az ezekre a sérelmekre adott nemzeti ideológia szerinti válasz vagy a premodern családmodell hatása a meghatározó, úgy a demokratikus értékekkel való azonosulás legfeljebb a nyilvánosság előtt hangoztatott látszattá válik, és valójában az antidemokratikus értékek lesznek dominánsak.

Az alábbi esettanulmányban egy olyan családot vizsgálok meg, ahol a szülők már-már túlságosan is „korrekt", kispolgári értékek szerint nevelik lányukat, ami sajátos, elsősorban demokratikus értékek által meghatározott proto-politikai cselekvéssé transzformálódik át.

A vidéki kisvárosban élő családot a főiskolai végzettségű apa és anya mellett, kollégiumban élő fiuk és lányuk alkotja. A családtörténetről nem sok minden maradt fenn, a nagyszülőket „egyszerű emberként" írja le az anya, utalva szakmunkás származásukra. Az államszocializmus árnyoldaláról kevésbé vannak élő emlékei, azokról jobbára utólag nyilvános csatornákon keresztül értesült, ugyanakkor személyes benyomásként a létbiztonságot említi meg. A rendszerváltással megszűnt a munkahelye, de az MSZP helyi szervezetében korábbi főnöke elhelyezte. 1993-ban férjével magánvállalkozásba kezdtek, amit azonban idővel bezárni kényszerültek. A rendszerváltás utáni közéletből a felszabadulást emeli ki, megjegyzi azonban, hogy ez a felszabadulás olykor túlzott szabadosságba csapott át, amit a rendőröknek adott többlet hatalommal, illetve a bulvárnyilvánosság csökkentésével lehetne ellensúlyozni. A rendszerváltás utáni politikai eseményekről már-már zavarba ejtő tárgyilagossággal nyilatkozik, minden jelentős eseményt ismer, azonban pártpolitikai szempontból semmit sem kommentál. Explicit kérdésre teljes mértékben elzárkózik a politikumtól („Nem vettünk részt politikai eseményen sem a család, sem egyedül, pártaktivitást sem vállalunk, nem szeretjük a politikát"). A politikusokról és a pártokról alapvetően negatív véleménnyel van, önzőnek gondolja őket, akik csak a maguk javát nézik („A politikusok sütögetik a saját pecsenyéjüket, a kis emberekkel viszont nem igen törődnek. Kevés ma az olyan, aki nem csak a saját érdekeit tartja szem előtt").

A fenti viszonyulás a politikához több szempontból is ellentmondásos. Az anya egyfelől tökéletesen precíz tájékozottságról tesz tanúbizonyságot, továbbá utal az élettörténetbeli pártkapcsolatára, elzárkózik azonban annak már a gondolatától is, hogy a politikával kapcsolatba hozzák. E mögött primer szinten gyaníthatóan az áll, hogy kiábrándult az MSZP-ből, nem tudván feldolgozni, hogy a korábban támogatott politikai erőről kiderült, hogy illegitim eszközökkel élt. Ugyanakkor mélyebb szinten más magyarázat is állhat a háttérben. Az anyával folytatott interjú számtalan részletéből kiderül, hogy a bourdieu-i értelemben vett kispolgári habitussal tökéletesen azonosul: egyetlen célja a felhalmozás és a következő generáció mobilitása, ezért egyszerre próbálja meg a lehetőségeihez mérten minél inkább kifejezni különbözőségét az alsóbb osztályoktól és feltétlen lojalitását – az előrejutásának keretet adó – társadalmi rendhez.

Kifejeződik ez mindenekelőtt abban, a fejlődéspályában, amiben önmagát és utódait elhelyezi (szakmunkás felmenők, nehezen szerzett felsőfokú végzettség a szülőknek, továbbtanulás a gyermekeknek). Ennek fontos elemét alkotják munkahelyi szinten a lojalitás a volt politikai rendszerhez, beleértve a felkínált

mobilitási esélyekkel való élést (vö. kisvállalkozói próbálkozás). Kifejeződik továbbá az alany beszédstílusában: már-már túlzó módon törekszik a minél tárgyilagosabb, pontosabb fogalmazásra, a túlzások kerülésére. A családi életet, a felmenőket és önmagát egyaránt igyekszik oly módon lefesteni, mint ami a konvencionális elvárásoknak a lehető legteljesebben megfelel, semmivel sem múlja alul azokat, és semmivel sem tűnik ki közülük („A férjemnek érettségije van, ami mellé elvégzett egy felsőfokú képesítésnek számító gyermekfelügyelői tanfolyamot, én két éve fejeztem be a főiskolát, sajnos nyelvvizsga hiányában még nincs a kezemben a diplomám. A lányunk most fejezi be gimnáziumi tanulmányait, továbbtanulási szándéka van, a budapesti Általános Vállalkozási Főiskolára jelentkezett. A fiúnk a debreceni Szent József Gimnázium 9. osztályos tanulója, továbbtanulási szándékai még nem kiforrottak. Egyelőre élvezi a gimnazisták életét"). Ebből a törekvésből olyan modoros beszédmód következik, ami éppen túlzott precizitásával leplezi le használója korlátozottságát.

A kispolgári mentalitás természetesen nem a rendszerváltással együtt született újdonság. Gyökerei a Kádár-rendszer sajátos alkujához nyúlnak vissza, ami a lassú, de kiszámítható gyarapodásért cserébe a közügyektől való távolmaradást kérte. Ez az alku határozza meg az anya politikához való viszonyát is. Ez magyarázza, hogy miért zárkózik el a politikai cselekvéstől; hogy miért tekinti túlzottnak a nyilvánosság szabadságát; hogy miért nem alkot kritikai véleményt a politikai eseményekről. Ez ad különös súlyt az MSZP-ből való kiábrándulásnak is. Ez ugyanis azt fejezi ki, hogy bizonyos értelemben az a politikai osztály, amelyikbe bizalmát helyzete megszegte az alku legfontosabb pontját: nem tudta szavatolni a stabilitást, ami a lassú, de biztos felemelkedésnek hivatott keretet adni, és ezáltal aláásta a kispolgári életpálya fundamentumát. Ennek következménye az elzárkózás a politikától mint olyantól, hiszen ebből a perspektívából a politika legfontosabb sajátosságává az vált, hogy egy „nagy zűrzavar".

A kispolgári konvencionális mentalitás meghatározó a család életvilága szempontjából tartalmi és formális szinten egyaránt. A családi viszonyok és cselekvések a józan praktikum, a felelősségteljes munka és annak kiérdemelt gyümölcse szerint szerveződnek, elsődlegesen azok által a normák által meghatározott keretek között, amikről feltételezhető, hogy társadalmilag elfogadottak. Azok a témák és tevékenységek, amik ebbe a keretbe nem férnek bele értelemszerűen nem jelennek meg a család életében sem (pl. veszekedés, politizálás), szemben azokkal, amelyek beleférnek (pl. rokonok segítése, „a fiúk fociznak, s persze a lányok pletyóznak"). Természetesen a konvencionális elvek

és a pragmatikus szempontok olykor konfliktusba kerülnek egymással: így például bár a kérdésre, hogy szoktak-e összejárni másokkal, magától értetődő igennel felel az anya (hisz ez a „normális"), a következő válaszában azonban kifejti, hogy mivel nagyon sokat dolgozik a férje, ezért ténylegesen nincs erre igazán idejük (hisz a szorgalom még fontosabb). E belső inkonzisztenciáknál ugyanakkor sokkal fontosabb a konvencionális moralitáshoz való dogmatikus ragaszkodásból származó elfojtások, az intimitás moralitásának torzulásai.

Ezek leginkább az anya és lánya viszonyában jelennek meg. E viszony az anya álláspontja szerint – akárcsak az egész család viszonyai – az elvárásoknak megfelelő. Kellő mélységben és mennyiségben kommunikálnak („Mint szülő nagyon fontosnak tartom, hogy minél többet beszélgessünk egymással, s lehetőleg tudjuk, kivel mi történik, persze ez nem csak a gyerekeinkre igaz. Természetesen, ha lehetőség van rá, akkor személyesen beszélgetünk, ha nincs, akkor leggyakrabban a telefont hívjuk segítségül. Szoros az egymás közötti kommunikáció"), és a szükséges mértékben testi közelséget is biztosítanak egymásnak („Persze nemcsak beszélgetünk, de szívesen kimutatjuk egymás iránt érzett szeretetünket egy-egy öleléssel vagy simogatással is"). Ezeket a leírásokat olvasva olyan érzésünk támad, mintha egy tankönyvből mondaná fel az ideális család képletét az anya. Ez a legkevésbé sem életszagú beszámoló egyfelől arra utal, hogy a családi élet ezen elképzelt konvencionális normákhoz igazítva szerveződik. Másfelől túlzott mechanisztikusságukból, receptszerűségükből kiderül, hogy korántsem a valós viszonyokat mutatják be. Minthogy a valós viszonyok helyett ezen normatív képzetek alkotják a családi önképet, ezért nincs helyük a valós viszonyok és a hozzájuk tartozó konfliktusok nyílt megvitatására. Ezáltal ideális táptalaj képződik a – berni értelemben vett – emberi játszmák számára, az elfojtott konfliktusok hosszantartó jelenlétére.

Ennek fényében beszédes, ahogy anya és lánya bemutatja kettejük viszonyát: „A lányommal vannak néha nézeteltéréseink, ő egy elég határozott egyéniség. Ezért néha akadnak olyan dolgok, amikről nem gondolkodunk egyformán, és meg is sértődünk. Ilyenkor mindketten visszavonulunk, s megvárjuk, ki bírja tovább a megsértődést. Aztán alkalom adtán egy hosszú beszélgetéssel helyre tesszük ezeket a dolgokat. Szerinte ilyenkor én szoktam őrá panaszkodni az apjának, szerintem meg csak tájékoztatom arról, ami kettőnk között történt", illetve „Anyával változó a helyzet. Vele vannak időszakok, amikor nagyon jól kijövünk és van, amikor annyira összeszólalkozunk, hogy napokig nem szólunk egymáshoz vagy mindketten beszólunk a másiknak. Ez nem jó, de mivel már én is félig felnőtt vagyok, már nem hagyom úgy magam, mint esetleg gyerek-

koromban, jobban megvédem a saját igazamat, és amikor már úgy érzem, hogy nagyon nem jó a helyzet, akkor inkább elvonulok a saját birodalmamba (szobámba), és képes vagyok arra is, hogy egész nap ki sem mozdulok. Apa nem szereti ezeket, és igyekszik a békítő szerepet játszani. Bár általában Anya panaszkodik neki, ha összeveszünk, én inkább magamban tartom".

Az első dolog, amit érdemes kiemelni a konfliktuskezelésből az a sértődés mozzanata, az akár napokig is elhúzódó állóháború és kommunikációs szünet. Különösen érdekes, hogy épp az anya használja a sértődés narratíváját, aki egyébként egy pillanatra sem zökken ki az interjú során a konvencionális kispolgár szerepéből. A lány ugyanezt a helyzetet mint sajátos csatát meséli el, amelyben anyjával egyenlő felekként vesznek részt. Fontos továbbá az apának való panaszkodás/ tájékoztatás mozzanata. E kétféle fogalomhasználat egy emberi játszmát körvonalaz: azt a törekvést, hogy az anya megpróbálja felnőtt szerepét megőrizni, a lány pedig megpróbálja az anyját gyermek szerepbe kényszeríteni. Az alapvetően a felnőttként való elismerés körüli, életkori sajátosságnak tekinthető vita elsősorban amiatt érdekes, mert rámutat arra a pontra, ahol a konvencionális moralitás önmagában nem tudja kezelni a konfliktust. Az anya által fenntartott dogmatikus konvencionális életvilág keretei között a lánynak sokkal engedelmesebbnek kellene lennie, és akkor ilyen helyzetek elvileg elő sem fordulhatnának. Azonban, ahogy ezt a példa is mutatja, mégis előfordulnak. A lány nem illeszkedik be feltétlenül az édesanyja által képviselt életvilág keretei közé, és ebből olyan konfliktus keletkezik, amit az adott keretek között nem lehet kezelni, és ami végül is affektíven hordható csak ki.

Természetesen a bemutatott konfliktus jelentőségét nem szabad eltúlozni sem. A lánnyal készített interjúból a beszédmód és a vélemények szintjének csaknem legmélyebb szintjéig kimutatható a folytonosság az édesanya életvilágával. Önmagát, a világot és terveit egyaránt ugyanabból a külsődleges – „általános másik" által elfoglalt – konvencionális perspektívából értelmezi, ahogy az anya is tenné. A politikumot és a beszédet róla ő is elutasítja, legfontosabb morális tulajdonságaként ő is a kitartást nevezi meg (ami a lassú, de biztos előrejutás stratégiáját fejezi ki), életéről tárgyilagos, kontrollált narratívákban beszél („Az eltelt évek alatt egyre önállóbb lettem, amivel nálam azért soha nem volt probléma érettebb lett a gondolkozásom, felnőtté váltam. Jobban megválogatom, hogy kiben bízok meg, kissé távolságtartóbb lettem az emberekkel szemben, hogy ezzel is meg kíméljem magam a csalódásoktól, de sok dolgot tanultam a barátaimtól, szobatársaimtól, amit a későbbiekben is hasznosíthatok. Kötődtek barátságok, volt, akivel nem szívleltük egymást, amik szerintem hatással

voltak az életemre, meghatározták a hangulatomat"). Ebben az értelemben a konvencionális moralitás átörökítéséről beszélhetünk. Ugyanakkor emellett az átörökítés mellett érdekes alternatív szocializációs szálak is megjelentek, amelyek felemássá teszik az átörökítést, és konfliktusokhoz vezetnek.

Az első szál – talán épp a kispolgári mentalitás nem szándékolt következményeként áll elő – a kollégiumi diák-önkormányzati tisztségviseléshez kapcsolódik. Ebben a szerepben a demokratikus gyakorlatot tapasztalhatta meg a leány, ezáltal reflexív viszonyba került magukkal a konvenciókkal. Ez a szerep mutatkozik meg az interjú egyetlen olyan szakaszában, ahol kilép az anyja által is képviselt konvencionális narratíva keretei közül. Amikor a középiskoláról van szó, úgy beszél akár egy felnőtt jogvédő: átfogó kritikával illeti az oktatás több pontját is („Már a középiskola első éveitől nyomás van a gyerekeken, hiszen már elkezdik beléjük sulykolni a versenyszellemet, „ha nem vagy kitűnő, akkor nem érsz semmit, nem vesznek majd fel sehová" mottót, ami lelkileg megviseli az embert és bélyeget nyom későbbi életére. Elveszíti a lelkesedést a tanulás iránt, rákényszerül arra, hogy szelektáljon a tanulni valók között, hiszen lehetetlenség felkészülni másnapi 6–7 órára egy délután alatt, úgy, hogy sok tanár azt gondolja, csak az ő tárgya van"). Ebben az értelemben a DÖK-beli gyakorlat szolgálhatott a családon belül „felnőttség-elismerési harcként" megjelenő konfliktus alapjául, ami egyben egy szakítást is jelent a tiszta konvencionalizmussal és a hozzá tartozó állampolgári privatizmussal: egy sajátos poszt-konvencionális perspektíva felőli kritikának teremt keretet.

A második szál inkább a korszellem változásához köthető, a késő-modernitásbeli individualizálódáshoz, az élménytársadalom kialakulásához. Több helyen is kiderül az interjúból, hogy a lány már nem tud teljes mértékben azonosulni a kispolgári mentalitással. A felhalmozás materiális logikája helyett nála előtérbe kerül egy kimondottan posztmateriális érték, az önmegvalósítás. E tekintetben tehát úgy tűnik, hogy szintén szakadásként értelmezhető a lány szocializációja, ami alapján összességében egyszerre értelmezhetjük az esetet a Kádár-kori kispolgári mentalitás folytatásaként és az abból a posztkonvencionális életvilágba *kivezető kétféle út felvillantásaként: egy – részben az élménytársadalom igényei által motivált – politikai aktivizálódásként.*

Az esettanulmány alapján elképzelhetővé válik, hogy milyen tényezők hatására juthat el egy átlagos strukturális pozíciójú, kispolgári konvenciók által meghatározott családban felnövő fiatal a demokratikus értékeken alapuló politikai cselekvés igényéig. Jól láthatóan gazdasági és kulturális erőforrá-

sokban nem bővelkedik a család, azonban egy stabil átlagos szintet biztosítani tud. Bár expliciten a politikai kérdésekről nem esik szó, az kiderül, hogy ennek hátterében sokkal inkább csalódás áll, mintsem eredendő apolitikusság. Olyannyira, hogy az anyának konkrét pártpolitikai kötődése is volt a múltban, amit ugyanakkor a politika egészével egyetemben igyekszik maga mögött hagyni, és a családi kommunikációból száműzni. Mindez pontosan leképződik a lányában is, aki bár expliciten elzárkózik a politikai kérdésekről való beszélgetésről, ám valójában nagyon is aktív politikailag. A proto-politikai gyakorlóterepként felfogható diákönkormányzat öntudatos tagja, aki harcosan védi a diákok tanárokkal szembeni érdekeit.

Abban, hogy ez a fajta, elsősorban demokratikus érétkek által meghatározott politikai aktivizálódás bekövetkezzen, egyrészt kiemelt jelentősége van a tanulói életmodellnek, aminek nem szándékolt következményeként a lány ismereteket szerzett a lokális politikai intézményrendszer működéséről. Másrészt annak a sajátos családi érzelmi klímának, amiben egyaránt lehetőség nyílik a szülőkkel való konfrontációra és a konfliktusok – hol demokratikus keretek között történő, hol emberi játszmák formáját öltő – kihordására. Ez a családi tapasztalat tevődik át az iskolai színtérre is, ahol nem a szülők, hanem a tanárokkal szembeni konfrontáció modelljévé válva, a tényleges politikai cselekvés gyakorlóterepeként funkcionál. Minthogy az iskolában formálisan szabályozott keretei vannak az érdekérvényesítésnek, ezért az otthoni gyakorlatokkal szemben, itt a konfliktusok rendezésekor az emberi játszmák helyett ezekre lehet támaszkodni. Ennek hatására a közintézményekkel és a politikai konfliktuskezeléssel szemben nagyobb bizalom alakul ki.

Végül fontos hangsúlyozni azt is, hogy az esettanulmány példaként szolgál arra is, hogy nem csupán a strukturális pozícióból fakadó hátrányok, de emellett a családi szerepstruktúrából fakadó sérelmek is a cselekvés motivációs bázisául szolgálhatnak. Abban az esetben, ha van elég érzelmi erőforrás a családban a cselekvési autonómia kialakulásához, vagyis kellő intimitás az önbizalomhoz, ugyanakkor ezzel párhuzamosan vannak konfliktusok is, amik orvosolandó sérelmek forrásául szolgálnak, ugyanúgy kialakulhat a cselekvéspotenciál, mint abban az esetben, ha a strukturális hátrányok párosulnak a cselekvéshez szükséges erőforrásokkal.

A nemzeti civil aktivizmus szocializációs háttere

A nemzeti civil aktivista fiatalok csoportjának karakterét a különböző típusú állampolgári cselekvéspotenciálok közül kiválasztott nemzeti civil elköteleződés adja. Ehhez egyrészt – némi demokratikus értékrenddel keveredő – antidemokratikus értékek melletti kiemelkedő elköteleződés, átlagon felüli politikai ismeretek, átlagos másokba vetett bizalom és átlag feletti közintézményekkel és politikai szereplőkkel szembeni bizalmatlanság párosul. Ilyenformán ezen állampolgári kultúra értelmezéséhez első lépésben a nemzeti civil cselekvéspotenciál útmodellje szolgál támaszul.

A nemzeti civil cselekvéspotenciál elsősorban azokban a családokban erős, ahol a relatív depriváció élménye jelentős, továbbá az iskolai mobilitási aspirációk alacsonyak, és a társadalmi elismerés kivívásának az anyagi vagy presztízs formáját öltő ellenszolgáltatás helyett az etnikai megkülönböztetés szolgál alapjául. Másodsorban ott, ahol modernizációs hátrányok azonosíthatók, és ebből fakadóan nagyobb a fogékonyság a korai modernitásban virágkorát élő nemzeti szemantikára, az ahhoz tartozó emlékezetpolitikára, valamint interszubjektív és interobjektív formában kifejezett identitásra. Harmadrészt ott, ahol a szabadidőt elsősorban családdal és barátokkal, másodsorban tanulással töltik a fiatalok, és kevésbé olyan későmodernitásbeli jelenségekkel, mint például a blogolás.

Abban az esetben, ha mindez tradicionális – sok gyermekes, vallásos, tekintélyelvű, sok közös szabadidőt tartalmazó – vagy elidegenedett – érzelmi patológiákkal és stratégiai kommunikációval jellemezhető – családmodellel párosul, a nemzeti civil aktivizmus esélye tovább nő. Különösen akkor, ha a családi kulturális tőkehátrány ellenére, a fiatalnak sikerül a tanulmányi mobilitási pályán elindulnia, a politikai sajtótermékekhez hozzáférnie, és olyan barátokra szert tennie, akikkel a közéleti kérdéseket megvitathatja. Továbbá abban az esetben, ha mindezt kiegészítik patologikus érzelmi családi hagyományok, az iskolai önkényre vonatkozó tapasztalatok és a politikai élettel szembeni morális kritika úgy a nemzeti civil aktivitás valószínűsége maximális lesz.

Az alábbi esettanulmány egy olyan modernizációs hátrányokkal és érzelmi nehézségekkel jellemezhető családot mutat be, ahol a nemzeti identitás a családon kívüli ágensektől érkezve tölti be az otthoni apolitikus attitűdből fakadó vákuumot.

Egy faluban, öttagú családban él a pedagógus anya, a középfokú végzettségű élettársa, óvodás korú közös gyermekük, valamint az anya korábbi kapcsolatából származó két középiskolás gyermeke (közülük az egyik egy távoli városban tanul). A családtörténetből kiderül, hogy az anya felmenői között középbirtokosok vannak, akik azonban különösebb konfliktusok nélkül alkalmazkodtak a téeszesítéshez, továbbá, hogy az egyik dédapa hadifogságban tűnt el. Kiderül továbbá, hogy másik dédapja autoriter személyiség volt, a nagymamát eredetileg nem engedte tervei szerint továbbtanulni. A család elfogadó a Kádár rendszerrel szemben, nosztalgikus képet ápolnak („Erre mindenki nosztalgiával emlékszik, tehát nagyon jól csináltak odafent valamit, mert tehát én ilyen nagy panaszáradatra, ilyen nagy keserűségre én nem emlékszem, hogy szidtak volna valakit, hogy ez mért így van vagy mért úgy van."), ugyanakkor nem voltak elkötelezett, militáns hívei a rendszernek (a KISZ-be már nem lép be az anya). Ennek a viszonyulásnak a hátterében egyfajta paternalista állampolgári kultúra állt – a dédnagymama például megsiratta Brezsnyevet – ami azonban explicit formában nem öröklődött tovább („amikor Brezsnyev meghalt, drága nagyikám sírva fakadt, és én teljesen tanácstalanul álltam, hogy mért kell most sírni (...) azt valahogy úgy belenevelték az emberekbe, hogy ő az atyánk meg az apánk, és jaj meghalt"). '56 emlékezetéből csak annyi maradt meg, hogy a nagypapa a felforduláson csodálkozott, de a politikai súlyával nem volt tisztában az eseményeknek. Ebből kifolyólag a rendszerváltást sem élték meg különösebb megváltásként, („ilyen nagy ünneplés, hogy vége van a szocializmusnak, nem volt"), a keletkező szabadságtöbblettel nem tudtak mit kezdeni („Hát a szabadsággal annyira nagyon sose éltünk").

Az anya viszonya a politikához a fenti keretek között formálódott. A politikai cselekvések közül a szavazást kötelességszerűen fogja fel, noha kissé bizonytalankodik is értelmét tekintve („Hát szlogennel élve, állampolgári kötelezettség, igen. De, hát azt is mondhatnám, hogyha van rá lehetőség, akkor miért ne, de ez sem fedi le igazán azt, amit én gondolok. Én úgy gondolom, hogy valamilyen szinten kötelesség. Akkor érezzük magunkat, érzem én legalább is azt, hogyha mást nem, hát, hogy az ország dolgában döntök, az túlzás, túlzásnak tartom én, de legalább a véleményemet elmondom, és akkor... és az szerintem fontos, hogy legalább itt mindenki legjobb belátása szerint döntsön, mert akkor demokrácia a demokrácia. Gondolom én, aztán ki tudja"). Civil szférában nem vesz részt, bár elvileg nyitott rá, sztrájkban nem vett még részt, bár jelentőségét elismeri. A pártokat és a politikusokkal szemben nincsenek illúziói: úgy gondolja, hogy bár az ideális politikus „érdek nélkül", vagyis a

saját érdekeitől függetlenül jár el, a jelenlegi politikusok többsége nem így tesz. A bírósággal, rendőrséggel szembeni viszonyát elégedettség jellemzi, noha hatékonyabb működést várna tőlük.

A családban általában nem beszélnek politikáról, de ha mégis – TV-ből, rádióból hallott hírek hatására – akkor elsősorban az élettársával. Vele sok mindenben nem értenek egyet, mégis gyakran kommunikálnak a vitás kérdésekről („mi a párommal szinte semmiben nem értünk egyet, de ezen már sokat gondolkodtam, hogy akkor miért vagyunk még mindig egymás mellett. De nagy a kompromisszumkészségünk szerintem, mert nagyon kevés dologban értünk egyet, de nagyon szívesen meghallgatjuk és elfogadjuk a másik véleményét és gondolatát, ez olyan feszültséget vagy súrlódást soha nem okozott köztünk"), ezeket a gyerekek többnyire passzívan hallgatják. A gyermekekkel elsősorban iskolai életükről folyik szó, a nagyobb fiú esetében kiegészülve explicit politikai kérdésekkel. Ennek az az oka, hogy az iskola ahol tanul kifejezetten nemzeti érzelmű („mikor ott voltunk, hogy is hívják ezt, nyílt napon vagy tanévnyitón, jó most ez szülőértekezleten nem hangzik el, de az ilyen iskolai eseményeken akkor ez az iskolában a légkörből meg az iskola hát épülete nem piros-fehér-zöldre van festve, tehát ez nem azt jelenti, de egy olyan szép tiszta, patinás jelleget akarnak nekik kölcsönözni. És akkor ez így tükröződik, nem tudom, hogy miből tükröződik. Úgy maga a, a légkör ilyen, igen"), és az anya próbálja megelőzni az esetleges radikalizálódást („próbálom ezt az irányt hát olyan normális mederben tartani, hogy nehogy elferdüljön valami negatív irányba. Tehát gondolok én most itt akármilyen idegenellenességre vagy nacionalizmusra").

A családi viszonyokat jellemzi továbbá, hogy a nevelőszülő és a gyermekek viszonyát nem annyira az intimitás, mint inkább az elfogadás szervezi („A két nagytól sose kértem, hogy szeressék. Én mindig azt kértem, hogy fogadják el, és a páromtól se várok többet. Tehát lehet, hogy azért ilyen nyugis a légkör, mert nincsenek ilyen túlzó elvárások. Legalábbis így érzem, szeretném így érezni."). A korábbi kapcsolat sok tekintetben problémás volt, sok konfliktussal volt terhelt (pl. apa nem dolgozott). Ehhez képest a jelenlegi családi klímát kevéssé konfliktusosnak tekinti az anya, igaz anyagi, tanulmányi, időbeosztási, szabadidő-felhasználási okokból a nevelőszülőségből kifolyólag azért akadnak ellentétek. Ezeket az anya minél előbb igyekszik megszűntetni, tekintettel arra, hogy nem bírja a konfliktusokat. A nevelési elveit „fogd meg, ereszd meg" taktikaként jellemzi, ami alatt azt érti, hogy bár vannak elvárásai, de általában kompromisszumra lehet jutni azokat illetően, így viszonylag nagy teret enged – akár olyan súlyos kérdésekben is, mint az iskolaválasztás – a gyermekeknek

(*„Bár az én elképzelésem az volt, hogy elmegy gimnáziumba, és utána majd felsőfokon elvégzi az erdészetit. És akkor egyszer hazajött, hogy de Mátrafüreden van, és hogy oda szeretne menni. És akkor én azt emésztettem egy pár hétig, de nem mondtam neki azt, hogy nem"*).

Az anya életvilága tartalmi szinten apolitikussággal jellemezhető. Sem a Kádár-kor eseményeit, sem a jelen politikai eseményeit nem követte kitüntetett figyelemmel, nincsenek mély politikai sérelmei, sem határozott politikai preferenciája. Formális szempontból az anya részéről a családi viszonyokat alapvetően az intimitás moralitása jellemzi. Sem a gyermekekkel, sem az élettársával kapcsolatban nem kognitív igazságossági-koncepciók szerint szervezi viszonyát, hanem egy, a tettektől független elfogadás alapján. Ez a fajta moralitás közvetlenül nem konvertálható át absztrakt igazságossági elvvé. Felmutatja ugyan az együttműködés és kompromisszumkötés egy lehetséges formáját, azonban ez nem egy általánosítható minta. Vagyis nem alkalmazható tetszőleges másikkal való viszonyban, az állampolgári cselekvés során. Ebben az értelemben azt mondhatjuk, hogy az anya életvilága mind formális mind tartalmi szempontból állampolgári passzívizmusként értelmezhető, vagyis a politikum formális és tartalmi aspektusától való távolmaradásként.

Ilyen keretek között az állampolgári cselekvés mintái, az általánosítható igazságossági elvek közvetítésében más ágensek szerepe megnő. Ilyen ágens lehetne a nevelőapa, akivel nem az intimitás mentén szervezik viszonyukat a gyermekek. A vele való viszonyról azonban kiderül, hogy több ponton is problematikus, hogy a gyermekek vele nem igazán beszélik meg problémáikat (*„De az biztos, hogy ami lelki gondjaink vannak, az biztos, hogy a két nagy – tehát, aki nem a jelenlegi páromtól van – akkor azt csak velem beszélik meg. Tehát olyan nagy bizalommal nem fordulnak a páromhoz, mint hogyha a saját...ez megint hülyeség, mint ahogy a saját apjukhoz, mert a saját apjuk olyan volt, lehet, hozzá se fordulnának"*).

Ezért a gyermekek kétféle utat járhatnak be: vagy szakítanak a családi hagyományokkal, vagy folytatják azokat. A fiú számára a második otthonként adott kollégium és iskola válik meghatározóvá. Itt explicit, nyilvánvaló politikai szocializáció folyik, ami mind világnézetileg, mind formális szempontból meghatározza életvilága formálódását. Számára ezért alighanem a család helyett az iskola lesz döntő fontosságú politikai szocializációs terep, ez kínál lehetőséget arra, hogy szakítson a családi apolitikus hagyományokkal. Karakteres nézeteket kialakítva önmaga számára, az iskolában elsajátított tartalmi elemek (nemzeti-öko szemlélet) és reflexiós szint (konvencionális mo-

ralitás) szerinti politikai cselekvésekre lesz kész. Fontos látni, hogy ehhez ugyanakkor több okból is elengedhetetlen az anya által teremtett sajátos morális viszonyulás: az általa teremtett biztonságérzet híján ugyanis nem lett volna lehetősége a fiúnak az autonómiára, ami végső soron a családból kivezette őt mind fizikai (elköltözés), mind szocializációs szempontból (politikai reflexió és nemzeti cselekvéspotenciál).

A fenti esettanulmány jól érzékelteti, hogy a nemzeti civil aktivitást hogyan készítik elő különböző családon belüli és családon kívüli tényezők. A vizsgált család strukturális pozícióját tekintve átlagosnak tekinthető, azonban a modernizációs mutatók alapján – falusi, nagycsaládos – tradicionálisnak minősül. A szülők történelmi emlékezete – a középbirtokosként az államszocializmus kárvallottjának minősülő nagyszülők ellenére –Kádár-nosztalgián alapul: az akkori relatív létbiztonság a történeti bázisa a jelenlegi bizonytalan viszonyok kritikájának, ehhez képest értelmezhető a relatív depriváció érzése. Ez a kritika azonban nem mélyül el igazán: az anya sem a jelenlegi, sem a múltbeli politikai események iránt nem érdeklődik különösebben, és nem azonosul határozottan semelyik párt múltra és jelenre vonatkozó narratívájával. Azonban ez korántsem jelenti azt, hogy a kérdést tabuként kezelnék otthon, hiszen politikai témájú beszélgetések és viták is előfordulnak. Igaz, ennek a gyerekek egy kivétellel leginkább passzív hallgatói, mintsem aktív résztvevői. Ennek hátterében alighanem részben a családon belüli ki nem mondott érzelmi feszültségek állhatnak. Míg a gyerekek és édesanyjuk közti viszony harmonikusnak mondható, addig a nevelőapával való viszony bár konszolidáltnak tekinthető, jól láthatóan távol áll a kölcsönös bizalmon alapuló intimitástól.

Pusztán mindezen tényezők eredményeként még aligha alakult volna ki a nemzeti civil aktivitás állampolgári kultúrája a gyerekekben, hiszen a családon belül senki sem képviseli a nemzeti szemantikán alapuló múlt- és jelenértelmezést. Ilyenformán a családi klíma ebben az esetben csupán előkészíti ezt a folyamatot: egyrészt az anyával való érzelmi harmónia létrehozza az autonóm cselekvéshez szükséges önbizalmat, másrészt a nyílt és rejtett konfliktusok a nevelőapával megteremtik azt a feszültséget, ami végül térbeli eltávolodáshoz is vezet, harmadrészt a relatív depriváció tapasztalata magával vonja a társadalmi igazságtalanságok és sérelmek értelmezési horizontját, negyedrészt a modernizációs hátrányok fogékonnyá tesznek a tradicionális szemantikákra. E tényezők által megteremtett affinitásra épül rá az – iskolában és a baráti körben hangsúlyosan jelenlévő – nemzeti világértelmezéssel való

azonosulás. Amiatt, hogy a családi előfeltételek a nemzeti civil aktivitásra való nyitottságot nagymértékben valószínűsítik, annak ellenére is erősebbnek bizonyul az iskola és a barátok külső hatása, hogy ezt az anya beszélgetések sorozatában igyekszik tompítani. Vagyis úgy tűnik, hogy ebben az esetben a nem szándékolt családi feltételek, kiegészülve a családon kívüli hatásokkal erősebbnek bizonyulnak, mint az anya szándékolt törekvései, és a fiú állampolgári kultúrája nemzeti civil aktivizmusként lesz leírható.

A civil aktivizmus szocializációs előfeltételei

A civil aktivizmus klaszterének karakterét az emberjogi-szolidaritási és a nemzeti civil cselekvéspotenciál átlag feletti, és ezzel párhuzamosan a politikai cselekvéspotenciál átlag alatti értéke adja, vagyis a civil cselekvésre való nyitottsággal párhuzamosan a pártpolitika elutasítása. Ezzel egyfelől a demokratikus értékek iránti átlag feletti elköteleződés, az antidemokratikus értékek átlag alatti elfogadása, átlag feletti állampolgári ismeretszint és kimagasló általános bizalmi szint párosul. Ilyenformán a civil aktivizmus ideáltipikus szocializációs forgatókönyvének felvázolásakor a civil és politikai cselekvéspotenciál kialakulását magyarázó útmodellekből kell kiindulni.

Emberjogi-szolidaritási civil cselekvésre azok a fiatalok lesznek elsősorban nyitottak, akik szülei munkaerő-piaci problémákkal küzdenek, érettségit adó tanulmányi pályán haladnak, a történelmi kérdésekről sokat beszélnek otthon, egyfajta felvilágosodás párti, modernizációs narratívával azonosulnak, családi identitása a tudás, a becsületesség és a vallásosság értékelésén alapul, otthon kiegyensúlyozott – azonban nem túlzottan békés, „burokként" funkcionáló – érzelmi életet élnek és kölcsönös megértésre törekvő kommunikációt folytatnak, könnyen barátkoznak és követik a közéleti eseményeket. A civil aktivista állampolgári kultúra kialakulásában e hatások mellett a nemzeti civil cselekvésre ösztönző tényezők is megjelennek: a relatív depriváció és a modernizációs hátrányok tapasztalata, az otthoni és baráti kapcsolatokban találkozás a nemzeti múlt és jelenértelmezéssel, és a családdal, tanulással töltött szabadidő. Mindezek a hatások ugyanakkor keverednek a politikai cselekvéstől való elzárkózás tényezőivel: a relatív depriváció és a munkaerő-piaci bizonytalanság nem párosul objektív strukturális hátránnyal, az emberjogi-szolidaritási, valamint a nemzeti identitásból nem következik az azonosulás az ezeken alapuló pártokkal, a családi és baráti

politikai kommunikációból és médiafogyasztás nem a pártokkal való egyetértés, hanem sokkal inkább a kritikai hozzáállás alapja.

Ahhoz, hogy állampolgári értelemben aktív, ugyanakkor a pártpolitikát visszautasító állampolgári kultúra jöjjön létre a szocializációs klíma további szempontoknak is meg kell, hogy feleljen. Először is olyan történelemszemléletre van szükség, amit nem a jelenlegi pártpolitikai diskurzusok határoznak meg, így képes arra, hogy egyszerre integrálja a modernizáció olyan kitüntetett eseményeit, mint a rendszerváltás és az EU-csatlakozás, valamint a nemzeti történelem traumatikus korszakait. Másodszor otthon és a barátok között egyaránt olyan racionális kommunikációs és harmonikus érzelmi klímára, amiben nem dogmatikus világszemléletként, hanem megvitatható kérdésekként merülnek fel a kollektív és személyes identitás problémái. Harmadszor olyan iskolai tapasztalatokra, amelyek a hatalmi önkény helyett a közösen elfogadott szabályok modelljén alapulnak. Negyedszer pedig olyan nyilvánossági tapasztalatokra, amelyek a világnézetileg beszűkült, manipulatív kommunikáció helyett a tényleges párbeszéd lehetőségét villantják fel. Amennyiben mindezek a feltételek adottak, úgy olyan állampolgári kultúra alakul ki, ami demokratikusan elkötelezett, bizakodó és aktív, mindemellett a pártpolitikán kívüli cselekvésre ösztönöz.

Az alábbi esettanulmány egy olyan családot mutat be, ahol mindezek a hatások sajátos személyes és történelmi tapasztalatok eredményeként álltak elő. Az apa egyszerre tájékozott politikailag és – gyermekeit bevonva – aktív civilként, ugyanakkor a pártpolitikát teljes mértékben elutasítja, mint komolyan nem vehető cselekvési teret.

Egy kisvárosban lakó hat fős családot az eredetileg szakmunkás, majd portásként dolgozó apa, az ápolóként dolgozó anya és négy gyermekük alkotja. Emellett gyakran összejárnak a nagyszülőkkel és a testvérekkel is. A családi emlékezet meglehetősen messzire nyúlik vissza: az egyik ükapa erdészként dolgozott, vele az apa még személyesen járta az erdőt, a nagyszülők részben ipari, részben mezőgazdasági szakmunkások voltak. A szocializmussal való viszony ennek megfelelően vegyes: a nagyszülők párttagok és „szakszervezeti bizalmik" voltak, az apa azonban saját bevallása szerint visszautasította mind a belépést a pártba, mind pedig az ügynöki beszervezésre tett kísérletet. Ennek megfelelően nem viseltetik ellenségesen a rendszerrel szemben, inkább vegyes véleményt fogalmaz meg róla: lehetett üdülni, nagyobb volt a létbiztonság, mindemellett fenntarthatatlan volt. A rendszerváltást személyes szempontból

ennek megfelelően nem fogadta kitörő lelkesedéssel, főleg hogy évekre munkanélküli lett és később sem szakmájában, hanem portásként tudott csak elhelyezkedni. Ennek ellenére nem számol be túlzott anyagi problémákról, amiből arra következtethetünk, hogy a rendszerváltás után is sikerült boldogulnia a családnak valahogy. Politikai szinten a rendszerváltást alapvetően tagadja, mondván egyfelől az elitben, másfelől a hatalmi technikák tekintetében is folytonosság van („Én nagyon jól tudom, hogy mi volt akkor is, pedig még gyerek voltam, én nagyon jól tudom, hogy mi volt akkor is, és most is ugyanaz van. Most is ugyanaz, aki ott van közel a tűzhöz, az megkap mindent, akkor is ez volt, most is ez van" ill. „Alapjába véve nem változott semmi. Ugyanolyan korrupció volt, ugyanolyan. Aki közel volt a tűzhöz, az mondom párttag vagy valami... ugyanúgy").

Ennek megfelelően a demokratikus átmenetet nem veszi komolyan, nem tekinti úgy, hogy átláthatóbb lett volna a rendszer („Ami már fent van ott a felső szinten, abba ugyanúgy nem lehet most se belelátni, hogy mi történik ott. Ilyen kisebb dolgokba, olyanokba igen, de nagyobba, ami már nagy horderejű, azt már ugyanúgy titkolóznak, mint akkor volt") vagy, hogy elszámoltathatóbbak lennének a politikusok („És ígérgetnek, ígérnek, és semmi sincsen belőle. Hogyha bekerül oda valaki, első dolga az mindig, hogy megszedje magát jó pénzzel, és utána már az egészre nagyívben..."). Mindez egy a politikum egészével szembeni elutasító világlátást fejez ki. Az apa válaszaiból kiderül, hogy egyfajta „úri huncutságnak" tartja a politika egészét kortól és társadalomtól függetlenül, ahol a politikusok saját érdekeiket érvényesítik a néppel szemben, és minden politikai esemény ennek rendelődik alá. Emiatt azonban nem neheztel különösebben sem a múltbeli sem a jelenkori politikusokra: úgy gondolja, hogy ez magának az embernek és a politikának a természetéhez tartozik, és ezért, aki ezen bosszankodik, az butaságot követ el. Az ösződi beszédet például így kommentálja: „Én azon röhögtem, nem is az, én azon izéltem, hogy sok ember... az a baj, hogy annyira, némelyik buta embert be lehet ilyennel beszélni (...)Valamire elvinni azt a gazdasági... akkor már kezdett válság lenni, azt valamivel el kell... Ilyenkor mikor valami gazdasági vagy ilyen izé van, baj van, akkor előszednek egy ilyen botrányt, és akkor az emberek azt figyelik, és akkor így elviszik az embereknek a figyelmét. Hát voltak itt is harcok, hát, de az belefér abba. (nevet) Hát hogy mondjam, engem nem, én csak olyan... Nem szokott ilyesmi érdekelni, hogy ezt mondták. Hát tudvalevő volt, hogy itt úgyis az egészet végighazudták akkor. Hogyha az ember odafigyel jobban".

Ezt a politikai attitűdöt leginkább politikai cinizmusnak nevezhetjük. Hi-

szen egyfelől kívül helyezkedik a politikum szféráján, és azzal az igénnyel lép fel, hogy annak megváltoztathatatlanul romlott mivoltát állítsa középpontba és abból vezessen le minden eseményt. Másfelől ezt a romlottságot mintegy természetesnek tekinti, és ezért nem törekszik megváltoztatására. A vele szembeni helyes attitűdöt ehelyett a fölényes kikacagás gesztusában találja meg. Ugyanakkor ez a kacaj csak látszólag fejez ki a világ gyarlóságától való függetlenségből fakadó derűt, amennyiben ez a függetlenség nagy árral jár. Az apa cinikus, fölényes világképét fenntartandó sajátos dogmatizmusba csúszik bele. Minden közéleti eseményt ugyanazon az elven magyaráz (az ügynök-ügyeket, a megszorításokat, a kórház-privatizációt), és minden politikai rendszert ugyanolyan értékűnek, pontosabban értéktelennek tart („Hát most hát, ott volt a háború is, ott volt Hitler. Hitlernek az jó rendszer volt ott Németországban, nem? Hát mindenki, hát másoknak nem volt jó. Azért mondtam, ez most attól függ, milyen rendszer van, és akkor az a jó, másik... Mindenhol vannak ugyanúgy kémek vagy ilyen izé, akármicsodák, úgyhogy... Én véleményem szerint... (nevet)”).

Ez az abszolutizált politikai cinizmus határozza meg az állampolgári viselkedés egészét, méghozzá oly módon, hogy valójában beszűkíti azt. Szavaz ugyan az apa, azonban mindegyik pártot beikszeli (vagyis érvénytelen szavazatot ad le), politikai szervezetekben nem vesz részt, lokális ügyekben szervezett tüntetéseket, megmozdulásokat értelmetlennek tartja, még úgy is, hogy közvetlen családtagja érintett bennük. Az interjúból azonban kiderül, hogy évek óta lelkes tagja egy hagyományőrző egyesületnek, aminek működésébe gyermekeit is bevonja. Érdekes kérdés, hogy vajon honnan fakad az apa politikai cinizmusa? A családtörténetből kiderül, hogy szülei semmiféle explicit politikai cselekvést nem tettek, konform módon beilleszkedtek az aktuális rendszerekbe, sokkal inkább a hétköznapi megélhetési kérdések kötötték le a figyelmüket, és az ennek megfelelő materiális felhalmozás kérdései. Ez a szemlélet jellemző egyébként az apára is, több ponton is kiderül, hogy maga is elsősorban ezen pragmatikus elvek alapján szervezi életét. Egyrészt több műszakban dolgozik, a szabadidejét feláldozva. Másrészt a nevelésben is egy pragmatikus laissez-faire elvet érvényesítve, igazából nem avatkozik be, amíg nincs nagyobb baj. Ez a szemlélet jellemző továbbá az anyára is, aki – négy gyerek mellett – szintén elsősorban a materiális újratermelésre fókuszál, a politikához pedig abszolút pragmatikusan viszonyul: szavazni nem megy el, mert úgy érzi, nincs értelme, viszont helyi ügyekben akár tüntetésen is részt vesz, mert közvetlenül érintve érzi magát, és a megmozdulás hatását.

Ilyenformán az apa politikai attitűdje környezetéhez képest anomáliának tekinthető. Ezen anomáliában meglepő továbbá, hogy az apa politikai cinizmusa nagyfokú tájékozottsággal párosul. Mind a közelmúlt politikai eseményeiről, mind a Kádár-rendszerről többféle szempontot felvillantva nyilatkozik, amire végzettsége alapján nincs magyarázat. Ezek a nyilatkozatok rendre a nyilvánosságban forgó narratívákból kerülnek kialakításra, azok olykor közhellyé leegyszerűsített, olykor kissé torzított lenyomataként. Vagyis úgy tűnik, hogy az apa rendkívül intenzíven követi a különböző médiumok elemzéseit, ami legalábbis első ránézésre ellentmondani látszik a határozott politikai cinizmusnak (hiszen aki meg van győződve arról, hogy a politikum természetes, megváltoztathatatlan állapota a romlottság, annak nincs miért követni a híreket). Ennek a paradoxonnak a feloldása alighanem a foglalkozásban keresendő: nappali és főként éjszakás portásként ugyanis rengeteg szabad percet kell kitölteni, aminek kitűnő módja a tévézés, rádiózás. Ezekből a műsorokból szűri le tehát politikára vonatkozó nézeteit az apa, és ezek ellentmondásosságából érthető meg, hogy miért vezetett ez cinizmushoz. A műsorokról megjegyzi ugyanis, hogy talán kissé túlságosan is zavaró az, hogy olyan sokféle ellentmondó véleményt jelenítenek meg („És egyik tv így mondja, másik tv úgy mondja, és akkor az ember már azt se tudja, most miről van szó"). Ennek a nyilvánosságbeli inkoherenciából fakadó bizonytalanságnak a feloldására tett kísérletként értelmezhető a politikai cinizmusának kialakulása.

Ez a politikai cinizmus mindemellett egy izolált kis szeletként adott az apa életvilágában, nem terjed át az élet egyéb területeire. Így azt a hétköznapi gyakorlatokkal sem kapcsolja össze. Amikor például a hagyományőrző körben tevékenykedik, nem vonul félre cinikusan, hanem maga is próbál demokratikusan részt venni a döntéshozatalban. Otthon csak nagyon ritkán beszélnek politikáról, sokkal inkább a hétköznapi élet instrumentális ügyeiről és a család közös hobbijáról a középkori hagyományápolásról. Az otthoni életvilág ennek megfelelően tartalmilag apolitikusnak tekinthető, ugyanakkor a közösen űzött civil tevékenység okán állampolgárilag aktívnak. Formálisan a pre-reflektív intimitás révén integrált, ami kifejeződik abban, hogy a személyközi viszonyokat határozott formális igazságossági elvek helyett érzelmi kötődések szabályozzák.

A fentiekben felvázolt szocializációs klímával kapcsolatban nagy kérdés, hogy vajon a politikai cinizmus és civil aktivizmus kettőssége milyen hatást fejt ki. Az egyik lánnyal készült interjúból az derül ki, hogy olyan a pragmatikus-intim alapon szerveződő életvilág jellemzőit sajátított el, amelyben a távolságtartás a politikától és a civil cselekvésnek egyaránt tere van. A lány

pragmatizmusa megnyilatkozik mindenekelőtt abban, hogy kizárólag azokról a kérdésekről van véleménye, amelyek valamilyen módon érintik őt vagy érdeklik. Ezen az alapon tart távolságot az explicit politikai kérdésektől („Hát néhány dolgot, amit így hétköznapokon hallok a politikusokról, az nem annyira pozitív dolog" ill. „Hát ahhoz képest, ahhoz a korhoz képest, biztos jobb nyilvánossági dolgok vannak. De hát a nyilvánosságot is, ahogy az összes dolgot, hát befolyásolhatják, elferdíthetik az igazságot, tehát egy, egyrészt ezt lehet így befolyásolni, mármint, hogy a tömeg... tömegkommunikáció"), nem zárva ki azonban a lehetőségét, hogy egy nap érdeklődni fog iránta („Nem nagyon figyelem a politikai eseményeket, tehát majd egy idő után lehet, mert én is ugye választó leszek, tehát akkor majd úgy gondolom, hogy majd így jobban figyelemmel követem a dolgokat"). Hasonlóképp ezen az alapon érdeklődik és tájékozódik az oktatás kérdései iránt, és rója fel annak túl gyors ütemű változásait („Hát, igazából én nem, nem, nem követem annyira figyelemmel a dolgokat, de ami így engem érint, tehát így az oktatási dolgokat, hát azt, hát ott, ugye, sok változás van, tehát itt folyamatosan változik, ezt így nem tartom annyira jónak, tehát így"). Ez határozza meg továbbá a viszonyát a saját családja történetéhez is: azokat a kérdéseket meglehetősen alaposan ismeri, amik saját problémahorizontján belül értelmezhetők („Hát így emlegetni meg, hogy például, hogy mikor keltek, és akkor mentek ki a gyá.. mármint hogy a munkába, és hogy tömegesen mentek, tehát így egy napjukat mondjuk elmesélték, hogy az, hogy így zajlott le, hogy mentek, vittek magukkal ételt meg annyi, és akkor így tömegesen dolgoztak"), az azon kívülieket azonban nem („K: És a szocializmus idején milyen volt a családod élete? V: Hát ezekről így nem nagyon szoktak így, hát mesélni..). És mindennek hatására vesz részt maga is, családtagjaival közösen a hagyományőrző szervezet tevékenységben.

Az esettanulmány jól érzékelteti, hogy milyen szocializációs klíma hatására alakulhat ki a politikát elutasító, mindemellett a civil cselekvésre nyitott állampolgári kultúra. A bemutatott család kulturális és gazdasági tőke tekintetében átlag alattinak tekinthető, az apának munkanélküliséggel is problémái voltak, és nem tud a szakmájában elhelyezkedni. Ez azonban mégsem jelent objektív hátrányt abban az értelemben, hogy nélkülözésről nem számolnak be a családtagok, ami alighanem az apa agilitásának és pragmatikus hozzáállásának köszönhető. Ehhez a sajátos strukturális pozícióhoz élénk családtörténeti emlékezet párosul, ami egyszerre tartalmaz kritikai és nosztalgikus elemeket a múlt rendszerrel és kételyeket a rendszerváltással kapcsolatban. A

történelem iránti szülői érdeklődés komolyságát kifejezi, hogy az nem csupán beszédben, de civil aktivizmus formájában is kifejeződik. Ebből egyfajta mindenkori politikai élettel szembeni cinizmus tapasztalata szűrődik le: minthogy az apa úgy tekint a politikai szereplőkre, mint akiknek természetes állapota a korruptság és manipuláció, ezért emiatt nem is neheztel rájuk.

Ez a politikával szembeni viszony annak ellenére, hogy a közügyek iránti intenzív érdeklődéssel párosul, sajátosan be is szűkíti az állampolgári cselekvéshorizontot: a pártpolitikai részvétel olyan elemi formáitól is elzárkózik, mint a szavazás, miközben a civil szférában komoly aktivitást fejt ki. Az anya amellett, hogy osztozik férje politikához való viszonyában, kevésbé radikális következtetésekre jut: a szavazáson részt vesz, emellett helyi protest-tüntetésekre is eljár, ha fontosnak érzi az ügyet. Ez az összetett állampolgári kultúra öröklődik át a gyermekekre is. Annak ellenére, hogy otthon explicit politikai kérdésekről kevés szó esik, a történelmi tárgyú beszélgetések hatására, a szülőkhöz hasonlóan viszonyulnak a pártpolitikai és a civil élethez egyaránt. Előbbivel szemben távolságtartók, utóbbiba lelkesen vetik bele magukat. Ez utóbbi cselekvéspotenciál fontos szocializációs előfeltétele a nagycsaládi életmóddal párosuló kiegyensúlyozott érzelmi klíma is, amelyben egyaránt lehetőség nyílik az önállóság és a közös cselekvés begyakorlására.

Demokratikus kultúra és modernizáció

Az állampolgári kultúra ideáltípusainak jellemzése és a különböző szocializációs forgatókönyvek felvázolása után lehetőségünk nyílik az általánosabb elméleti kérdések irányába fordulni és kísérletet tenni – a rendszerváltás 20 évének mérlegét megvonva – kordiagnózis felvázolására. Az utolsó fejezetben arra a kérdésre keresek választ, hogy miként értelmezhető az állampolgári szocializáció a modernizáció tágabb kontextusában. Ahogy a bevezetésben említettem, demokratizálódás és modernizáció egymástól elválaszthatatlan, kölcsönösen egymásra utalt folyamatok. Az állampolgári szocializáció folyamata nem csupán a felnövő polgárok politikai magatartásmintáit, nyilvánosságbeli aktivitását és civil társadalomban való részvételét határozza meg, hanem ezen túlmenően jelentősen befolyásolja a hétköznapi társadalmi kapcsolatok minőségét, a társadalmi elismerés igazságosságát, a formális kapcsolatok tervezhetőségét, a gazdasági és jogi rendszer hatékonyságát, a mobilitási esélyek egyenlőségét, az intim kapcsolatok védelmét, az innovációhoz szükséges autonómia és szabadság biztosítását is. Ugyanakkor a modernizáció általános jellemzői is kihatnak az állampolgári kultúra kialakulására: ezek határozzák meg azokat a tágabb strukturális, szemantikai és affektív kereteket, amik a szocializáció társadalmi kontextusát képzik.

A továbbiakban elsőként a modernizáció és állampolgári szocializáció közti kapcsolatot megvilágító értelmezési keretet mutatom be röviden. Ehhez egy, a hazai társadalomtörténeti sajátosságokhoz igazodó, kortárs társadalomelméletek szintézisén alapuló modernizációelméletet hívok segítségül (Sik 2012). Ezt követően arra teszek kísérletet, hogy az ország különböző régióiban fellelhető modernizációs konstellációkat gazdasági és demográfiai makroadatok alapján jellemezzem. A régiókat olyan elemzési egységnek tekintem, ami lehetőséget teremt az országon belüli modernizációs különbségek kifejezésére, vagyis a társadalmi integráció egymással kölcsönhatásban lévő

szintjeinek a modernizáció perspektívájából történő leírására.[14] A különböző modernizációs mintázatokat megjelenítő régiók ilyen értelemben az állampolgári szocializáció és kultúra társadalmi szintű magyarázó tényezőivé válnak. A régiók fejezik ki azt a makro kontextust, amibe az egyes családok állampolgári szocializációs folyamatai beágyazódnak: más szóval, azt a modernizációs konstellációt, ami a szocializációs klíma környezetét alkotja.

Ilyenformán az állampolgári kultúra ideáltípusait kifejező klaszterek regionális különbségeinek feltérképezése az elemzés utolsó lépése. Ez teremti meg a lehetőséget arra, hogy a 20 évvel a rendszerváltás utáni hazai állapotok kordiagnózisát felvázoljam, kitérve azokra a társadalompolitikai javaslatokra, amelyek a különböző regionális helyzetben azonosítható kihívásokra megoldást kínálhatnak.

Állampolgári szocializáció és modernizáció

A modernizáció problematikája egyidős a szociológiai gondolkodás kialakulásával. Bizonyos értelemben maga a szociológia nem más, mint kísérlet a rendi társadalomból a polgári társadalomba vezető átalakulás tudományos feltárására. A különböző társadalomelméletek olyan nyelvekként foghatók fel, amelyek segítségével a társadalmi integráció megváltozott formái leírhatók. A modernizáció újszerű leírásához ilyenformán a társadalomelmélet megújítására van szükség. A különböző klasszikus és kortárs elméletek ilyen újításoknak tekinthetők, amelyek a modernitás újabb és újabb aspektusait tárják fel. Bár ezek közül sok az univerzalitás igényével lép fel, mégis a választott problémák és megközelítési módoktól elválaszthatatlan vakfoltok óhatatlanul beszűkítik az egyes elméletek magyarázóerejét. Éppen ezért a modernitás minél átfogóbb leírásakor ezen elméletek szintéziséből kell kiindulni. Ennek kidolgozására tettem kísérletet *A modernizáció ingája* című könyvemben (Sik 2012), ennek legfontosabb belátásait foglalom össze a továbbiakban.

Ahhoz, hogy a modernizáció hazai sajátosságait jellemezni tudjuk elsőként azt az általános kérdést kell megválaszolni, hogy pontosan milyen egységre

[14] Abban az értelemben önkényes a régiók kijelölése, hogy semmiféle érv nem hozható fel amellett, hogy jobban kifejeznék egy társadalmi egység határait, mint egy megye vagy egy település. Választásukat az indokolja, hogy rájuk vonatkozóan kellő mennyiségű adat áll rendelkezésre, továbbá áttekinthető számú, belsőleg relatíve homogén, egymáshoz képest heterogén egységet határolnak el a társadalom egészéből.

értelmezzük a társadalmi integráció fogalmát és annak milyen szintjeit különböztetjük meg. Ezt követően nyílik lehetőség, a különböző szintek változástendenciáit azonosítva, a modernizáció logikájának feltárására. E logika használható értelmezési keretként a lokális kordiagnózisok felvázolásakor: segítségével mutathatunk rá adott történeti-társadalmi konstelláció patologikus és emancipatórikus tendenciáira.

A klasszikus és kortárs társadalomelméletek a szociológiai vizsgálódások alapegységének olyan különböző dolgokat tekintettek, mint a cselekvés, az interakció, az egyén, a csoport, a szervezetek, a struktúra, a funkciók, a szerepek, a normák, a diskurzusok, a közös jelentések vagy az alrendszerek. Sok elmélet arra is kísérletet tett, hogy ne csupán egyet válasszon ki ezek közül, hanem egyidejűleg többet is, és feltárja az egyes elemek közti viszonyok rendszerét. Ahhoz, hogy ezen alapegységek közül minél többet bevonhassunk elméletünkbe, olyan közös nevezőre van szükség, amelynek segítségével ezek egyidejűleg megragadhatók. Ilyennek tekinthető a 20. század második felében egyre nagyobb teret nyerő, tág értelemben vett hálózatelméleti megközelítés. E szerint a társadalom lényegében nem más, mint egyének, dolgok és intézmények különböző típusú kötések révén integrált összetett hálózata. Ebben a modellben a hálózat alkotóelemeként, hálózati konfigurációként vagy kötéstípusként értelmezhetők újra a felsorolt alapegységek (Sik 2012: 250).

A társadalom hálózati modelljében az integráció kérdése a hálózat kötéseire vonatkozó kérdésként fogalmazható át. Napjaink talán legnagyobb hatású elméletalkotói, Bourdieu, Habermas és Luhmann egymástól karakteresen eltérő integrációs logikákat és szinteket különböztettek meg. Ezek alapján nyílik lehetőség a hálózati logikák és szintek közti differenciálásra. Bourdieu materiális és szimbolikus tőkék szerint szerveződő mezőkre, illúziókra és habitusra vonatkozó elméletéből egyfajta érdekalapú hálózati logika vezethető le. Az ilyen típusú hálózatok kialakulását és felbomlását egyaránt a tőkefelhalmozás érdeke határozza meg. Habermas kommunikatív cselekvésre vonatkozó elméletéből egyfajta emancipatórikus hálózati logika következik. Az ilyen típusú hálózatok kialakulását és felbomlását a különböző konkrét hálózati konfigurációktól vagy hálózati szintektől való lekapcsolódás határozza meg. Luhmann autopoietikus rendszerekre vonatkozó elméletéből egyfajta önfenntartó hálózati logika következik. Az ilyen típusú hálózatok kialakulását és felbomlását a környezethez való alkalmazkodás határozza meg.

Ugyanakkor a társadalmat alkotó tetszőleges kiterjedésű és összetételű hálózatokat nem csupán érdekvezérelt, emancipatórikus és önfenntartó ele-

mekre bonthatjuk. Attól függően, hogy adott kötéstípus által integrált hálózat tudatos cselekvések eredményként, öntudatlan késztetések által meghatározott viselkedésminták okán vagy mindezen cselekvések és viselkedések nem szándékolt következményeként jön-e létre, beszélhetünk intencionális, preintencionális és posztintencionális hálózatokról. Ilyenformán összesen kilenc hálózattípust különböztethetünk meg egymástól:

	Emancipatórikus	Érdekalapú	Önfenntartó
Preintencionális	Intimitás-közelség, nyilvánosság, vad értelemképződés	Habitus	Szemantika (nem tudatosuló)
Intencionális	Kommunikatív c selekvés/életvilág	Illúzió	Szemantika (tudatosuló)
Posztintencionális	Differenciálódó mező/ rendszer	Mező	Rendszer

40. ábra: A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ FORMÁI A GENETIKUS KRITIKAI ELMÉLET TÜKRÉBEN (SIK 2012: 253)

A társadalom fenti modelljéből kiindulva egyidejűleg ragadhatók meg a kritikailag értékelhető emancipáció, az elemi társadalmi konfliktusok és az önfenntartás jelenségei. A különböző logikájú és szerveződési szintű hálózatok megkülönböztetése révén egyaránt lehetőség nyílik arra, hogy tetszőleges cselekvéshelyzetet vagy szervezetet az őt alkotó kisebb hálózatok sokaságára bontsunk fel, illetve azonosítsuk a tágabb környezetét alkotó, működésére hatást gyakorló további hálózatokat. Ezáltal a társadalmi jelenségek nem csupán minden korábbinál aprólékosabb elemzésére nyílik lehetőség, hanem egyúttal arra is, hogy olyan interpretációt találjunk, ami nem korlátozódik egyik vagy másik megközelítésre. Annak, hogy az egyes megközelítések vakfoltjait felszámoljuk, és egyszerre tudjuk alkalmazni a különböző értékvonatkoztatások által beszűkített elemzési kereteket, különösen nagy jelentősége van az olyan összetett kérdések vizsgálatakor, mint amilyen a modernizáció patologikus és emancipatórikus tendenciáira vonatkozó is. Hiszen ilyenformán a modernizáció különböző hálózati szinteken és logikákon átnyúló változásait egymással való összefüggésükben tudjuk megragadni.

Az egyik vagy másik hálózati szintre vagy logikára fókuszáló korábbi társadalomelméletek – Marxtól kiindulva, Weberen és Durkheimen át, Habermasig és Luhmannig bezárólag – többnyire a modernizáció valamilyen

nem-teleologikus, ugyanakkor lineáris modelljét vázolták fel. Az emancipatórikus, érdekvezérelt és önfenntartó logikák szerint szerveződő preintencionális, intencionális és posztintencionális hálózatokra vetett egyidejű pillantás révén lehetőségünk nyílik szakítani ezzel a hagyománnyal. A különböző szintű és logikájú hálózatok történetén végigtekintve a modernizáció olyan folyamatnak tűnik, amiben az emancipatórikus és patologikus folyamatok egymástól elválaszthatatlan egységet alkotnak. Az egyik szinten jelentkező patológiák más szinteken emancipatórikus folyamatokat indítanak be, miközben az emancipatórikus tendenciák kiteljesedve patológiák kialakulását készítik elő (Sik 2012: 294).[15]

Ennek megfelelően lineáris folyamat helyett a modernizációra úgy tekinthetünk, mint egy olyan ingamozgásra, amiben a különböző szintű emancipatórikus és patologikus tendenciák egyszerre erősítik és lehetetlenítik el egymást. Természetesen ezek a hálózati dinamikák a modernitás előtt is előfordulhattak szórványosan. A modernitás specifikuma abban rejlik, hogy képes stabil kereteket biztosítani a különböző hálózatok emancipatórikus és patologikus hullámzásának. A hazai modernizációs folyamatok ebből a perspektívából értelmezhetők. Kérdés, hogy mióta indult be a modernizáció ingája, mikor milyen patologikus és emancipatórikus kilengések jellemezték, továbbá akasztották meg mozgását?

A rövid 20. század hazai társadalomtörténetén végigtekintve azt lehet mondani, hogy a rendszerváltást megelőzően mindegyik nagyobb korszakban több-kevesebb lehetőség volt a modernizáció ingamozgására, a különböző ideológiájú politikai rezsimek azonban szisztematikusan gátolták annak általánossá válását. A két világháború között a „kettős társadalom" polgári hálózataiban lehetőség nyílt a modernizáció emancipatórikus (kommunikatív reflexivitás, intimitás elterjedése, alrendszerek kialakulása) és patologikus (életvilág gyarmatosítása) folyamatainak beindulására. Ugyanakkor a nemzeti ideológia mentén szervezett hálózatok ezek elterjedése elé a posztintencionális struktúrák (antidemokratikus, diszkriminatív törvények) és az intencionális

[15] Egy példával megvilágítva: miközben az intimitás kialakulása előfeltétele a kommunikáció racionalizálódásának, ami előfeltétele az olyan általánosított médiumok által vezérelt alrendszerek kialakulásának, mint amilyen a gazdasági vagy adminisztratív rendszer, ami tovább valószínűsíti az intim rendszerek kialakulását, addig az alrendszerek logikája szerint szerveződő hálózatok hegemóniája veszélyezteti a kommunikatív életvilág újratermelődését, az életvilág kommunikatív racionalizálódása pedig ellehetetleníti az intim rendszerekhez szükséges pre-kommunikatív kapcsolatot (Sik 2012: 294).

világképek szintjén (úri-nemzeti, revizionista ideológia) egyaránt gátat szabtak. Az államszocializmus éveiben az enyhülést követően először a „második társadalom", majd az annak kiterjedéseként felfogható „hibrid társadalom" hálózatai szolgáltak a modernizáció ingamozgásának felületeként (intimitás elterjedése, kommunikatív racionalizálódás), ugyanakkor a pártállam által felügyelt nyilvános hálózatok ezek kiterjedését a posztintencionális rendszerek (antidemokratikus törvények), az intencionális világértelmezések (pártállami ideológiai dogmák) és a preintencionális beidegződések (nyilvánosság és intimitás megfigyelés általi korrumpálása) szintjén egyaránt ellehetetlenítették.

A rendszerváltás után ilyen típusú szisztematikus korlátai nincsenek többé a modernizáció ingamozgásának. Ugyanakkor a 20. század öröksége korántsem múlt el nyomtalanul: a korábbi hálózati dinamikák, valamint a rendszerváltás utáni új hatások eredményeként erősen fragmentált, inkoherens, egymással gyakran inkompatibilis elemekből álló hálózatok jöttek létre. A régi hatások közül kiemelendő a „hibrid társadalom" öröksége, ami egyrészt az állami redisztribúció, másfelől a második gazdaságból kinövő kisvállalkozások és a politikai hatalom összefonódottságában nyilvánul meg (Hankiss 1989). Ezekben a hálózatokban továbbra sincs lehetőség autonóm hálózatok kialakulására, hiszen a különböző pártlogikákat, illetve egyéni gazdasági érdekeket kifejező intencionális hálózatok gyakran megakasztják a modernizációs folyamatokat. Az új hatások között kiemelkedő a globális multinacionális vállalatok megjelenése. Az általuk meghatározott hálózatokban a modernizáció ingamozgása előtt semmiféle akadály nem áll, azonban nem is nagyon adott olyan fék sem, ami tompítaná az inga kilengéseit. Így itt az emancipatórikus és patologikus tendenciák egyaránt nyersebb, szélsőségesebb formában érvényesülhetnek. További új fejlemény egy jelentős réteg kialakulása, amely csaknem teljesen le van kapcsolódva a munkaerőpiacban lehorgonyzott posztintencionális hálózatokról, és ezáltal kimarad a modernizáció ingamozgásából. Annak hatását, hogy míg a többi hálózat különböző sebességgel bár, de bekapcsolódott a modernizációs folyamatokba, miközben ez a réteg kimarad belőlük, jelen pillanatban megbecsülni is nehéz, azonban az ebből fakadó növekvő nehézségek és konfliktusok valószínűsíthetők (Sik 2012: 298–309).

A társadalmi hálózatok rendszerváltás utáni modernizációs paraméterei azt a dinamikát fejezik ki, ami egyúttal a mai társadalmi jelenségek legáltalánosabb kontextusának tekinthető. Egyrészt ebben az értelemben töltenek be kiemelt szerepet az állampolgári szocializáció megértésének folyamatában is. Másrészt a modernizáció problémahorizontjának beemelése a vizsgálódásokba

azért különösen fontos, mert az állampolgári szocializáció tétje a rendszerváltás utáni Magyarországon túlmutat önmagán: bizonyos értelemben a modernizáció egésze függ az állampolgári kultúra demokratizálódásán. E demokratizálódás ugyanis más szóval nem más, mint azoknak az – reflexivitás, kommunikatív racionalitás szerint szerveződő – emancipatórikus intencionális hálózatoknak az elterjedése, amelyekre az autonóm pre- és posztintencionális hálózatok is támaszkodnak. Amennyiben a rendszerváltást egy arra tett kísérletnek tekintjük, hogy a modernizáció ingamozgását újraindítsuk és stabilizáljuk, úgy az állampolgári szocializációra ebben kulcsszerep hárul.

A rendszerváltással posztintencionális szinten a társadalmi hálózatok modernizációja a jogi és intézményi feltételek megváltoztatásával beindult. Ugyanakkor e dinamika stabilizálása az intencionális hálózatok, vagyis a hétköznapi cselekvéshelyzetek interpretációjának a függvénye: amennyiben e szinten olyan antidemokratikus szemantikák válnak dominánssá, amelyek uralmuk alá igyekeznek vonni a személyközi kapcsolatokat és az intézményeket egyaránt, úgy az – hasonlóan a 20. században tapasztaltakhoz – a modernizáció folyamatát a pre- és posztintencionális hálózatok szintjén is könnyen megakaszthatja. Éppen ezért a modernizáció ingamozgásának stabilizálásához kulcsfontosságú a posztintencionális hálózatok intézményi reformja mellett az emancipatórikus intencionális hálózatok, vagyis a demokratikus állampolgári kultúra elterjedése is.

A következő fejezetben, ebben a szellemben, az egyes régiók modernizációs sajátosságainak jellemzésére teszek kísérletet. A redisztribúció mértéke, a hazai és a multinacionális vállalatok gazdasági súlya, a munkanélküliségi ráta alapján posztintencionális szinten; a választási eredményekben tükröződő domináns politikai ideológia, a vallásosság, a gazdasági, civil, kulturális, fogyasztási, etnikai szemantikák és illúziók alapján intencionális szinten; a válási mutatókkal, a családi és baráti intim kapcsolatok meglétére, valamint a kapcsolatteremtési és autonóm cselekvésképesség – pszichopatológiák formáját öltő – korlátaira vonatkozó adatokkal pedig preintencionális szinten írom le az egyes régiókat. Ezáltal teremtve meg a lehetőséget az állampolgári kultúra és szocializáció – individuális – különbségeinek – a társadalmi hálózatok szintjén értelmezhető, kollektív – modernizációs magyarázatára.

Az egyes régiók modernizációs sajátosságai

Az alábbi táblázat az egyes régiók preintencionális, intencionális és posztintencionális hálózatait jellemző makro adatokat foglalja össze.

		Észak-Magyarország	Észak-Alföld	Dél-Alföld	Közép-Magyarország	Közép-Dunántúl	Nyugat-Dunántúl	Dél-Dunántúl
***Posztintencionális hálózatok*[16]**								
Nemzetközi gazdaság hálózata	Egy lakosra jutó külföldi befektetés (ezer Ft)	403	371	366	3526	1309	1889	169
Kis- és középvállalkozói gazdaság hálózata	Működő vállalkozások száma 1000 lakosra	50	53	60	94	63	69	62
Vállalkozói hálózatok mérete	Egyéni vállalkozók aránya a működő vállalkozásokból	56%	57%	57%	30%	54%	56%	54%
Redisztribúciós rendszer hálózata	Nyugdíjban, nyugdíjszerű járulékban részesülők 1000 lakosra	306	293	319	268	280	280	315
Leszakadók hálózata	Munkanélküliségi ráta	16%	15%	11%	9%	10%	9%	12%
Premodern foglalkozás-típus hálózata	100 foglalkoztatott közül a mezőgazdaságban dolgozik	4	7	12	1	4	5	7
Klasszikus modernitás foglalkozás-típus hálózata	100 foglalkoztatott közül az iparban dolgozik	35	31	30	24	43	39	32
Késő modernitás foglalkozás-típus hálózata	100 foglalkoztatott közül a szolgáltatásban dolgozik	61	62	58	75	53	56	61

[16] A posztintencionális hálózatokra vonatkozó adatok, a kutató-fejlesztő helyek száma és a válási arányszámok a http://www.ksh.hu/interaktiv_moterkepek regionális bontású statisztikáiból származnak.

Intencionális hálózatok								
		Észak-Magyarország	Észak-Alföld	Dél-Alföld	Közép-Magyarország	Közép-Dunántúl	Nyugat-Dunántúl	Dél-Dunántúl
Nemzeti-keresztény diskurzus alapján szerveződő hálózat	Fidesz-KDNP listájára 2010-ben leadott szavazatok aránya a teljes lakosság körében[17]	26-30%	30-34%	30-34%	30-34%	34-38%	38-42%	34-38%
Nemzeti-radikális diskurzus alapján szerveződő hálózat	Jobbik listájára 2010-ben leadott szavazatok aránya a teljes lakosság körében	14-16%	14-16%	8-10%	6-8%	8-10%	8-10%	8-10%
Zöld-globalizációkritikai diskurzus alapján szerveződő hálózat	LMP listájára 2010-ben leadott szavazatok aránya a teljes lakosság körében	3-4%	2-4%	3-4%	6-9%	4-5%	4-5%	3-5%
Baloldali-antifasiszta diskurzus alapján szerveződő hálózat	MSZP listájára 2010-ben leadott szavazatok aránya a teljes lakosság körében	10-13%	7-10%	10-13%	16-20%	10-13%	10-13%	10-13%
Relatív deprivációs hálózatok[18]	Az átlagos megélhetési szinthez egy főre havonként szükségesnek tartott összeg a jövedelemhez viszonyítva (100=régiós átlag)	128	124	116	109	114	110	107

[17] A választási eredmények regionális bontása a http://www.tarki.hu/hu/news/2012/kitekint/20120503_partszimpatia.html adatbázisából származik.

[18] A relatív deprivációra és a fogyasztási szokásokra vonatkozó adatok a KSH 2006-os számításain alapulnak http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/fogl_jov_jell.pdf.

		Észak-Magyarország	Észak-Alföld	Dél-Alföld	Közép-Magyarország	Közép-Dunántúl	Nyugat-Dunántúl	Dél-Dunántúl
Intencionális hálózatok								
Vallási világértelmezés alapján szerveződő hálózat	Az egyházhoz, felekezethez tartozók aránya[19]	81%	73%	70%	68%	74%	86%	79%
A radikális diskurzusban negatív referenciacsoportként szereplő etnikai kisebbség hálózata	Roma népesség aránya	5%	3%	1%	1%	0,8%	0,8%	3%
Civil hálózatok[20]	Nonprofit szervezetek 1000 lakosra jutó száma	6	5	6	8	6	6	7
Tudományos hálózatok	Kutató-fejlesztő helyek száma	191	307	352	1471	203	256	203
Materiális fogyasztási hálózatok	Élelmiszerre költött jövedelem aránya	24%	26%	26%	20%	23%	23%	24%
Posztmateriális fogyasztási hálózatok	Kultúrára, szórakozásra költött jövedelem aránya	7%	7%	8%	10%	8%	8%	9%
Preintencionális hálózatok								
Családi intim hálózatok/ elmagányosodás	Családi intimitás gyakorisága[21] (átlag = 80%)	85%	78%	85%	70%	78%	89%	87%
Baráti intim hálózatok/ elmagányosodás	Baráti intimitás gyakorisága (átlag = 74%)	74%	77%	69%	75%	77%	81%	67%

19 A felekezeti és az etnikai hovatartozás adatai a 2001-es népszámlálásból származnak: http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/05/tables/load2_1.html illetve http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/24/tables/loadcig3_1.html.

20 A nonprofit szervezetek számára vonatkozó adatok a KSH 2006-os számításain alapulnak: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qpk009.html.

21 Az intimitásra vonatkozó adatok az Utasi Ágnes által vezetett „A közösségi kapcsolatok igénye – a demokrácia megújításának esélye" című kutatás során 2009-ben készült 1000 fős országos reprezentatív mintából származnak (OTKA-73034).

		Preintencionális hálózatok						
		Észak-Magyarország	Észak-Alföld	Dél-Alföld	Közép-Magyarország	Közép-Dunántúl	Nyugat-Dunántúl	Dél-Dunántúl
Felbomló intim hálózatok	1000 lakosra jutó válások száma	2,5	2,4	2,3	2,4	2,3	2,3	2,3
Hálózati kapcsolódási nehézség	Krónikus depresszió gyakorisága[22] (átlag = 6%)	7%	8%	9%	5%	4%	3%	7%
Hálózati kapcsolódási nehézség	Krónikus szorongás gyakorisága (átlag = 9%)	9%	10%	11%	6%	7%	8%	11%

41. ábra: A RÉGIÓK TÁRSADALMI HÁLÓZATAINAK JELLEMZŐI

Az adatokon végigtekintve a posztintencionális struktúrák szintjén három nagyobb csoportba sorolhatók a régiók. Az első nagyobb csoportba Észak-Magyarország, Észak- és Dél-Alföld, valamint Dél-Dunántúl tartozik. Ezekben a régiókban – különösen Dél-Dunántúlon – a multinacionális cégek által meghatározott hálózatok kevéssé vannak jelen. Emellett – különösen Észak-Magyarországon és az Észak-Alföldön – a második gazdaságból kinövő magánvállalkozások által meghatározott hálózatok aránya is elmarad az országos átlagtól. Ráadásul ezek több mint fele, egyéni vállalkozásként viszonylag szűk körű. Így nem meglepő, hogy az állami redisztribúciós hálózatok jelentősége az országos átlagnál nagyobb. Ezek a hálózatok ugyanakkor egymaguk nem képesek ellensúlyozni a nemzetközi és hazai gazdasági hálózatok relatív hiányát. Ebből fakadóan a munkaerőpiac posztintencionális hálózatairól lekapcsolódó munkanélküliek aránya – különösen Észak-Magyarországon és az Észak-Alföldön – kimagasló mind a négy régióban. Ezeket a modernizációs nehézségeket tovább fokozza a foglalkozási szerkezet relatív lemaradása: a mezőgazdasági ágazat – különösen az Alföldön és Dél-Dunántúlon – kimagasló aránya.

Posztintencionális szinten ezeket a régiókat tehát egyaránt erős modernizációs lemaradás jellemzi: a nemzetközi és helyi gazdasági hálózatok kiterjedtsége a többi régióhoz viszonyítva kismértékű és a foglalkozási szerke-

22 A szorongásra és depresszióra vonatkozó adatok a KSH számításaiból származnak: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2011/03/ambrus_varsanyi.pdf.

zetben nagy arányban élnek tovább premodern formák. Ezt ellensúlyozandó nagyobb kiterjedésű redisztribúciós hálózatok jönnek létre, amelyek azonban a céljukat csak részlegesen képesek ellátni, aminek következtében sokan kimaradnak a posztintencionális hálózatokból, és ezáltal jó eséllyel a modernizációs folyamatok egészéből. A rendszerek és intézmények felemás hatékonyságú hálózataihoz különböző tudatos és öntudatlan motivációk által meghatározott cselekvéshálózatok kapcsolódnak. Az államtól független multinacionális gazdasági hálózatok alacsony aránya miatt a hálózatok intencionális szintjén megjelenő politikai diskurzusoknak különösen nagy jelentőségük van. Ebből a perspektívából figyelemreméltó, hogy a nemzeti-keresztény diskurzus – Dél-Dunántúl kivételével – átlag alatti, a nemzeti-radikális diskurzus Észak-Magyarországon és Észak-Alföldön kimagasló, a zöld-globalizációkritikai diskurzus átlag alatti, és a baloldali-antifasiszta diskurzus – Észak-Alföld kivételével – átlagos.

Ez azt jelenti, hogy a posztintencionális szinten modernizációs hátrányokkal jellemezhető régiókban keletkező nehézségeket és sérelmeket intencionális szinten a többség nemzeti-keresztény szemantika szerint értelmezi. Ennek a szemantikának egyaránt fontos eleme az erős, önmagát a jogállami kereteknek alá nem feltétlenül rendelő, a rendet és a közös célokat személyében szavatoló, karizmatikus vezető, a nemzet mint a szenvedéseknek értelmet adó, és egyúttal a felemelkedés lehetőségét magában rejtő közösség koncepciója, és az államszocialista múlt elítélése. A nemzeti-keresztény szemantika egyszerre vegyít antimodernizációs elemeket, felvillantva egy kontingenciák nélküli, etikailag könnyen értelmezhető, kiszámítható világ lehetőségét, és tekint magára úgy, mint az összefogás és a haladás zálogára. Részben ebből az antimodernizációs karakterből fakadóan, részben a demokratikus elveket háttérbe szorító paternalista, vezérközpontú hierarchikus szervezettség miatt ez a szemantika – ha nem is nyíltan felvállalva, de következményei okán mindenképp – a racionális vitát jó eséllyel korlátozó, dogmatikusnak tekinthető.

Észak-Magyarországon és Észak-Alföldön elterjedtségben ezt az értelmezést szorosan követi a nemzeti-radikális. Ez a szemantika nem csupán az államszocialista múltat, de az azzal folytonosnak tekintett, rendszerváltás óta eltelt 20 évet is elítéli. A politikai elitet – különösen a baloldali és liberális pártok képviselőit – a nemzet elárulójának tekinti. Vádként fogalmazza meg, hogy részben saját, részben nemzetközi érdekeket szolgál, továbbá a társadalmi problémákat is elfedi azáltal, hogy a feszültségeket nem etnikai problémaként értelmezi és kezeli. A nemzeti-radikális szemantika erősen anti-

modernizációs karakterű: a problémákra megoldásként egy olyan romanticizált múltnak megfelelő állapothoz való visszatérést kínál fel, amiben a nemzeti „önvédelem" egyrészt gazdasági protekcionizmusban, másrészt – elsősorban az etnikai és szexuális – kisebbségekkel szembeni intoleranciában fejeződik ki. Ebből a szempontból kiemelt jelentősége van annak, hogy a radikális szemantikában negatív referenciacsoportként megjelenő roma kisebbség összlakossághoz képesti aránya – Dél-Alföld kivételével – a szóban forgó régiókban a legnagyobb. Ez teszi lehetővé, hogy a radikális pártok olyan, jól beazonosítható ellenségképet kreáljanak, ami nem csupán különbségtevés révén használható fel az identitás konstrukciójának folyamatában, hanem emellett a problémák forrásaként is megjelölhető. A nemzeti-radikális szemantika a modernitás és felvilágosodás hagyományait nyíltan elutasítja, továbbá részben verbálisan, részben tettlegesen intoleráns bizonyos társadalmi csoportokkal szemben, ebben az értelemben egy beszűkült racionalitású, dogmatikus világkép talaján áll.

A nemzeti szemantikák mellett jóval kisebb súllyal és ebből fakadóan feltehetően sokkal kisebb publicitást kapva van jelen e régiók hálózataiban a zöld-globalizációkritikai és a baloldali-antifasiszta értelmezése a fennálló problémáknak. E két megközelítésben közös, hogy a partikuláris nemzeti magyarázat helyett univerzális jelenségek felől interpretálják a tapasztalt sérelmeket és nehézségeket. Ebből fakadóan talán kevésbé kézzelfoghatók, szélesebb körű az azonosulás velük, általános tapasztalatokat és kulturális tőkét feltételez. A zöld-globalizációkritikai szemantika képviselői új szereplők a politikai színtéren, akiknek egy teljesen szűz terepen kell érvényesülniük. Céljuk egyfelől a figyelem átterelése a szűkebb gazdasági érdekekről az általánosabb ökológiai problémákra, másfelől a helyi gazdasági problémák globális kontextusának felvillantása, és egyúttal mindennek kritikai felülvizsgálata. A zöld-globalizációkritikai szemantika annak ellenére, hogy semmiféle romanticizált múlthoz való visszatérés lehetőségével nem kecsegtet, abban az értelemben mégis antimodernizációs, hogy erős kritikával viszonyul a modernitáshoz. Erős kritikával illeti a belőle következő – a környezetkárosodás és a társadalmi egyenlőtlenségek szempontjából egyaránt fenntarthatatlannak minősített – fejlődést. Minthogy ez a modernitáskritika áll identitása középpontjában, ez bizonyos értelemben kikezdhetetlen dogmaként funkcionál. Így annak ellenére, hogy egyéb kérdésekben korántsem korlátozott racionalitású és innovatívan viszonyul a parlamentáris demokráciához, ezek vonatkozásában mégis beszűkíti a lehetséges viták terét.

A baloldali-antifasiszta szemantika az államszocialista évtizedek ideológiai örökségére támaszkodik. Ebben a szellemben egyrészt a két világháború közti nemzeti kurzustól határolódik el, másrészt tagadja, hogy a nemzet kategóriájának kellene döntő szerepet játszania a fennálló problémák értelmezésében. Ehelyett a szociális kérdésekre, valamint a társadalmi progresszió mikéntjére fókuszál. Ennek egyik eleme a mindenkori „kisemberek" életkörülményeinek az állami redisztribúció segítségével történő javítása, másik az európai integráció révén történő modernizáció. A fenti értelemben vett baloldali szemantikának a rendszerváltás óta mindvégig volt egy antifasiszta dimenziója. Ehhez abban az értelemben az államszocializmus hivatalos ideológiája kínált kapcsolódási pontot, hogy az történelmi ellenpontként a fasiszta rendszereket jelölte meg. A rendszerváltás után ugyanakkor ennek felerősödéséhez az is hozzájárult, hogy a baloldalnak is szüksége volt egy kézzelfogható negatív referenciacsoportra, amihez képest saját identitását meghatározhatta. A rendszerváltás óta különböző mértékben, de folyamatosan jelen lévő szélsőjobboldali pártok és mozgalmak erre kimondottan alkalmasnak bizonyultak. A modernitás és a felvilágosodás értékeivel öndefiníciója szerint teljes mértékben azonosuló baloldalról azt gondolhatnánk, hogy a nyilvánosságbeli vitákban a dogmák által nem torzított racionális vita gyakorlatát követi. Ezzel szemben esetében is azonosíthatók azok a pontok, amelyek vagy tisztázatlanságuk, vagy vállalhatatlanságuk miatt a kritika alól ki vannak vonva. Ilyen mindenekelőtt a pártállami múlthoz való viszony, amiről máig nem sikerült vállalható narratívával előállni. Ilyen továbbá a nemzethez való viszony, aminek mindmáig nem sikerült a jobboldal kultúrnemzeti koncepciójával versenyezni képes alternatíváját kidolgozni.

Az észak-magyarországi, észak- és dél-alföldi, valamint dél-dunántúli régiókban kiemelt jelentőségű politikai szemantikák mellett intencionális szinten további szemantikák is hangsúlyosan vannak jelen. A politikai interpretációkkal különösen szorosan összefügg a relatív depriváció tapasztalata. Ez leginkább azokban a régiókban erős, ahol a nemzeti-radikális világmagyarázat is, ami arra utal, hogy ez utóbbi szorosan összekapcsolódik egy erős igazságtalanság érzettel, és az alacsonynak tekintett jövedelemben kifejeződő elismerés-megvonás tapasztalatával. Azokban a hálózatokban, ahol sokan érzik úgy, hogy a megélhetéshez szükségesnél kevésbé fizetik meg őket, nagyobb az esélye annak is, hogy magát az elismerési rendszert tekintsék illegitimnek, vagyis piacgazdaságot, és az attól elválaszthatatlan jogállami berendezkedést.

A vallási szemantika különösen erős az észak-magyarországi és a dél-dunántúli régiókban. Ez arra utal, hogy ezeken a helyeken a tapasztalt nehézségek és sérelmek politikai interpretációjának riválisa a vallási. A vallási szemantika egyfelől potenciálisan ráirányítja a figyelmet az egyéni érdekeken túlmutató morális szempontokra. Így egyaránt elősegítheti egy univerzális – a nemzeti-etnikai kategóriákon túlnyúló – tolerancia és szolidaritás perspektívájának kialakulását. Emellett ugyanakkor a vallási világmegértés számos olyan kétségbevonhatatlan dogmát tartalmaz, ami kihat a hétköznapi élet egészére. Ilyen a különböző paternalista tekintélyek és hierarchiák feltétlen tisztelete vagy a bűnök és normák szigorú katalógusa. Ennek megfelelően a vallási szemantika amellett, hogy a modernizációs folyamatok talajául szolgálhat, egyúttal könnyen azok korlátjává is válhat.

A felvilágosodás óta a vallási szemantika legnagyobb riválisa a tudományos. Ennek megfelelően nem meglepő, hogy az utóbbi azokon a helyeken erős, ahol az előbbi gyenge: Észak- és Dél-Alföldön. Az itt található országos átlagot meghaladó számú tudományos kutatóhely hatásának tudható be egyfajta szekulárisabb, a világértelmezést tudományosan igazolható vagy cáfolható állításokra alapozó intencionális hálózati forma elterjedése. E hálózatoknak elsősorban azért van kitüntetett szerepük, mert a racionális diskurzus esélyeit növelik. Minthogy a tudományos tudástermelés azon az elven alapul, hogy bármilyen tudás kétségbe vonható és kétségbe is kell vonni, ezért a szabad uralommentes vitának szolgál alapjául.

Civil hálózatok tekintetében nincs jelentős különbség e régiók között, az egyébként nemzetközi összehasonlításban alacsony országos átlagtól csak kis mértékben térnek el a régiós mutatók. Hasonlóan a civil társadalom aktivitásához, a fogyasztási szokások tekintetében is közel egyforma mintázatot tapasztalunk a különböző régiókban. Az észak-magyarországi, észak- és dél-alföldi és dél-dunántúli régiókban az országos átlagnál valamivel többet költenek materiális fogyasztási termékekre és – Dél-Dunántúl kivételével – kevesebbet posztmateriális javakra. Ez arra utal, hogy intencionális szinten elsősorban a materiális újratermelődés határozza meg a tervek és eszközök körét és kevésbé a moralitás vagy az élménytársadalom logikája.

A posztintencionális szinten erős lemaradással, intencionális szinten nemzeti- keresztény és nemzeti-radikális politikai orientációval, részben vallási és részben tudományos világnézettel, relatív deprivációval és materiális fogyasztási szokásokkal jellemezhető észak-magyarországi, észak- és dél-alföldi és dél-dunántúli regionális hálózatok többé-kevésbé preintencionális szinten is

hasonlítanak egymásra. A családi intim kapcsolatok aránya – Észak-Alföld kivételével – átlag feletti, a baráti intim kapcsolatok aránya – Észak Magyarország és Észak-Alföld kivételével – átlag alatti, a párkapcsolati szakítások aránya Észak-Magyarországon és Észak-Alföldön kissé átlag feletti, a hálózati kapcsolódás nehézségei pedig mind a négy régióban átlag felettiek. Mindez arra utal, hogy elsősorban a tradicionálisabb családi hálózatok azok, amik az intimitás terepéül szolgálnak. Azonban ahogy – különösen Észak-Magyarországon – a válási arányszámok mutatják, ez korántsem jelenti azt, hogy a családok a béke szigeteiként szolgálnának. Ezek mellett a szorongásos és depressziós megbetegedések aránya is átlag feletti, ami arra utal, hogy a rendelkezésre álló intim kapcsolatok számos esetben nem képesek a mentális egészség megőrzésére. Ennek következtében az autonóm cselekvési képesség – a másokhoz és dolgokhoz való hálózati kapcsolódás képessége – gyakran sérül.

A hálózati integráció különböző szintjein végigtekintve olyan társadalmi hálózat képe rajzolódik ki, amit elsősorban nem a modernizáció ingamozgásának patologikus és emancipatórikus kilengései, hanem a modernizációs folyamatok megakadása jellemez. Erre utalnak egyrészt a posztintencionális hálózatok szintjén tapasztalt hiányok: a gazdasági hálózatok alulfejlettsége, az ágazati modernizáció hiánya, a ráutaltság az állami redisztribúcióra és a munkanélküliség magas aránya. Másrészt erre utalnak az intencionális hálózati szint sajátosságai: az impliciten antimodernizációs nemzeti-keresztény, és az expliciten anti-modernizációs nemzeti-radikális szemantikák dominanciája, valamint a relatív depriváció és a materiális fogyasztási szokások elterjedtsége. Harmadrészt erre utalnak a preintencionális szintre vonatkozó adatok is: a létező intim kapcsolatok tradicionális keretbe ágyazottsága, és az autonóm cselekvésben, a hálózati kapcsolódásban akadályozott egyének magas aránya.

Ezekben a régiókban tehát amellett, hogy a posztintencionális struktúrák és intézmények szintjén megakadtak a modernizációs folyamatok, a világértelmezés intencionális szintjén olyan hálózatok jönnek létre, amelyek a potenciális beindítás lehetőségét magukban rejtő szemantikák helyett tartalmában regresszív, antimodernizációs, racionalitásában dogmatikus szemantikák révén konzerválják, illetve egyenesen visszavetik a modernizációt. Továbbá mindezt a nem tudatosuló motivációk és élmények preintencionális szintjén kiegészíti az intimitás családi kapcsolatokra való korlátozása, valamint az önálló cselekvési és kapcsolatteremtési képesség patológiái. Előbbi szintén korlátozza az intimitásra épülő kommunikatív racionalitás családon kívüli

terjedését, utóbbiak pedig kifejezik a megakadt modernizációs folyamatokkal szembeni tehetetlenséget. Összességében egyik integrációs szinten sem látjuk, hogy lehetőség lenne a modernizáció ingájának kilengésére, ami egyrészt a megakadás konzerválódását, másrészt a többi régióhoz képesti kontraszt erősödését valószínűsíti.

Közép- és Nyugat-Dunántúlon a fentiektől minden szempontból eltérő modernizációs konstellációt találunk. Az intézmények és szervezetek posztintencionális szintjén a nemzetközi cégek által meghatározott gazdasági hálózatok kiterjedtsége – különösen Nyugat-Dunántúlon – az országos átlagot meghaladja. A hazai vállalkozások által meghatározott hálózatok nagysága kisebb mértékben bár, de szintén magasabb az országos átlagnál. Igaz, ezek a hálózatok, hasonlóan a korábban vizsgált régiókhoz, nagy százalékban egyéni vállalkozásokon alapulnak, vagyis kiterjedtségükben és lehetőségeikben egyaránt korlátozottak. Az országos átlagot felülmúló multinacionális hálózatokkal és a hazai gazdasági aktivitással összefüggésben a redisztribúciós hálózatok kiterjedtsége átlag alatti. Emellett a munkaerőpiac posztintencionális hálózatairól lekapcsolódott munkanélküliek aránya is kisebb, mint az országos átlag. A gazdasági hálózatok foglalkozástípus szerint is sajátos képet mutatnak. Arányában itt a legnagyobb az iparban foglalkoztatottak száma, miközben átlagos a mezőgazdaságban és átlag alatti a szolgáltató szektorban dolgozóké.

Mindezek alapján posztintencionális szinten vegyes kép rajzolódik ki. Egyrészt a multinacionális gazdasági vállalatok által meghatározott hálózatok relatíve nagy súllyal vannak jelen, ami egyaránt beindíthatja a patologikus és emancipatórikus modernizációs folyamatokat. Másrészt a magánvállalkozások logikája szerint szerveződő hálózatok kiterjedtsége is átlag feletti, ami valószínűsíti a „második gazdaság" politikával összefonódott, hibrid modelljének továbbélését. Harmadrészt a gazdaság szerkezete egyfajta klasszikus modernitásbeli állapotot fejez ki: a mezőgazdaság aránya már nem, a szolgáltatásoké még nem magas, miközben az ipar jelentősége kimagaslik. Negyedrészt az állami redisztribúciós hálózatok jelentősége átlag alatti, ami szintén lehetőséget teremt az államszocialista örökség meghaladására, a rendszerszerűen működő hálózatok differenciálódására. Végül a munkaerőpiacból kimaradók hálózata, bár átlag alatti, de nagyságrendileg mégis jelentős. Így összességében azt lehet mondani, hogy a Közép- és Nyugat-Dunántúli régiókban a modernizáció ingája posztintencionális szinten mozgásba lendült, ugyanakkor ezt a mozgást potenciálisan fékezi a hibrid társadalmi

berendezkedés továbbélésének lehetősége, és a mára némiképp meghaladott foglalkozási szerkezet, továbbá a leszakadók relatíve nagy aránya.

Intencionális szinten ezekhez a hálózatokhoz sok szempontból illeszkedő mintázatokat találunk. A pártpolitikai szemantikák közül az országban itt a legmagasabb a nemzeti-keresztény szemantika által meghatározott hálózatok aránya. Emellett átlagos a nemzeti-radikális, a zöld-globalizációkritikai és a baloldali-antifasiszta szemantika elterjedtsége. Ilyenformán azt lehet mondani, hogy egy mérsékelten antimodernizációs szemantika dominanciája mellett kiegyensúlyozott, vegyes politikai paletta jellemzi a közép- és nyugat-dunántúli régiót, amelyben egyaránt megtalálhatók nyílt antidemokrata eszmék és a modernitással szemben kritikus vagy azzal azonosulni próbáló szemantikák. A tapasztalt társadalmi problémák elsősorban az államszocializmus elutasításán és a – paternalisztikus keretek között szervezett – nemzeti együttműködés hangsúlyozásán alapuló értelmezési keretbe ágyazódnak. Ugyanakkor emellett megjelenik a modernitás teljes elutasításán és a gazdasági-kulturális protekcionizmuson alapuló radikális megközelítés, a modernitás környezeti ártalmak és társadalmi egyenlőtlenségek formájában mutatkozó patológiáinak kritikája, valamint a múlt és nemzet kérdéseivel való szembenézést elkerülő, baloldali, antifasiszta szemantika is.

Minthogy a posztintencionális hálózatok szintjén sem a magánvállalkozások, sem a redisztribúció hálózatai nem dominánsak, így – az észak-magyarországi, észak- és dél-alföldi és dél-dunántúli régiókkal szemben – a rajtuk keresztül potenciálisan hatást gyakorló politikai szemantikák jelentősége sem tekinthető kiemelkedőnek. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy jelentéktelenek lennének: az átlagot valamivel meghaladó magánvállalkozói hálózatok és a valamivel átlag alatti redisztribúciós hálózatok korlátozottan, de felületet kínálnak a politikai hatások szélesebb kiterjesztésére. Összességében az észak-magyarországi, észak- és dél-alföldi és dél-dunántúli régiókhoz képest, a politikai mellett nagyobb tér kínálkozik az egyéb világértelmezéseknek és szemantikáknak.

A vallási szemantika által meghatározott hálózatok kiterjedtsége tekintetében Közép- és Nyugat-Dunántúl eltér egymástól: előbbi esetében átlagos, utóbbi esetében az országban a legmagasabb a valamilyen felekezethez tartozók aránya. Az elsősorban a nemzeti-radikális diskurzusban negatív etnikai referenciacsoportként kiemelt szerepet beöltő roma népesség aránya mindkét régióban átlag alatti. A relatív depriváció frusztráló tapasztalata által meghatározott, valamint a materiális és posztmateriális fogyasztási szokásokkal

jellemezhető hálózatok aránya átlagos. Hasonlóképpen a civil és a tudományos hálózatok kiterjedtségéhez, amelyek a közép-magyarországi régió kivételével csaknem egyformák.

Ezek az adatok tovább árnyalják a modernizáció e régiókra jellemző sajátos konstellációját. Ahogy a nemzetközi gazdasági hálózatok relatív elterjedtsége nem jár automatikusan a kevésbé dogmatikus, inkább modernizációs szemantikák hegemóniájával, ugyanúgy nem jár automatikusan sem szekularizációval, sem posztmateriális fogyasztási szokásokkal, sem a civil társadalom kiugró megerősödésével. Ahogy Nyugat-Dunántúl példája mutatja a posztintencionális szinten kiterjedt multinacionális gazdasági hálózatokkal párhuzamosan az intencionális szinten vallási világértelmezés által meghatározott hálózatok is elterjedhetnek. Feltehetően ez a konstelláció nem független attól sem, hogy országos szinten ebben a régióban a legnagyobb annak a nemzeti-keresztény politikai szemantikának a népszerűsége, ami hasonlóképpen integrál egymásnak első látásra ellentmondónak tűnő – a gazdasági haladásra és egy romanticizált múltra utaló – elemeket.

A közép- és nyugat-dunántúli régiókban ilyenformán egy sajátosan inkonzisztens modernizációs konstellációról beszélhetünk, amelyben egy premodern elemeket magában foglaló szemantikán keresztül kerülnek értelmezésre a modernitás jelenségei. Ebbe a keretbe ágyazódik a viszony nemzetközi cégekhez és hazai vállalkozásokhoz, a civil társadalom és a tudományos szféra hálózatai, valamint a materiális és posztmateriális értékek mentén szerveződő hálózatok. Ez a fajta hálózati konfiguráció a modernizáció ingamozgása és annak megakadása közti pillanatot fejezi ki. Egyaránt magában rejti a modernizációs folyamatok kiteljesedésének és megakadásának lehetőségét, attól függően, hogy a posztintencionális hálózatok dinamikája vagy az inkább tradicionális szemantikával jellemezhető intencionális hálózatok válnak-e döntővé. A nem tudatosuló érzelmeken és beidegződéseken alapuló preintencionális hálózatokra vonatkozó adatok, noha el nem döntik ezt a kérdést, mégis árnyalják a lehetséges válaszokat.

Közép-Dunántúlon mind a családon belüli, mind a baráti intim kapcsolatok átlagos arányban fordulnak elő, ezzel szemben Nyugat-Dunántúlon az országban a legmagasabb az arányuk. Az intimitás egyrészt a rendszerszerű hálózatok kialakulásának következménye, másrészt az intencionális hálózatok kommunikatív racionalizálódásának előfeltétele. Ezért az adatokból arra következtethetünk, hogy Nyugat-Magyarországon a modernizációs folyamatoknak korántsem rosszak az esélyei. Az intimitás talaján olyan intencionális

hálózatok jöhetnek létre, amelyek a dogmatikus jelentésekkel és az inkonzisztens szemantikákkal szemben kritikusak. Ezek potenciálisan az antimodernizációs elemeket tartalmazó szemantikák bírálatához, és egy, a felvilágosodás és modernizáció értékeivel nagyobb mértékben azonosuló világértelmezéshez vezethetnek. Ennek a valószínűségét tovább növeli, hogy Közép- és Nyugat-Dunántúlon egyaránt átlag feletti hálózati kapcsolódási képesség, vagyis a mentesség az autonóm cselekvéseket ellehetetlenítő pszichopatológiáktól. Mindez alapján úgy tűnik, hogy bár jelen pillanatban modernizációs szempontból – elsősorban az intencionális hálózatok premodern karaktere miatt – inkonzisztens e régiók hálózati konstellációja és egyaránt magában foglalja a modernizáció kiteljesedésének és megakadásának lehetőségét, összességében mégis jók a modernizáció esélyei.

Közép-Magyarország, elsősorban a főváros miatt, az intézmények, szervezetek és struktúrák posztintencionális szintjén messze a legmodernizáltabb régiónak tekinthető. Egyaránt kiemelkedő a nemzetközi gazdasági hálózatok súlya, és a hazai vállalkozási hálózatok aránya. Ez utóbbiak több mint kétharmada – szemben a többi régióval, ahol ez kevesebb, mint a vállalkozások felére volt igaz – nem csupán egyszemélyes, hanem több embert foglalkoztató vállalkozói hálózat. Mindezzel összefüggésben a többi régióhoz képest alacsonyabb a redisztribúciós hálózatok súlya, és átlag alatti a posztintencionális hálózatokból kiszakadók aránya. Továbbá a posztintencionális hálózatok modernizációját jól kifejezi a munkaerő-piaci hálózatok szektoriális megoszlása: e hálózatok háromnegyede a szolgáltatói, 24%-a ipari és mindössze 1%-a a mezőgazdasági jellegű.

A posztintencionális hálózatok sajátosságai arra utalnak, hogy a modernizációs folyamatok Közép-Magyarországon teljesedtek ki a legnagyobb mértékben. Itt található a legtöbb rendszerszerűen integrált, vagyis a politikai és egyéb szemantikáktól független hálózat. Ezek mind a világértelmezés intencionális, mind a nem tudatosuló motivációk preintencionális szintjén szerveződő hálózatokra hatást gyakorolnak. A politikai szemantikák tekintetében ez abban mutatkozik meg, hogy bár a nemzeti-keresztény szemantika domináns, és az országos átlagnak megfelelő arányban van jelen, a további szemantikák elterjedtsége különbözik a többi régiótól: a nemzeti-radikális szemantika alulmúlja, a zöld-globalizációkritikai, valamint a baloldali-antifasiszta pedig felülmúlja országos átlagot. A társadalmi problémák interpretációjának az országostól eltérő mintázata abból fakad, hogy míg az impliciten és expliciten antimodernizációs szemantikák kevésbé, addig a modernizációs

és modernizációkritikai szemantikák inkább összeegyeztethetők a modernizált posztintencionális hálózatokkal. Másfelől maga a politikai szemantikák sokszínűsége is szorosan összefügg a posztintencionális hálózatok modernizáltságával. A különböző értelmezéseknek épp azáltal nyílik tér, hogy a posztintencionális és az intencionális szint relatíve független egymástól, így kevésbé tud intézményesülni az egyik szemantika a többi kárára.

A szervezetek és intézmények modernizációja a relatív deprivációs tapasztalatokra is hatással van: a többi régióhoz képest ez sokkal kisebb mértékben jellemző Közép-Magyarországra. Ez azt jelenti, hogy a jövedelmi elismerés tekintetében többnyire elégedettek az itt lakók, ami meghatározó a fennálló társadalmi-gazdasági-politikai berendezkedéshez való általános viszonyulás szempontjából is. Szemben azokkal a régiókkal, ahol – a posztintencionális hálózatok szintjén jelentkező modernizációs hátrányoktól nem függetlenül – a relatív depriváció élményére nagy eséllyel antimodernizációs szemantikák épülnek, Közép-Magyarországon erre kevésbé nyílik lehetőség. A fennálló gazdasági-közjogi viszonyok gyökeres megváltoztatását javasló szemantikák helyett azok kritikáján alapulók ugyanakkor elterjedtebbek.

A politikai szemantikák mellett a vallás, a tudomány, a civil társadalom és a fogyasztási szokások intencionális hálózatai is eltérnek a többi régiótól. A vallási szemantikán alapuló hálózatok aránya az országban itt a legkisebb, a tudományos és civil szemantikán alapuló hálózatok az országban itt a legkiterjedtebbek és a fogyasztási szokásokat is itt határozzák meg leginkább a posztmateriális értékek. Mindezek a sajátosságok egyaránt az intencionális hálózati szint modernizációs jellegére utalnak. Az intézmények, szervezetek és alrendszerek modernizációjával párhuzamosan a vallásos világmagyarázat helyére lépő tudományos világkép alapjaiban változtatta meg a gondolkodást a természetről, társadalomról és önmagunkról, a világra vonatkozó tudás próbájaként a racionális, kritikai próbát téve meg. Hasonlóképpen a civil aktivitás a politikai önrendelkezés és állampolgári cselekvés horizontját nyitotta meg, a közös sors alakításához való jogot töltötte meg tartalommal. A posztmateriális fogyasztás pedig a modernitás kései szakaszában a materiális felhalmozás logikája helyett az identitás kérdéseire helyezte a hangsúlyt. Ebben az értelemben azt lehet mondani, hogy posztintencionális szint mellett az intencionális hálózatok szintjén is a modernizációs folyamatok kiteljesedését tapasztaljuk: a politikai szemantikák heterogenitását, a civil társadalom erősödését, az életvilág racionalizálódását, és az értékek pluralizálódását.

A posztintencionális és intencionális szinten integrált hálózatok mindezen

modernizációs sajátosságaihoz a nem tudatosuló érzelmek és beidegződések preintencionális szintjén többféle hálózat kapcsolódhat. A modernizáció dinamikája ugyanis az emancipatórikus és patologikus tendenciák egyidejű meglétének lehetőségét rejti magában. Közép-Magyarországot preintencionális szinten egyrészt a családi intim kapcsolatok átlagot alulmúló aránya, az ezt kiegészítő átlag feletti válási arány, és a baráti kapcsolatok átlagos aránya jellemzi. Vagyis úgy tűnik, hogy a régióban a modernizációs folyamatok eredményeként a stabil, intim hálózatok kialakulásának csökkentek az esélyei. Ez abban az értelemben meglepő, hogy a formális személyközi viszonyokat feltételező posztintencionális hálózatok térnyerése valószínűsíti a világ közös értelmezésének terepéül szolgáló intimitás iránti igényt. Abban az értelemben azonban nem meglepő, hogy a racionalizálódó, mindent kritikailag átvilágító intencionális hálózatok az intim kapcsolatokat sem hagyják érintetlenül: a reflexióval potenciálisan veszélyeztetik a hozzájuk szükséges magától értetődőséget. Alighanem a közép-magyarországi régióban mindkét hatás kimutatható, ahogy előbbiről a baráti kapcsolatokra vonatkozó, utóbbiról pedig a családi kapcsolatokra vonatkozó adatok tanúskodnak.

Emellett a családi és baráti intimitás elterjedtsége közti különbségben alighanem a két kapcsolattípus tradicionális intézményesültsége közti különbség is szerepet játszik. A családi kapcsolatok a hagyományok által nagyobb mértékben kontrolláltak, ennek megfelelően a családi intimitás tradicionális kereteinek – az '50-es évekbeli „negatív modernizációjával" elkezdődött (Hankiss 1989), majd a rendszerváltás utáni modernizációval folytatódott – gyengülése jobban veszélyezteti őket. A hagyományok hiánya keltette űrt ugyanis nehéz kitölteni, azok helyén sok esetben vákuum keletkezik, ami össztársadalmi szinten az intim kapcsolatok hiányaként jelenik meg. A baráti kapcsolatok, minthogy eleve kevésbé voltak hagyományok által intézményesítve, erre az átalakulásra kevésbé érzékenyek. Ilyenformán könnyebben terepeivé válhattak a rendszerváltás után megnövekedett intimitás iránti igényeknek.

A preintencionális kapcsolatok további fontos sajátossága a hálózati kapcsolódási képesség. Az ennek patologikus hiányára vonatkozó adatokból kiderül, hogy a közép-magyarországi régióban az átlagnál kisebb az autonóm cselekvést ellehetetlenítő pszichológiai problémák valószínűsége. Ez arra utal, hogy a családi intimitással kapcsolatos problémák ellenére is a posztintencionális és intencionális hálózatok modernizációja preintencionális szinten is főként emancipatórikus folyamatokkal járt együtt. Ilyenformán a közép-magyarországi régióra úgy tekinthetünk, mint a – hazai viszonylatban – legko-

herensebb modernizációs konstellációra. A modernizáció ingája itt nem csupán posztintencionális szinten van mozgásban, de ezt az intencionális szintű pártpolitikai és kulturális szemantikák sem akasztják meg, és az esetleges preintencionális szinten jelentkező patológiák sem lehetetlenítik el.

Összefoglalva a fentieket, a régiók három csoportja három különböző modernizációs konstellációt jelenít meg. Az észak-magyarországi, észak- és dél-alföldi, valamint dél-dunántúli régiókból álló csoportot posztintencionális szinten a nemzetközi és hazai gazdaság alacsony szintű stagnálása, intencionális szinten az impliciten és expliciten antimodernizációs és relatív deprivációs szemantika, preintencionális szinten a tradicionális intim kapcsolatok magas aránya, ugyanakkor az autonóm cselekvést gátló pszichopatológiák magas aránya jellemzi. Ilyenformán ezek a régiók a modernizáció ingájának minden szintre kiterjedő megakadását fejezik ki. A közép- és nyugat-dunántúli régiókból álló csoportot posztintencionális szinten a nemzetközi és hazai gazdasági hálózatok kiterjedtsége, intencionális szinten erős implicit antimodernizációs politikai és részben vallási szemantika, preintencionális szinten pedig részben a baráti, részben a családi intim kapcsolatok, valamint a cselekvést gátló pszichopatológiák alacsony aránya jellemzi. Ilyenformán ezek a régiók a modernizáció ingájának olyan inkonzisztens képét fejezik ki, ami egyaránt magában rejti a modernizációs folyamatok kiteljesedésének és megakadásának lehetőségét: miközben posztintencionális szinten a modernizációs folyamatok beindultak, addig intencionális szinten ezeknek ellentmondó szemantikák dominánsak, ugyanakkor preintencionális szinten megvannak az alapok ezek kritikai felülvizsgálatát valószínűsítő racionalizálódásra. Közép-Magyarországot posztintencionális szinten a nemzetközi és hazai gazdasági hálózatok kiterjedtsége, intencionális szinten a pártszemantikák sokszínűsége, a vallásival szemben a tudományos világértelmezés elterjedése, valamint a civil és posztmateriális értékek elfogadottsága, preintencionális szinten pedig a családi intimitás korlátozottsága, ugyanakkor az autonóm cselekvést gátló pszichopatológiák alacsony aránya jellemzi. Ilyenformán ez a régió a modernizációs folyamatok minden szintre kiterjedő kiteljesedését fejezik ki.

Az állampolgári szocializáció ideáltípusai és a modernizáció ingája

Az ország különböző régióiban megfigyelhető modernizációs konstellációk azonosítása után lehetőség nyílik az állampolgári szocializáció előző fejezetben bemutatott ideáltipikus forgatókönyveit tágabb összefüggésben megvizsgálni. Az alábbi táblázat a különböző régiók és az állampolgári kultúra ideáltípusainak összefüggéseit foglalja össze:

	Politikailag elidegenedett (13%)	**Frusztrált antidemokrata** (11%)	**Passzív antiradikális** (25%)	**Populista aktivista** (6%)	**Pártpolitikai aktivista** (8%)	**Nemzeti radikális civil** (16%)	**Civil aktivista** (20%)
Közép-Magyarország (konzisztens modernizáció)	16,1%	11,0%	29,0%	4,7%	6,3%	15,3%	17,6%
Nyugat-Dunántúl (inkonzisztens modernizáció)	12,8%	6,4%	28,2%	5,1%	13,7%	15,0%	18,8%
Közép-Dunántúl (inkonzisztens modernizáció)	10,1%	6,9%	27,1%	4,0%	9,3%	19,8%	22,7%
Dél-Dunántúl (modernizáció megakadása)	12,8%	13,8%	22,4%	6,6%	4,6%	17,9%	21,9%
Észak-Magyarország (modernizáció megakadása)	13,7%	9,0%	18,4%	6,7%	9,0%	16,5%	26,7%
Észak-Alföld (modernizáció megakadása)	7,5%	12,5%	21,2%	7,0%	12,2%	16,5%	23,2%
Dél-Alföld (modernizáció megakadása)	15,8%	17,6%	28,6%	5,1%	3,7%	15,0%	14,3%

42. ábra: MODERNIZÁCIÓ ÉS ÁLLAMPOLGÁRI SZOCIALIZÁCIÓ ÖSSZEFÜGGÉSEI

Közép-Magyarországot a társadalmi hálózatok konzisztens modernizációja jellemzi. Ennek fényében értelmezhetők a különböző állampolgári kultúrák

és hozzájuk tartozó szocializációs pályák sajátosságai: a politikai elidegenedés és a passzív antiradikalizmus aránya átlag feletti, a frusztrált antidemokratáké átlagos, továbbá mindegyik aktivitás mutatója átlag alatti. Vagyis úgy tűnik, hogy a konzisztens modernizációs társadalmi hálózatok közegében az állampolgári szocializációs folyamatok felemás képet mutatnak. Egyfelől átlag alatti a populisták, és a nemzeti radikálisok aránya, és átlag feletti a passzív demokraták aránya, ami egyaránt arra utal, hogy a modernizált integrációs sajátosságok a demokratikus állampolgári szocializációt segítik elő. Másfelől átlag alatti a pártpolitikai és civil aktivitásra nyitott fiatalok, átlag feletti a politikailag elidegenedettek és átlagos a frusztráltak aránya, ami viszont arra utal, hogy a viszonylagos modernizáltság ellenére nemhogy nem sikerül aktív demokratikus állampolgárokat nevelni, hanem ehelyett általánossá vált az elfordulás a közélettől.

Mindez azt jelenti, hogy hiába adottak társadalmi szinten a modernizációs feltételek, az állampolgári szocializáció családi szintjén azok mégsem tudnak egy a cselekvés lehetőségét is magában rejtő demokratikus állampolgári kultúra kialakulásának biztosítékává válni. A leginkább modernizált régióban felnövő fiatalok csaknem harmadát kitevő csoportja hiába sajátítja el az állampolgári ismereteket, bízik másokban és az intézményekben, azonosul a demokratikus értékekkel és utasítja el az antidemokratikus értékeket, a civil és a politikai cselekvéstől mégis elzárkózik. Esetükben nem egyszerűen bizalomhiányról, strukturális hátrányból fakadó frusztrációról vagy a politikából való kiábrándultságról van szó, sokkal inkább úgy néz ki, hogy életviláguk horizontján nem szerepel reális alternatívaként az, hogy ők maguk is részt vegyenek a közéletben. Ennek hátterében ugyanakkor nem csupán a családi nevelési klíma áll. Minthogy sok esetben a kortárs kapcsolatok, és az iskola világa az, ami közéleti cselekvésre ösztönöz, ezért ezen hálózatokon belüli hiány nagymértékben megnöveli a passzivitás esélyét. A modernizáció szempontjából mindez abban az értelemben feltétlenül problémának tekinthető, hogy a demokratikus értékek iránt a legkonzisztensebben és legszilárdabban elkötelezett csoport állampolgári szocializációja passzivitásra ösztönöz. Amiatt, hogy e csoport potenciális cselekvései végül nagy eséllyel nem jönnek létre, a demokratikus értékek és ismeretek kevésbé érvényesülnek a társadalmi hálózatokban. Így nem csupán lelassulnak a modernizációs folyamatok, de egyúttal – azáltal, hogy nagyobb tér nyílik az antidemokratikus értékek érvényesülésének – veszélybe is kerülnek.

Különösen aggasztó a helyzet amiatt, hogy a leginkább modernizált ré-

gióban élő fiatalok csaknem 16%-a elidegenedett a politikától, és további 11%-a frusztrálva ellene fordul. Ezek a fiatalok ugyanúgy elutasítják a közéleti cselekvés lehetőségét, mint a passzív antiradikálisok, azonban egész más okokból. Az előbbiek elsősorban azon családokból kerülnek ki, akik a modernizációs folyamatok preintencionális szintjén lezajló változások közül leginkább a patológiákat érzékelik. Az ilyen értelemben érzelmi feszültségekkel jellemezhető családokban nagyfokú bizalomhiány alakul ki, ami meghatározza a viszonyt a közélthez és pártpolitikához is: a gyanakvás okán elidegenít ezektől. Az utóbbiak elsősorban azokból a családokból kerülnek ki, akik a régió modernizációs előnyeiből nem részesülnek. Az ilyen értelemben relatíve deprivált helyzetű családokban, ahol a mobilitási esélyek is korlátozottabbak, a rendszer egésze iránti ressentiment keletkezik, ami a demokratikus értékek elutasítása mellett a változtatására való képtelenségben fejeződik ki.

A legmodernizáltabb régióban fennmaradó egyik ötöd az antimodernizációs tendenciákat erősítő populista vagy nemzeti aktivitást, másik ötöd a modernizációs tendenciákat erősítő pártpolitikai vagy civil aktivitást preferálja. Előbbi csoportba elsősorban azok a fiatalok kerülnek, akik részben azért, mert családjuk a modernizációs folyamatokból kimaradt, részben azért, mert a modernizációs folyamatok érzelmi terheivel nem tudott sikeresen megbirkózni, a fennálló társadalmi-gazdasági viszonyokkal szembeni bizalomhiány és kilátástalanság okán elutasítóak. Utóbbi csoportba elsősorban azok a fiatalok kerülnek, akik amellett, hogy a modernizációs hatásokból részesülnek, azokhoz pozitívan viszonyulnak és azok keretei között látnak érvényesülési lehetőségeket, egyúttal az igazságtalanságokra és egyenlőtlenségekre is nyitottak, és azok megváltoztatására is motiváltak. Ahogy a korábbi elemzésekből tudjuk, a cselekvéspotenciál kialakulásának nem csupán a családi közeg a meghatározó terepe. Sok esetben a kortárs csoportok és az iskola világa az, ahol akár az antimodernizációs, akár a modernizációs logikához illeszkedő cselekvési motivációra szert tesznek a fiatalok.

Közép- és Nyugat-Dunántúlt a társadalmi hálózatok felemás modernizációja jellemzi. Ennek megfelelően néhány vonatkozásban a konzisztens modernizált, más vonatkozásban pedig a modernizációs folyamatokból kimaradt régiókhoz hasonló állampolgári szocializációs klímák figyelhetők meg a két régióban. Közép- és Nyugat-Dunántúl továbbá amellett, hogy sok szempontból hasonló szocializációs mintázatot mutat, összefüggésben a modernizációs konstelláció apróbb eltéréseivel, bizonyos jellemzők szerint különbözik egymástól. A politikai passzivitás eltérő formái tekintetében az inkonzisztens

modernizációval jellemezhető régiók egyaránt a politikai elidegenedettség és frusztráció átlag alatti és a passzív antiradikalizmus átlag feletti mutatóival jellemezhetők. Az aktivitás tekintetében viszont jól láthatóan két eltérő típust jelenítenek meg: Nyugat-Dunántúlon mind a populista, mind a nemzeti és civil aktivitás átlag alatti, a pártpolitikai aktivitás viszont az országban a legmagasabb, Közép-Dunántúlon ezzel szemben csupán a populista aktivitás átlag alatti, a pártpolitikai, az – országban legmagasabb – nemzeti és a civil aktivitás átlag feletti.

E különbségek hátterében alighanem a modernizációs konstelláció eltérő vonásai állhatnak. Nyugat-Dunántúl karakterét a tradicionálisabb intencionális hálózatok határozzák meg: erős vallásosság, országosan legmagasabb nemzeti-keresztény szemantika, kimagasló családi intimitás. Ebből következően itt nagyobb az azonosulási lehetőség az országban egyébként is domináns párt által közvetített politikai szemantikával, és ezáltal a politika egészével. Közép-Dunántúl karakterét ezzel szemben a tradíciók gyengébb ereje jellemzi: átlagos vallásosság és átlag alatti családi intimitás. Ebből fakadóan itt nem csupán kevésbé magától értetődő az azonosulás a nemzeti-keresztény szemantikával, hanem a családi intim kapcsolatok nagyobb konfliktuspotenciálja miatt a másikba és a politikába vetett bizalom szintje is alacsonyabb. Így a pártpolitikai érdekérvényesítés helyett a személyes ismeretségen alapuló civil cselekvés nagyobb eséllyel tűnik vonzónak.

Ez a vegyes kép alighanem jól kifejezi az inkonzisztens modernizációs helyzetből fakadó szocializációs sajátosságokat. A passzív antidemokraták csaknem 30%-os aránya alighanem itt is a Közép-Magyarországon megfigyelhető modernizációs tendenciákból fakadhat. Vagyis Nyugat- és Közép-Dunántúlon is azonosítható egy jelentős csoport, akik demokratikus meggyőződésük ellenére – a társadalmi igazságtalanságok és egyenlőtlenségek személyes tapasztalata vagy az erre motiváló baráti, iskolai közeg hiányában – nem érzik egyúttal azt is, hogy a közéletbe tevékenyen be kellene kapcsolódniuk. Emellett ugyanakkor Közép-Magyarországgal szemben a politikai elidegenedés mindössze 10–12%-os, az antidemokratikus frusztráció aránya pedig csupán 6%-os. Ezek az eredmények egyrészt arra utalnak, hogy a közép- és nyugat-dunántúli társadalmi hálózatok kisebb arányban termelnek ki olyan családokat, amelyek feloldhatatlan érzelmi problémákkal küzdenének és ebből fakadóan bizalomhiányos, a politikától nagy eséllyel elidegenedett fiatalokat nevelnének. Másrészt kisebb arányban akadnak köztük olyan családok is, amelyek a modernizációs folyamatokról reménytelenül lemara-

dónak éreznék magukat, és ebből fakadóan bennük a demokratikus rendszer egészének frusztrált elutasítását választó gyerekek nőnek fel. Az előbbi sajátosság elsősorban az intencionális hálózatok modernizációs lemaradásával hozható összefüggésbe: azáltal, hogy az intimitás tradicionális formái Közép- és Nyugat-Dunántúlon kevésbé épültek le, egyúttal a modernizáció ilyen jellegű kihívásaira is jól bejáratott megoldások állnak rendelkezésre. Az utóbbi sajátosság pedig a posztintencionális hálózatok modernizáltságával: azáltal, hogy a gazdasági hálózatok relatíve kiterjedtek, ezekben a régiókban kisebb az esély a kilátástalanság tapasztalatának is.

Nyugat-Dunántúlon a fenti csoportok mellett, mintegy 20%-nyi, Közép-Dunántúlon 25%-nyi olyan fiatal található, aki vagy populista, vagy nemzeti civil cselekvés révén elsősorban antimodernizációs politikai aktivitásra nyitott. Ők leginkább azok közül kerülnek ki, akik vagy relatív deprivációból fakadó frusztráció, vagy érzelmi konfliktusokból fakadó bizalomhiány miatt a fennálló társadalmi viszonyok megváltoztatására törekszenek, és ehhez a kortárs csoportokban, illetve az iskolában partnert találnak. Az inkonzisztens modernizációjú régiókban felnövő fiatalok további egyharmada a modernizáció logikájához illeszkedő pártpolitikai vagy civil aktivitásra nyitott. Ők azok közül kerülnek ki, akik amellett, hogy az otthoni és azon kívüli hatásoknak köszönhetően azonosulni tudtak a demokratikus értékekkel, a társadalmi problémákra is érzékennyé, és a közéleti cselekvésre is motiválttá váltak.

Közép- és Nyugat-Dunántúl ilyenformán abban különbözik Közép-Magyarországtól, hogy a passzív antiradikálisok magas aránya mellett, hasonlóan magas azoknak a fiataloknak az aránya is, akik nyitottak a demokratikus keretek közti állampolgári cselekvésre. Ennek hátterében egyaránt állhat az, hogy ezekben a régiókban a posztintencionális hálózatok relatív modernizációs hátránya miatt több lehetőség van az aktivitásra motiváló egyenlőtlenségek megtapasztalására, és az is, hogy az inkonzisztens modernizációs mintázatok több paradoxont és igazságtalanságot tesznek hozzáférhetővé, ami szintén az aktív reflexióra ösztönöz. Mindez azt vetíti előre, hogy feltehetően a modernizációs hátrányok és az inkonzisztenciák csökkenésével, az aktivitási különbség is csökkenni fog.

Észak-Magyarországot, Észak- és Dél-Alföldet, valamint Dél-Dunántúlt a modernizációs folyamatok megakadása jellemzi. Ezekre a hátrányokra ugyanakkor e régiókban nagyon különböző válaszok születtek, ami jól kifejeződik az állampolgári szocializáció két karakteres mintázatában is.

Észak-Magyarországon, Észak-Alföldön és Dél-Dunántúlon a passzív antiradikálisok aránya egyaránt átlag alatti, a politikailag elidegenedettek és frusztráltak aránya átlagos vagy átlag alatti, a populista, nemzeti, civil és – Dél-Dunántúl kivételével – a politikai aktivitás átlagos vagy átlag feletti. Dél-Alföldön ezzel szemben a politikai elidegenedés és frusztráció az országban a legmagasabb, a passzív antiradikalizmus átlag feletti, miközben a politikai aktivitás különböző formái – különösen a pártpolitikai és civil cselekvés – egyaránt átlag alattiak. Ebben az értelemben azt lehet mondani, hogy a modernizációs hátrányokra Észak-Magyarország, Észak-Alföld és Dél-Dunántúlon elsősorban politikai aktivizálódással, Dél-Alföldön beletörődéssel és kilátástalansággal reagáltak a családok, ami messzemenőkig kihat a felnövekvő generációk politikai kultúrájára is.

Amellett, hogy Észak-Magyarországon, Észak-Alföldön és Dél-Dunántúlon egyaránt cselekvésre motiváló állampolgári szocializációs klíma figyelhető meg, a cselekvés és passzivitás domináns típusai tekintetében mégis több apró különbség akad. Dél-Dunántúlon összességében csaknem 50%-ot tesz ki a politikailag aktívak aránya, ezzel szemben Észak-Magyarországon és Észak-Alföldön 60%-ot. E három régió kivételesen magas aktivitási potenciálja alighanem a posztintencionális hálózatok objektív modernizációs hátrányaival és azok intencionális hálózatokban való szubjektív kifejeződésével függ össze. Egyrészt itt – különösen a két északi régióban – a legmagasabb a munkanélküliségi ráta és a relatív depriváció érzése, ami már önmagában is az egyenlőtlenségek elleni fellépésre motivál. Másrészt itt a legmagasabb a roma népesség aránya, amit a radikális pártok szintén az aktivizálás elősegítésére használnak fel. Az egyenlőtlenség tapasztalatát és az etnikai különbségeket a nemzeti-radikális politikai szemantika ágyazza közös értelmezési keretbe, ami nem meglepő módon szintén a két északi régióban a legelterjedtebb. A nemzeti-radikális szemantika, leegyszerűsítő világmagyarázattal áll elő, amiből ugyanakkor világos cselekvési elvek következnek. Ennek fontos eleme a – leginkább polgári védelem, demonstráció és hagyományőrzés formáját öltő – buzdítás az állampolgári aktivitásra. Ez magyarázza, hogy ezekben a régiókban miért 7% a populista aktivitási potenciál, és 17% a nemzeti civil aktivitási potenciál.

A nemzeti-radikális válasz ugyanakkor korántsem kizárólagos e három régióban. Fontos hangsúlyozni, hogy a posztintencionális hálózatok modernizációs hátrányaira és a – részben politikai pártok által napirenden tartott – etnikai feszültségekre alternatív pártpolitikai és civil válaszok is születnek. Ezek a válaszok ráadásul a radikálisnál valamivel több, északon mintegy

35%-nyi, Dél-Dunántúlon mintegy 27%-nyi fiatalt szólítanak meg. Ők azok, akiket az egyenlőtlenségek, az intolerancia és az igazságtalanságok tapasztalata nem egy expliciten antimodernizációs szemantikát kifejező válaszra, és nem is passzivitásra motivál, hanem valamilyen alternatív megoldás keresésére. Az, hogy a különböző fiatalok melyik válaszkísérlet mellett döntenek, a kortárs és iskolai kapcsolatok mellett a család strukturális pozíciójától és érzelmi életének kiegyensúlyozottságától is függ. Azokban a családokban, ahol a materiális, kulturális és társadalmi tőke formáját öltő erőforrások mellett adott a demokratikus és a mások szenvedésével való szolidaritás tapasztalatát lehetővé tevő nevelési klíma, nagyobb az esély a modernizációs lemaradásra adott pártpolitikai és civil válasznak. Ezzel szemben ott, ahol az intim kapcsolatok problematikusak, az egyéni boldogulás lehetősége a fennálló társadalmi-gazdasági viszonyok között nem tűnik reálisnak, megnő az esélye a demokratikus rendszer egészét elutasító, a társadalmi problémákat etnikai konfliktusokká transzformáló elveken alapuló cselekvésnek.

Míg Észak-Magyarország, Észak-Alföld és Dél-Dunántúlon a kisebb különbségek ellenére hasonló tendenciák érvényesülnek, Dél-Alföldön teljesen egyedi mintázatokat találunk. Ez a régió elsősorban a tekintetben tér el a többitől, hogy itt a legmagasabb a mezőgazdasági hálózatok aránya, itt az egyik legmagasabb a szekularizáció foka, valamint – Dél-Dunántúl mellett – itt a legnagyobb a kontraszt a családi és baráti intimitás között. Dél-Alföldön a megakadt modernizációs folyamatok egy olyan sajátos konstellációja valósul meg, amiben különösen csekély esélye látszik a továbblendülésre. A mezőgazdasági termelés messzemenőkig kihat az életmód egészére, és csekély flexibilitást biztosít az esetleges változtatáshoz. A szekularizáció magas foka ugyanakkor a tradicionális világértelmezés gyengülését jelzi, aminek helyére – posztintencionális modernizáció hiányában – nem lépett alternatív, kézzel fogható szemantika. Így intencionális szinten egyfajta világértelmezési vákuumról beszélhetünk. Mindezt preintencionális szinten kiegészíti a nagyobb flexibilitású baráti kapcsolatok helyett a tradicionálisabb, kevésbé felxibilis családi kapcsolatokra fókuszáló hálózat, ami zártsága miatt szintén kevéssé rejti magában a modernizáció lehetőségét.

A modernizációs hátrányokat kiegészítő merevség és kilátástalanság messzemenőkig kihat a politikai szocializációs sajátosságokra. Az itt felnövő fiatalok 16%-a politikailag elidegenedett, 18%-a frusztrált, és 29%-a passzív antidemokrata. Ez azt jelenti, hogy régióban felnövő fiatalok több mint egyharmada olyan családban szocializálódik, ahol vagy az érzelmi patológiák,

vagy a változás lehetőségébe vetett hit hiánya szembefordít a politikai rendszer egészével. További csaknem egyharmada ugyan ismeri és azonosul a demokratikus elvekkel, ezekből számára – akár a közéleti aktivitáshoz szükséges társak, akár a szenvedés tapasztalatából születő szolidaritás és együttérzés, akár a cselekvéshez szükséges bátorság és hit hiánya miatt – mégsem következik cselekvési szándék. Az, hogy a politikai passzivitás aránya több mint 60%, alighanem a dél-alföldi régió kilátástalan modernizációs konstellációjával hozható összefüggésbe. Ez jól láthatóan a fennálló viszonyok megváltoztathatatlanságának képzetét, és az ebből fakadó bénultságot szül a felnövekvő generációkban is.

Érdekes módon a modernizációs lemaradásba belemerevedő dél-alföldi régióhoz hasonló mértékben egyedül a legmodernizáltabb, közép-magyarországi régióban találunk politikai passzivitás jeleit mutató fiatalokat. Vagyis úgy tűnik, hogy a modernizáció legintenzívebb és legkevésbé intenzív helyszínein egyaránt sokan fordulnak el a politikától. Ennek hátterében alighanem a modernizációs dinamika szélsőértékeinek hasonlósága áll. Ott, ahol a legkevésbé érzékelhető a modernizáció ingamozgása, a felnövő állampolgárok nem tartják reálisnak az esélyt azok beindítására és a bekapcsolódásra. Ott pedig, ahol a modernizáció ingamozgása a legintenzívebb, természetessé válik, és nem érzik úgy a felnövekvő állampolgárok, hogy mások mellett az ő közéleti hozzájárulásukon is múlik annak fennmaradása. Ezért, bár különböző okokból, de mindkét modernizációs konstellációban megnő az esély az állampolgári cselekvés helyett az egyéni mobilitási pályára fókuszálni és hátat fordítani a nyilvánosságnak.

A passzivitás nagy aránya mellett ugyanakkor nem szabad megfeledkezni a csaknem 40%-ot kitevő aktív fiatalokról sem. Ezek nagyobb fele populista vagy nemzeti civil, kisebb fele pedig politikai vagy civil aktivitásra mutat hajlandóságot. Ezek az eloszlások arra utalnak, hogy a régióban relatíve csekély mértékben alakul ki az antimodernizációs logika szerinti cselekvéspotenciál, és még csekélyebb mértékben a fennálló demokratikus keretek közötti haladásban bízó. Ilyenformán azt lehet mondani, hogy bár a modernizációs folyamatok beindulásának állampolgári szocializációs előfeltételei kevéssé állnak rendelkezésre, de arról nincs szó, hogy semmiféle nyitottság ne lenne az ilyen irányú kezdeményezésekre.

Kordiagnózis és társadalompolitikai következmények

Az állampolgári szocializáció oksági összefüggéseinek áttekintése, ideáltípusainak felvázolása és mindezek modernizációs kontextusban történő elemzése után utolsó lépésben a kordiagnózis felvázolására és az abból következő társadalompolitikai konklúziók bemutatására teszek kísérletet. Összefoglalva a különböző modernizációs konstellációkat megjelenítő régiók és az állampolgári szocializáció ideáltípusainak összefüggéseit négy különböző helyzetkép vázolható fel. Közép-Magyarországon, ahol mind posztintencionális, mind intencionális, mind preintencionális szinten konzisztens modernizációs hálózati konstellációról beszélhetünk, azt tapasztaljuk, hogy az állampolgári szocializációs folyamatok ezt az állapotot csupán részlegesen stabilizálják. A fiatalok körülbelül feléről mondható el, hogy elsajátították a demokratikus értékeket és ismereteket. Közülük azonban a többség számára ezek az elvek csupán olyan elvont fogalmak, amelyekből semmi sem következik a saját cselekvésükre nézve. Így valójában a fiatalok kevesebb, mint egynegyede az, aki ténylegesen demokratikus állampolgári kultúrát sajátított el.

Ilyenformán levonható a következtetés, hogy a társadalmi hálózatok konzisztens modernizációja korántsem jár automatikusan demokratikus állampolgári szocializációval. Ez elsősorban a modernizáció stabilitása szempontjából aggasztó: a demokratikus állampolgári kultúra kialakulása az emancipatórikus intencionális hálózatok elterjedése szempontjából kulcsfontosságú, ami viszont a posztintencionális hálózatok modernizációjának – és ezáltal közvetve a modernizáció egészének – az előfeltétele. Ennek fényében értelmezve az adatokat, amelyek szerint a fiatalok fele részben elidegenedés és frusztráció, részben antidemokratikus állampolgári kultúra elsajátítása miatt, további egyharmad pedig – a demokrácia és a modernitás természetesnek tekintéséből fakadó – passzivitás miatt kevés eséllyel kapcsolódik emancipatórikus intencionális hálózatokhoz, úgy tűnik, hogy a modernizáció ingamozgása perspektivikusan a leginkább modernizált régióban is akadályozva van. Vagyis hiába jellemzik ma a régiót a posztintencionális, intencionális és preintencionális hálózatok szintjén egyaránt modernizált integrációs sajátosságok, amiatt hogy intencionális szinten a felnövő fiatalok kevesebb, mint negyedének az állampolgári kultúrája fejez ki aktív demokrata elköteleződést hosszútávon reális esélye van egy antimodernizációs átrendeződésnek.

Amennyiben intencionális szinten az antidemokratikus állampolgári kultúrájú fiatalok kerülnek többségbe, úgy az előbb-utóbb a posztintencionális

hálózatokra is kihat: ha az intézmények, szervezetek független működési logikája valamilyen dogmatikus szemantikához igazodik az egyúttal a posztintencionális hálózatok – részben épp e függetlenségen alapuló – modernizációját is megakasztja. Azt a jelen pillanatban nyitott kérdést, hogy egy ilyen átrendeződés lezajlik-e, alighanem az fogja eldönteni, hogy az elidegenedett, a frusztrált és a demokratikus passzívak közül kik és milyen irányban aktivizálódnak. Ez egyaránt függ a posztintencionális, intencionális és preintencionális hálózatok szintjén lezajló folyamatok egészétől. Ezek között pedig döntő jelentősége lesz annak, hogy intencionális szinten a demokratikus vagy az antidemokratikus szemantikák bizonyulnak-e meggyőzőbbnek. Ezek a kérdések jelölik ki a konzisztens modernizációs konstellációban levonható társadalompolitikai következmények irányát.

Közép- és Nyugat- Dunántúlon, ahol posztintencionális szinten modernizált hálózatokat, intencionális szinten mérsékelten antimodernizációs domináns szemantikát, és preintencionális szinten a modernizációt valószínűsítő hálózatokat találunk az állampolgári szocializáció szempontjából Közép-Magyarországnál biztatóbb kép rajzolódik ki. 60% körül van azoknak a fiataloknak az aránya, akik demokratikus állampolgári kultúrát sajátítottak el. Ennek több mint a fele ráadásul nem csupán hallgatólagosan azonosul a demokratikus elvekkel, hanem emellett arra is kész, hogy közéletileg aktivizálódjon. Vagyis összességében a fiatalok több mint harmada olyan állampolgári kultúrát sajátított el, ami az intencionális hálózatok szintjén a modernizációs folyamatokat stabilizálja. Ilyenformán megállapítható, hogy a nyugati régiók inkonzisztens modernizációja perspektivikusan Közép-Magyarországhoz képest stabilnak tekinthető.

Ez az első látásra meglepő különbség több okra vezethető vissza. Jól láthatóan az a csaknem 10%-nyi különbség, ami az aktív demokrata állampolgári kultúrát elsajátító fiatalok között van a konzisztens és inkonzisztens modernizációjú régiók között az elidegenedett és frusztrált passzívak hiányából fakad. Vagyis az inkonzisztens modernizációjú régiókban egyaránt kisebb az esélye annak, hogy az intimitás hiánya és az érzelmi patológiák bizalomhiányt szüljenek és eltávolítsanak a közélet egészétől, valamint annak is, hogy kilátástalansággal párosuló relatív depriváció miatt az egész politikai rendszerrel szemben elutasító habitus alakuljon ki. Ezt a sajátos védelmet épp az inkonzisztens modernizációs konstelláció képes biztosítani, vagyis a kevésbé modernizált, tradicionális intencionális és preintencionális hálózatok, illetve a modernizált posztintencionális hálózatok együttállása. Az előbbiek

az elidegenedés, az utóbbiak pedig a frusztráció valószínűségét csökkentik, nagyobb teret hagyva az aktív állampolgári kultúra elsajátításának.

Mindez arra azonban már csak részben ad magyarázatot, hogy miért a demokratikus nem pedig az antidemokratikus aktivizmust választja csaknem mindenki, aki ily módon az elidegenedéstől és frusztrációtól megmenekül. Egyrészt ezen a ponton ismét hivatkozhatunk a posztintencionális hálózatok modernizációjára: ezek kiterjedtsége csökkenti annak a fajta elégedetlenségnek és bizonytalanságnak a mértékét, ami sok szempontból az antidemokratikus értékrend választását motiválja. Ugyanakkor az alapján, amit a közép- és nyugat-dunántúli modernizációról eddig megtudtunk sok érv lenne felhozható amellett, hogy ha nem is a modernizációt expliciten elutasító radikális, de az implicit antimodernizációs elveken alapuló állampolgári cselekvési formák vonzóbbak a modernizációs elveken alapulóknál. Ezt valószínűsítené a nemzeti-keresztény szemantika az országban legmagasabb átlaga, a vallásosság és a családi kapcsolatok jelentőségének kiemelt aránya. Ennek ellenére csaknem pontosan ugyanolyan arányban választják Közép- és Nyugat-Dunántúlon az antimodernizációs cselekvésformákat, mint Közép-Magyarországon. Ebből arra lehet következtetni, hogy az inkonzisztens modernizációs konstellációban felnövő fiatalok korántsem azonosulnak kritikátlanul a szülők értékválasztásával és világlátásával.

Az intergenerációs változások hátterében alighanem a modernizációs dinamika sajátosságai állnak. Közép- és Nyugat-Dunántúlon, Közép-Magyarországhoz hasonlóan a posztintencionális hálózatok modernizációja gyors ütemben zajlik. Ilyenformán pusztán magából a hálózatok dinamikus átalakulásából már következik az intergenerációs változás: a felnövekvő generációk más tapasztalatokkal találkoznak, mint szüleik és ebből fakadóan, tőlük eltérő következtetésekre jutnak a társadalmi-gazdasági kérdések vonatkozásában. Ezt a hipotézist megerősíti, hogy bizonyos értelemben Közép-Magyarországon is hasonló mintázatokat találunk, igaz más tartalommal: ott a szülők modernizációs hálózataitól a felnövő generációk nagyobb mértékben vannak elidegenedve vagy válnak közömbössé irántuk. Ez világítja meg a konzisztens és inkonzisztens modernizációs konstelláció állampolgári szocializációra gyakorolt hatása közötti különbséget. Amiatt, hogy az előbbi viszonyok között a modernizáció magától értetetődő, sokkal könnyebb vele szemben közönyösnek lenni. Ezzel szemben ott ahol – akár a szülők antimodernizációs intencionális hálózatai, akár a posztintencionális hálózatok modernizáltságának instabilitása miatt – maga a modernizáció kérdéses, sokkal

nagyobb eséllyel jelennek meg kihívásai és problémái a fiatalok problémahorizontján. Ebből fakadóan pedig sokkal inkább megnő a demokratikus kultúrán alapuló aktivizmus esélye.

Amennyiben a fenti gondolatmenet helytálló, felmerül a kérdés, hogy az inkonzisztens modernizációjú régióknak középtávon milyen kilátásaik vannak. Egyaránt elképzelhető egy olyan forgatókönyv, amiben a modernizációs folyamatok kiteljesednek, és ezzel összefüggésben az állampolgári kultúra is előbb fokozatosan demokratizálódik, majd egy generációval később – Közép-Magyarországhoz hasonlóan – passzivizálódik. És elképzelhető az is, hogy intencionális szinten – a szülők generációjához hasonlóan – az implicit vagy explicit módon antimodernizációs szemantikák válnak dominánssá a fiatalok között, ami középtávon a posztintencionális modernizációt is megakasztja. Ezek a kérdések jelölik ki az inkonzisztens modernizációs konstellációban felmerülő társadalompolitikai következtetések irányát.

A harmadik és a negyedik helyzetkép egyaránt a posztintencionális, intencionális és preintencionális szinten megakadt modernizációs folyamatokkal jellemezhető régiókhoz köthető. Dél-Dunántúlon, Észak-Magyarországon és Észak-Alföldön a fiatalok csaknem fele sajátított el nem demokratikus állampolgári kultúrát. Bár ez hasonló arány, mint Közép-Magyarországon, anynyiban mégis különböző, hogy ezekben a régiókban nem elsősorban a politikailag elidegenedettek és a frusztráltak, hanem az antidemokratikus állampolgári cselekvésre nyitott fiatalok vannak többségben. Pusztán ez alapján úgy tűnik, hogy ezekben a régiókban a megakadt modernizációs folyamatok újraindulását az intencionális hálózatokban rejlő potenciál nemhogy nem valószínűsíti, hanem az antimodernizációs szemantikák elterjedése okán egyenesen akadályozza.

Az antimodernizációs fordulat azonban korántsem szükségszerű. Ugyanis az országban itt a legalacsonyabb, egyötödnyi a passzív demokraták aránya, és ezzel összefüggésben – az inkonzisztens modernizációjú régiókéhoz hasonlóan – magas, több mint egyharmadnyi az aktív demokratikus állampolgári kultúrájú fiatalok aránya. Mindez arra utal, hogy ezekben a régiókban kimagasló aktivitási potenciál van, ami egyszersmind erős megosztottsággal jár. Más szóval, a fiatalok többsége valamilyen közéleti megoldást keres a tapasztalt modernizációs hátrányokra. Közülük relatíve sokan antimodernizációs, populista szemantikával azonosulnak, azonban valójában még többen vannak azok, akik nem. Ez abban az értelemben bíztató diagnózis, hogy a modernizáció ingamozgásának beindulását vetíti előre. Azok a fiatalok ugyanis,

akik demokratikus keretek között keresnek választ a modernizációs hátrányokból fakadó kihívásokra, jó eséllyel emancipatórikus intencionális hálózatokat létesítenek, amelyek előfeltételi az önálló posztintencionális hálózatok kialakulásának is.

Középtávon ilyenformán e régiók számára egyaránt lehetőségként kínálkozik a modernizációs folyamatok beindítása és a leszakadás konzerválása. Azt a kérdést, hogy ezek közül melyik valósul meg, legalább két egyaránt fontos fejlemény fogja eldönteni. Az első az, hogy a 40% körüli passzívakat a demokratikus vagy az antidemokratikus szemantika szerint szerveződő hálózatok közül sikerül-e valamelyiknek aktivizálnia. Ez a kérdés szorosan összefügg a másodikkal, a posztintencionális hálózatok dinamikájával. Amennyiben ezen a szinten tartósan változatlan marad a stagnálás, alighanem csökkeni fog az emancipatórikus intencionális hálózatok súlya. Ebben az esetben vagy a radikalizálódás, vagy a – dél-alföldi régióhoz hasonló – bénultság irányába mutató változások várhatók. Abban az esetben viszont, ha posztintencionális szinten változások indulnak be, megnő az emancipatórikus intencionális hálózatok kapcsolódási esélye. Ezek ily módon egyrészt erőforrásokra, másrészt hivatkozási alapra tesznek szert, és stabilizálják a modernizáció ingamozgását. Ezek a kérdések jelölik ki a konzisztensen megakadt modernizációjú, ugyanakkor változásra nyitott régiókra vonatkozó társadalompolitikai következtetések irányát.

Dél-Alföldön a modernizációs hátrányok az országban kimagasló állampolgári bénultsághoz vezettek. A fiatalok több mint egyharmada politikailag elidegenedett vagy frusztrált, további egyharmad pedig passzív demokrata. Ez alapján úgy tűnik, hogy a modernizációs lemaradás ebben a régióban néz a leginkább stagnálás elébe. Szemben a másik három modernizációs hátránnyal küzdő régióval, itt ugyanis mind az antidemokratikus, mind a demokratikus cselekvésre nyitottak kisebbségben vannak. Így Dél-Dunántúlhoz, Észak-Magyarországhoz és Észak-Alföldhöz képest kisebb az esély arra, hogy a modernizációs folyamatok beinduljanak. Dél-Alföldön nem csupán azok a problémák merülnek fel ugyanis, amikkel e három régióban szembe kell nézni, hanem amellett specifikus helyi problémák is. Nem csupán a posztintencionális modernizációval párhuzamos intencionális demokratizálódásra van szükség, hanem az elidegenedett és frusztrált fiatalok esetében emellett arra is, hogy a kilátástalanság okozta érzelmi bénultságból kimozdítsák őket. Ez elsősorban olyan preintencionális hálózatok függvénye, amelyek intim jellegükből fakadóan társadalompolitikai intézkedésekkel

különösen nehezen kezelhetők. Éppen ezért ebben a régióban a legrosszabbak a modernizációs kilátások.

Amennyiben középtávon egyszerre sikerül a modernizációs hátrányok okán preintencionális szinten a keletkezett frusztrációt és bizalomhiányt kezelni, intencionális szinten a cselekvés reális és kivitelezhető alternatíváit megfogalmazni, és posztintencionális szinten e cselekvések eredményeként érzékelhető változásokat kivitelezni, úgy remélhető a megakadt és konzerválódott modernizációs folyamatok újraindítására. Amennyiben ez a próbálkozás részlegesen vagy teljességében kudarcot vall, úgy a fennálló viszonyok további stagnálása, vagy a radikalizálódás kínálkozik alternatív forgatókönyvként. Ezek a kérdések jelölik ki a konzisztensen megakadt modernizációjú, és egyúttal bénult régióra vonatkozó társadalompolitikai következtetések irányát.

Összefoglalva az állampolgári szocializáció trendjeiből az egyes régiók modernizációs esélyeire vonatkozó következtetéseket, több emancipatórikus és patologikus potenciál is kirajzolódik. A modernizációs folyamatok stabilitása minden konstellációban kérdéses, ugyanakkor nem ugyanazokból az okokból adódóan. Azokban a régiókban, ahol a modernizációs folyamatok a leginkább kiteljesedtek a naturalizálódásból fakadó passzivizálódás jelenti a legnagyobb kihívást: ha a modernitás természetes, magától értetődő adottsággá válik, amelynek fenntartásáért nem kell erőfeszítéseket tenni, akkor a közélet helyett az egyéni célok megvalósítására tevődik át a hangsúly, és egy passzív állampolgári kultúra terjed el. Ez önmagában közvetlenül még nem veszélyezteti a modernizáció ingamozgását. Közvetve viszont egy önpusztító tendencia lehetőségét villantja fel. Abban az esetben, ha az intencionális hálózatok többsége állampolgári passzivitás szerint szerveződik, veszélyesen nagy tér nyílik az esetleges antidemokratikus szemantikáknak, amelyek dominánssá válva a pre- és posztintencionális hálózatok modernizációját is veszélyeztetik.

A modernizáció ingamozgása ugyanis mind a posztintencionális (egyenlőtlenségek, gazdasági válságok), mind pedig a preintencionális (intim kapcsolatok nehézségei) hálózatok szintjén folyamatos kihívásokat támaszt. Ezekre a kihívásokra intencionális szinten egyaránt születhetnek modernizációs és antimodernizációs szemantikába illeszkedő válaszok. Azt a kérdést, hogy ezek közül melyik válik dominánssá döntően meghatározza az aktívak és passzívak aránya. Amennyiben a modernizációs szemantikával szimpatizálók többsége csupán hallgatólagos támogatást biztosít, úgy az a nyilvánosság intencionális hálózataiban ténylegesen nem tud érvényesülni. Tekintve, hogy a konzisztens

modernizációs konstellációban az antimodernizációs szemantika csakis folyamatos aktivitás révén tartható fenn, így ennek képviselői óhatatlanul nagyobb arányban jelennek meg a nyilvánosságban. Ebből fakadóan a konzisztens modernizációs konstellációban az antimodernizációs szemantika képviselői a modernizációs szemantika képviselőivel szemben helyzeti előnyben vannak, amennyiben ez utóbbiak passzivizálódnak. Az antimodernizációs szemantika elterjedése ugyanakkor a modernizációs folyamatok egészét veszélyezteti: nem csupán a kommunikatív racionalizálódási folyamatokat, vagyis az emancipatórikus intencionális hálózatok kialakulását akadályozza, hanem potenciálisan megakasztja a posztintencionális és preintencionális hálózatok dinamikáját is. Ilyenformán a konzisztens modernizációs konstellációban a demokratikus állampolgári kultúrájúak passzivizálódása az önfelszámolás veszélyét hordozza magában, ezért ennek kivédése a kiemelt feladat.

Azokban a régiókban, ahol a modernizációs folyamatok erősek bár, de a különböző hálózati szintek vonatkozásában nem alkotnak konzisztens konstellációt, nem a passzivitás jelenti a legnagyobb kihívást, hanem a modernizációs dinamika fenntartása. Azokban a hálózatokban, amelyekben az implicite antimodernizációs szemantika az intézmények és szervezetek modernizációja ellenére jelentős, korántsem magától értetődő, hogy melyik logika válik dominánssá. Itt ilyenformán a modernizáció folyamatosan közvetlen veszélynek van kitéve: az antimodernizációs szemantika az intencionális emancipatórikus hálózatok elterjedésének akadályozása mellett a posztintencionális és preintencionális hálózatok formálódását is megakaszthatja. Ennek a veszélynek az elhárítása, vagyis a modernizációs szemantikák terjedésének elősegítése tekinthető az elsődleges feladatnak az inkonzisztens modernizációjú hálózatokban. Amennyiben ezt sikerül megvalósítani, további párhuzamos feladatként adódik a sikeres modernizáció esetén fellépő veszélyek megelőzése is, vagyis az esetleges passzivizálódás megelőzése.

Azokban a régiókban, ahol a modernizációs folyamatok megakadtak az elsődleges kihívás a modernizációs folyamatok beindítása. Ez attól függően, hogy a megakadásra a radikalizálódás vagy a bénultság reakciója jellemző-e, némiképp eltérő formában valósítható meg. Azokban a régiókban, ahol a szervezetek, alrendszerek és intézmények modernizációjának megakadását a radikális, populista szemantikák elterjedése egészíti ki, a modernizációs folyamatok beindulása – minthogy e szemantikák ezt korlátozzák – még az előbbiek mozgásba lendülése esetén is kétséges. Ennek megfelelően itt a posztintencionális hálózatok szintjén kivitelezett reformok és velük egyidejűen

a modernizációs szemantikák elterjedése az, ami a modernizáció ingamozgását stabilizálni tudja. Azokban a hálózatokban, ahol ezt sikerül megvalósítani, egyúttal az inkonzisztens, és további sikerek esetén a konzisztens modernizációs hálózatokban megjelenő veszélyek elhárítására is figyelmet kell fordítani a modernizációs folyamatok fenntartásához.

Azokban a régiókban, ahol a posztintencionális hálózatok modernizációjának megakadását intencionális és preintencionális szinten apátia és passzivitás egészíti ki, a modernizációs folyamatok beindulása – minthogy modernizációs szemantikák hiánya még az előbbiek mozgásba lendülése esetén is a radikális szemantikáknak nyitna teret – szintén kétséges. Így ezekben a hálózatokban a posztintencionális hálózatok szintjén kivitelezett reformok mellett a passzivitás okainak, vagyis a bizalomhiány és kilátástalanság érzésének felszámolása a modernizációs folyamatok beindulásának biztosítéka. Amennyiben ez sikeres, úgy fokozatosan az összes korábban említett intézkedés, vagyis a potenciális radikalizálódás visszaszorítása, a modernizációs szemantika elterjesztése és a megszokásból fakadó passzivitás ellensúlyozása is szükségessé válik.

A fenti áttekintésből jól látható, hogy a modernizáció semmilyen konstellációban sem tekinthető befejezett folyamatnak. Még abban az esetben is fennáll a veszélye a modernizációs folyamatok megakadásának, ha aktuálisan az egyik hálózati szinten sincs megakadva a modernizáció ingamozgása. Abban az esetben pedig, ha részlegesen vagy teljesen meg van akadva ez a mozgás, fokozatosan egyre több nehézséggel kell számolni a modernizációs folyamatok fenntartásakor, illetve beindításakor. Ilyen értelemben azt lehet mondani, hogy a modernizáció dinamikájának stabilizálása folyamatos erőfeszítéseket igényel. Ezen erőfeszítések között kitüntetett jelentősége van az állampolgári szocializációnak, amennyiben az emancipatórikus intencionális hálózatok kiterjedtsége ennek függvénye. Minthogy a különböző hálózati szintek kölcsönösen egymásra vannak utalva a modernizáció folyamatában, ezért az intencionális hálózati szint önmagában nem tekinthető eleve kitüntetettnek. Mindemellett a hazai társadalomtörténeti tapasztalatok alapján mégis indokolt megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítani neki. Ugyanis mind a két háború közötti időszakban, mind pedig az államszocializmus évei alatt az emancipatórikus intencionális hálózatok dogmatikus ideológiák általi blokkolása és ebből fakadóan a posztintencionális szervezetek, alrendszerek és intézmények korlátozása, valamint a preintencionális érzelmek és beidegződések torzulása volt az, ami a modernizációs folyamatokat ellehetetlenítette.

Ezért érdemel tehát kiemelt figyelmet az emancipatórikus intencionális hálózatok, vagyis a demokratikus állampolgári kultúra ellehetetlenülésének veszélye, és az állampolgári szocializáció folyamata. Ahogy az elemzésekből kiderül, e tekintetben messze nem megnyugtató a helyzet. Az állampolgári szocializációs viszonyok, noha semelyik azonosított modernizációs konstellációban sem reménytelenek, különböző mértékben bár, de mindenhol magukban rejtik az antidemokratikus – és az ebből következő antimodernizációs – fordulat lehetőségét. Azt, hogy társadalompolitikai beavatkozás nélkül milyen irányba viszi el a hálózatok tehetetlensége rövid- és hosszútávon a dinamikát nehezen megjósolható. Azonban az aktív demokratikus állampolgárú kultúrájú fiatalok minden régióban relatíve alacsony aránya, és ezzel összefüggésben a politikailag elidegenedettek, frusztráltak, passzívak vagy populista, antidemokratikus elvekkel azonosuló aktivisták magas aránya alapján talán nem túlzás megfogalmazni a diagnózist, hogy társadalompolitikai szemléletváltás hiányában nagy az esélye annak, hogy stabilizálódjon egy olyan antimodernizációs fejlődési pálya, ami nem csupán akadályozza az emancipatórikus intencionális hálózatok kialakulását, de egyúttal megakasztja a posztintencionális és preintencionális hálózatok mozgását is.

A rendszerváltás óta az állampolgári szocializáció kérdései az olyan társadalompolitikailag kézzelfoghatóbb kérdésekhez képest, mint a jogi intézmények vagy a gazdaság modernizációja háttérbe szorultak. Ennek eredményeként az intencionális hálózatok szintjén a modernizációra vonatkozó kérdés mindvégig nyitott maradt. Ilyenformán a demokratikus állampolgári kultúra és nevelés problémája igazán nem vált jelentőssé a nyilvánosságban folyó társadalmi vitákban. Azok a kérdések sem jelentek meg a horizonton, hogy milyen értelemben vannak ráutalva a posztintencionális hálózatok az intencionális hálózatok modernizációjára. Ebből a hiányból fakadóan az alább megfogalmazott társadalompolitikai javaslatok is leginkább elvi jellegűek. Azokat az irányokat kívánják kijelölni, amelyek követése lehetőséget teremt a különböző modernizációs konstellációban a modernizáció ingamozgásának beindítására és stabilizálására. Ezen elvek közül elsőként azt kell hangsúlyozni, hogy a demokratikus állampolgári kultúrát erősítendő differenciált társadalompolitikára van szükség. Minthogy mások a fő kihívások a különböző modernizációs konstellációjú régiókban, ezért más célokat kell kitűzni és más eszközöket kell bevetni azok leküzdéséhez. Azzal kapcsolatban, hogy adott helyzetekben milyen lépések lehetnek célravezetők az állampolgári szocializáció korábban feltárt oksági viszonyai igazítanak el.

A konzisztens modernizációjú hálózatokban a központi kérdés a passzívak aktivizálása. Azt, hogy ez miként lehetséges az aktív állampolgári kultúra kialakulását magyarázó útmodell világítja meg. Ebből kiderül, hogy elsősorban a strukturális hátrányokról, társadalmi konfliktusokról tapasztalatokkal rendelkező, ugyanakkor erőforrásokkal is rendelkező, a politikáról és történelemről egymással és másokkal sokat beszélő, politikai médiát fogyasztó fiatalok nyitottak a civil és a pártpolitikai cselekvésre. Ebből következően egy olyan társadalompolitikának, ami az aktivizálást tűzi ki célul, egyrészt arra kell törekednie, hogy az adott esetben izolált társadalmi hátrányokkal és konfliktusokkal jellemezhető hálózatokat becsatornázza a passzív fiatalokéba. Ez praktikusan azt jelenti, hogy törekedni kell a lehetőség szerint minél heterogénebb összetételű hálózatok létrehozására. Emellett legalább ilyen fontos az – elsősorban 20. századi – történelmi, politikai témák megvitatása. Ehhez egyfelől olyan felületeket kell létrehozni, ahol ezek a kommunikációs hálózatok létrejöhetnek. Minthogy a kommunikáció soha nem független a társadalmi cselekvésektől, ezért ezeknek a felületeknek konkrét cselekvések kontextusába kell beágyazódniuk. Vagyis olyan intézményi kereteket kell létrehozni – akár az iskolában, akár civil szervezetek formájában – ahol nem csupán közösen cselekedhetnek, de egyúttal közéletileg releváns célok megvalósítására is törekedhetnek a fiatalok, aminek során közéletileg releváns kérdéseket is megvitathatnak.

Értelemszerűen mindezekben a hálózatokban kiemelt jelentősége van az aktív demokrata állampolgári kultúrájú fiataloknak. Ők képezhetik azt a bázist, akikhez kapcsolódva a történelmi, politikai témájú kommunikációs és közéleti cselekvéshálózatok kiterjeszthetők. Továbbá azt is fontos látni, hogy e társadalompolitikai stratégia nem korlátozódik az intencionális hálózati szintre. A közös cselekvések keretéül szolgáló intézmények ugyanis olyan posztintencionális hálózatokként foghatók fel, amelyek önálló működési logika szerint szerveződnek. Az aktivizálás lehetőségét magában rejtő cselekvési hálózatokról emellett az is belátható, hogy a világértelmezés intencionális szintje mellett az élmények és beidegződések preintencionális szintjére is ki kell terjedniük. Csakis a közös cselekvésben létrejött nyilvánosság és szabadság tapasztalata az, ami olyan erejű változásokat képes ugyanis beindítani, ami a passzív beidegződésekből való kizökkenéshez is szükséges.

Az inkonzisztens modernizációjú hálózatokban a döntő kérdés a modernizációs szemantikák elterjesztése. Azt, hogy ez miként lehetséges az állampolgári ismeretek, valamint a demokratikus és az antidemokratikus értékek elsajátításának útmodelljei jelölik ki. Ahhoz, hogy a demokratikus értékek

iránt, az ismereteken alapuló racionális döntéssel köteleződjön el egy fiatal, egyaránt szükség van arra, hogy a tanulmányok révén történő előrejutás lehetősége reális, hiteles életútként jelenjen meg számára; hogy elidegenedett helyett kölcsönös elismerésen alapuló, megértésre törekvő kommunikációs hálózatokban vegyen részt; hogy a történelmi tapasztalatokról ne egy sérelmi narratívát ápoljon, hanem lehetőség szerint a traumákat, patológiákat őszintén feltáró, egyszersmind a modernizáció eredményeit és lehetőségeit is reálisan bemutatót; hogy morális hasadásélményekben, valamint az iskolában demokratikus intézményi működésre vonatkozó tapasztalatokban legyen része; hogy a nemzeti és a vallási identitás ne váljon dogmatikussá, hanem potenciális vita és kritika tárgya legyen; hogy az esetleges tradicionális családi hálózat zártsága feloldódjon.

Ezt az összetett feladatot szintén mindhárom hálózati szintre kiterjedő reformokkal lehetséges csak kivitelezni. Egyrészt szükség van arra, hogy az iskolai mobilitási pálya ténylegesen elérhető legyen minél többek számára, ami posztintencionális esélyegyenlőségi intézkedésekkel biztosítható. Másrészt szükség van arra, hogy emancipatórikus intencionális hálózatok jöjjenek létre, vagyis a kölcsönös elismerésen alapuló, érvelő vita formáját öltő kommunikációs viszonyok. Ezek egyfelől a kölcsönös elismeréshez szükséges morális élmények preintencionális, intimitásbeli feltételeinek megteremtésével, másfelől a racionális kommunikáció – akár az oktatási rendszer keretein belüli – gyakorlásával biztosíthatók. Csakis e hálózatok megléte esetén nyílik lehetőség szembenézni a traumákkal, valamint feloldani a dogmatikus identitásokat. Belátható, hogy ezek a reformok – a családi nevelési elvekre vonatkozó felvilágosítás mellett – csakis a családon kívüli intézmények szoros bevonásával valósíthatók meg.

Kulcsfontosságú egyfelől az iskola szerepe, amennyiben itt nyílik lehetőség olyan hálózatok céltudatos kialakítására, amelyekben a kölcsönös elismerés és a racionális kommunikáció meghatározó. Emellett ugyanakkor kulcsfontosságú lenne olyan civil szervezeteknek a létrehozása is, amelyek az iskolán kívül is lehetőséget kínálnak a szabadidő konstruktív eltöltésére, a demokratikus kultúra elsajátítására. Mindezen lépések összehangolt működése esetén az antimodernizációs szemantikákkal szemben a modernizáció problémáira és lehetőségeire egyaránt reflektáló szemantika erősödhetne meg. Ezzel párhuzamosan fokozatosan a konzisztens modernizációs konstelláció esetében bemutatott intézkedések alkalmazása is szükségessé válik, vagyis az esetlegesen kialakuló passzivitás ellensúlyozása.

A modernizációs folyamatok megakadásával jellemezhető hálózatokban a legnagyobb kihívást a radikalizálódás ellensúlyozása, illetve a bénultság feloldása jelenti. Mindkét problémával kapcsolatban fontos leszögezni, hogy – szemben a konzisztens és inkonzisztens modernizációs konstellációjú régiók kihívásaival – pusztán a világértelmezés intencionális szintjén nem kezelhetők. Azokban a régiókban, ahol a modernizációs folyamatok a szervezetek, alrendszerek és intézmények szintjén megakadtak, csakis párhuzamos posztintencionális és intencionális reformokkal képzelhető el a modernizáció beindítása és stabilizálása. Minthogy előbbi kérdés túlmutat az állampolgári szocializáció kérdéskörén, ezért az alábbi bekezdésekben csupán az utóbbival foglalkozom.

A radikalizálódás által támasztott kihívások megoldására az elidegenült antidemokratikus értékek elsajátítására vonatkozó útmodellek szolgáltatnak támpontokat. Az elidegenült radikalizmus terjedésének megakadályozásához mindenekelőtt a családban szerzett érzelmi patológiák kezelésére van szükség. Ezek a sérelmek ugyanis könnyen projektálhatók társadalmi konfliktusokba, ily módon valószínűsítve az azonosulást az ezekre adott leegyszerűsítő világértelmezésekkel és megoldási javaslatokkal. Az eredetileg családon belüli érzelmi patológiák kezelése elsősorban olyan preintencionális hálózatok létrehozásával lehetséges, amelyek intim kötéseken alapulnak. Ezekben nyílik lehetőség azoknak a problémáknak a feldolgozására, amelyek kezelés hiányában könnyen a radikális szemantikák iránti fogékonysághoz vezetnek.

Az ilyen hálózatokhoz való kapcsolódást egyrészt a már radikális hálózatokba beágyazódott fiatalok számára kell lehetővé tenni, alternatív közösségi felületet kínálva nekik. Másrészt ezeket a hálózatokat mindazok számára hozzáférhetővé kell tenni, akik érzelmi szempontból veszélyeztetett családokban nőnek fel. Ennek megfelelően a radikalizálódásnak megágyazó érzelmi patológiák kezelésében nem csupán a civil szervezetekre és az iskolára hárul feladat, hanem emellett a családsegítő szolgálatokra is. A radikalizálódást visszaszorító intézkedésekkel párhuzamosan fokozatosan az inkonzisztens, majd a konzisztens modernizációs viszonyok között felmerülő társadalompolitikai intézkedések bevezetése is szükségessé válik: a modernizációs szemantikák elterjesztésére, és a passzivitás ellensúlyozására.

A megakadt modernizációs folyamatokkal jellemezhető hálózatok másik kiemelt problémájának a bénultságnak a feloldásához mindenekelőtt a tanult tehetetlenség kizökkentésére, az autonóm cselekvőképesség visszaszerzésére van szükség. A jövő kiszámíthatatlanságának és befolyásolhatatlanságának tapasztalatán alapuló tanult tehetetlenség meghaladásához mindenekelőtt

önbizalomra, másrészt a világba vetett bizalomra van szükség. Az önbizalom kialakulásához az intim kapcsolatokban átélhető szereteten túl, a teljesítmény és az emberi mivolt társadalmi elismerésére van szükség. Ahhoz tehát, hogy ezeket a tapasztalatokat megszerezhessék a fiatalok, ne érezzék magukat feleslegesnek, és lássanak maguk előtt valamilyen perspektívát, olyan hálózatokat kell létrehozni, amelyek ezen elismerési formákat biztosítani tudják. Ehhez nem elegendő csupán a másik emberi mivoltának és az ebből fakadó jogoknak az elismerése, illetve a szeretet biztosítása. Emellett olyan társadalmilag hasznosnak minősülő feladatokat kell kijelölni, amelyek elvégzésére magát képesnek érzi az egyén.

Értelemszerűen ennek az összetett feladatnak az elvégzése egyszerre igényel preintencionális, intencionális és posztintencionális reformokat: egyszerre kell – tág értelemben vett – munkalehetőséget teremteni, biztosítani a méltóság elismerését és a másik szeretetét. Az önmagunkba és világba vetett bizalom kialakításának és ezáltal az autonóm cselekvési képesség visszaállításának komplex feladatát egyaránt képes lehet elvégezni állami, civil intézmény vagy vallási szervezet. Előbbiek a modern posztintencionális hálózatokba való beilleszkedéssel adhatnak új értelmet az életnek, utóbbi pedig a transzcendensbe vetett hit segítségével. A bénultság megszűntetésével párhuzamosan ezekben a hálózatokban figyelmet kell fordítani a radikalizálódás visszaszorítására, a modernizációs szemantikák terjesztésére és a potenciális passzivizálódás megelőzésére.

Végigtekintve az állampolgári szocializáció oksági összefüggésein, ideáltipikus forgatókönyvein és a modernizáció folyamatában betöltött szerepén, megállapítható, hogy a rendszerváltás után több mint 20 évvel, a demokratikus átalakulás továbbra is nyitott kérdés. Mindeddig kevéssé sikerült komolyan venni az állampolgári kultúra modernizáció folyamatában betöltött szerepét, és levonni az ebből fakadó hétköznapi és társadalompolitikai következtetéseket. Ez a hiány felelős azért, hogy a modernizációs folyamatok messze nem tekinthetők stabilnak, és azért is, hogy az antimodernizációs tendenciák elterjedésének reális a veszélye. A demokratikus állampolgári kultúra kialakítására tett tudatos és célzott erőfeszítések hiányában ez a veszély folyamatosan nő, végső soron a rendszerváltás egészének vívmányait téve bizonytalanná.

Felhasznált irodalom

Adorno, T. W.–Frenkel-Brunswik, E.–Levinson, D.J.–Sanford, R.N. (1950). *The authoritarian personality.* New York: Norton

Arendt, Hannah (1998) *The Human Condition.* Chicago, The University of Chicago Press.

Aronson, Elliot (1987) *A társas lény.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Barna Ildikó–Székelyi Mária (2002) *Túlélőkészlet az SPSS-hez. Többváltozós elemzési technikákról társadalomkutatók számára.* Budapest: Typotex

Berne, Eric (2008) *Emberi játszmák.* Budapest: Háttér Kiadó

Bourdieu, Pierre–Passeron, Jean–Claude (1970) *La reproduction. Eléments pour une théorie du système d'enseignement.* Paris: Editions de Minuit

Bourdieu, Pierre (2002) *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről* (Ford. Berkovits Balázs) Budapest, Napvilág.

Csákó Mihály (2008) 'Intolerancia és demokrácia a magyar középiskolások politikai szocializációjában'. Az MSZT 2008-as éves konferenciáján elhangzott előadás, In: oitk.tatk.elte.hu/sites/default/files/files/csm2008_Intolerancia%20es%20demokracia_MSZTkonf.doc

Csákó Mihály (2009) 'Rendszerváltás és politikai szocializáció'. Az MSZT 2009-es éves konferenciáján elhangzott előadás, In: oitk.tatk.elte.hu/sites/default/files/files/csm2009_Rendszervaltas%20es%20polszoc_MSZTkonf.doc

Csákó Mihály (2011a) 'Állampolgárokat nevel-e az iskola?' In: Bauer Béla, Szabó Andrea (szerk.): *Arctalan (?) nemzedék. Ifjúság 2000–2010,* Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet

Csákó Mihály (2011b) 'Idegenellenesség iskoláskorban' In: *Educatio,* XX. évf. 2. sz.

Csákó Mihály (2012) 'Családi emlékezet és történelem' (kézirat)

Csákó Mihály–Murányi István–Sik Domonkos–Szabó Ildikó (2010) 'Vizsgálati szempontok a családi politikai szocializáció kutatásához' In: *Társadalomkutatás* 2010/4.

Csepeli György–Murányi István–Prazsák Gergely (2011) *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon Társadalmi csoportok hierarchiájának látásviszonyai.* Budapest: Aperion Kiadó.

Foucault, Michel (1994) 'Le sujet et le pouvoir' In (uő): *Dits et écrits IV.* Paris, Gallimard.

Giddens, Anthony (1984) *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration.* Cambridge: Polity.

Giddens, Anthony (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age.* Cambridge: Polity.

Giddens, Anthony (1992) *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies.* Cambridge: Polity

Gilligan, Karol (1982) *In a different voice: psychological theory and women's development.* Cambridge, Harvard University Press.

Gregor Anikó (2010): 'Előíró nemi sztereotípiák 1996-ban és 2008-ban Magyarországon' In: Némedi Dénes–Szabari Vera (szerk.): *Kötő-jelek 2009* Budapest: ELTE-TáTK

Habermas, Jürgen (1991) 'Mit jelent a szocializmus ma? A „helyrehozó" forradalom és a baloldali gondolkodás megújulásának szükségessége' In: *Világosság,* 2.

Habermas, Jürgen (1996) *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy.* (Trans. Rehg, W.) Cambridge, Polity Press.

Habermas, Jürgen (2001) 'Morális tudat és kommunikatív cselekvés' In: *A kommunikatív etika.* Budapest: Új Mandátum

Habermas, Jürgen (2011) *A kommunikatív cselekvés elmélete.* (Ford. Ábrahám Z. – Berényi G. – Felkai G. – Király E.) Budapest, Gondolat.

Hankiss E. – Füstös L. – Manchin R. – Szakolczai Á. (1982) *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között.* Budapest, MTA Szociológiai Intézet.

Hankiss E. (1983) *Társadalmi csapdák. Diagnózisok.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.

Hankiss E. (1989) *Kelet-európai alternatívák.* Budapest, KJK.

Honneth, Axel (1996) *The struggle for recognition: the moral grammar of social conflicts.* (Transl. Anderson, J.) Cambridge, Mass., Polity Press.

Honneth, Axel (1997) 'A decentralizált autonómia' In Weiss J. (szerk., ford.): *Elismerés és megvetés.* Pécs, Jelenkor.

Karácsony Gergely–Róna Dániel (2010) 'A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól' In: *Politikatudományi Szemle* 2010/1.

Kohlberg, Lawrence (1981) *The philosophy of moral development: moral stages and the idea of justice.* San Francisco, Harper & Row.

Krekó Péter – Juhász Attila – Molnár Csaba (2011) 'A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet növekedése Magyarországon' In: *Politikatudományi Szemle* 2011/2.

Latour, Bruno (2005) *Reassembling the social: an introduction to actor-network-theory.* Oxford, Oxford University Press.

Marián Béla (2012) 'A debreceni egyetemisták értékvilága az empirikus adatok tükrében' In: Dusa Ágnes Réka- Kovács Klára–Márkus Zsuzsanna–Nyüsti Szilvia–Sőrés Anett (szerk.): *Egyetemi élethelyzetek 1.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

Marián Béla – Szabó Ildikó (2007): 'Történelem és emlékezés. Az 1956-os forradalom képe a felnőtt lakosság körében' In: *Magyarország politikai évkönyve 2006.* Budapest, 2007. III. kötet (CD melléklet).

Murányi István (2006) *Identitás és előítélet.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

Murányi István – Szabó Ildikó (2007): 'Középiskolások előítéletességének egy lehetséges magyarázata: az életforma' In: *Educatio* 2007. tavasz 38–49. oldal.

Muxel, Anne (1996): *Les jeunes et la politique.* Paris: Hachette.

Putnam, R. (1995.) 'Bowling Alone. America's Declining Social Capital' In: *Journal of Democracy,* 6.

Sőrés Anett (2012) 'A szélsőjobboldali egyetemisták mint virtuális csoport' In: Dusa Ágnes Réka–Kovács Klára–Márkus Zsuzsanna–Nyüsti Szilvia–Sőrés Anett (szerk.): *Egyetemi élethelyzetek 1.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

Schmitt, Carl (2002) *A politikai fogalma. Válogatott politikai- és államelméleti tanulmányok.* (szerk. és ford.): Cs. Kiss Lajos. Budapest–Máriabesnyő: Osiris–Attraktor.

Schulze, Gerhard (2000) 'Élménytársadalom. A Jelenkor kultúrszociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása (részlet az 1. fejezetből)' In: *Szociológiai Figyelő* (1–2).

Schütz, Alfred (1974) *The structures of the life-world.* (Trans. Zaner, R. M. – Engelhardt, H. T.) London, Heinemann.
Sik Domonkos (2007) 'A pedagógiai cselekvés fogalmának értelmezése a kommunikatív cselekvés elméletének keretei között' In: Némedi D.–Szabari V. (szerk.): *Kötő-jelek 2006* Budapest: TáTK–ELTE.
Sik Domonkos (2010a) 'Középiskolások állampolgári értékei: a republikánus, a liberális és az antidemokratikus értékek szocializációs háttere' In: *Új Ifjúsági Szemle* 2010/1.
Sik Domonkos (2010b) 'A network-heterogenitás, a kommunikatív racionalitás és az állampolgári aktivitás empirikus összefüggései' In: Utasi Ágnes (szerk.): *Közösség és közélet.* Budapest: MTA-PTI (http://www.mtapti.hu/pdf/sps1_kozosseg_kozelet.pdf
Sik Domonkos (2011a) 'Politikai szocializációs szcenáriók' In: *Új Ifjúsági Szemle* 2011/1.
Sik Domonkos (2011b) 'Civic socialization in post-transition condition' In: *Politics, Culture and Socialization,* 2. Vol., No. 3/2011, pp. 257–271.
Sik Domonkos (2012) *A modernizáció ingája – Egy genetikus kritikai elmélet vázlata.* Budapest: ELTE–Eötvös Kiadó.
Szabó Ildikó–Örkény Antal (1998) *Tizenévesek állampolgári kultúrája.* Budapest: Minoritas Alapítvány.
Szabó Ildikó (2009) *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálásában Magyarországon 1867–2006.* Budapest, L'Harmattan.
Szabó Ildikó (2010) 'Nemzeti identitás és politikai szocializáció' In: *Új Ifjúsági Szemle* 2010/1.
Szalai Júlia (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl) elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon.* Budapest: Osiris.
Tóth István György (2009) 'Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében' In: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/publikacio.html
Utasi Ágnes (szerk.) (2010) *Közösség és közélet.* Budapest: MTA–PTI (http://www.mtapti.hu/pdf/sps1_kozosseg_kozelet.pdf)

Függelék

Az egyes főkomponensek alatt zárójelben a megőrzött heterogenitás mértékét tüntetem fel, a főkomponenst alkotó változók mellett pedig azok súlyát.

Nevelési klíma főkomponensek

agresszív-e a nevelési klíma? (38%)		békülékeny-e a nevelési klíma? (57%)		sértődős-e a nevelési klíma? (45%)		tekintélytisztelő kommunikáció (55%)		stratégiai kommunikáció (53%)	
Verekszik - apám	,630	Az első heves érzelmek elmúltával bocsánatot kér. - apám	,730	Napokig megsértődik és nem kommunikál - apám	,728	Nem mondom el a véleményemet, mert a széleim jobban ismerik a világot, és ezért véleményüket fontos kérdésekben eleve elfogadom.	,727	...végül úgyis rám kényszerítik az igazukat (pl. büntetéssel), ezért felesleges	,803
Verekszik - anyám	,621	Az első heves érzelmek elmúltával bocsánatot kér. - anyám	,758	Napokig megsértődik és nem kommunikál - anyám	,754	...nem tartom helyesnek a szülőkkel való vitát.	,801	...nem áll érdekemben vitatkozni a szüleimmel, hiszen akkor kedvesebbek velem, ha nem mondok ellent.	,749
Verekszik - én	,583	Az első heves érzelmek elmúltával bocsánatot kér. - én	,725	Napokig megsértődik és nem kommunikál - én	,797	...vannak kérdések, amikről nem lehet meggyőzni egymást és ezt el kell fogadni.	,697	...és minden eszközt bevetek, hogy igazamat elismerjék (pl. füllentek, ha kell).	,630

agresszív-e a nevelési klíma? (38%)		békülékeny-e a nevelési klíma? (57%)		sértődős-e a nevelési klíma? (45%)		tekintélytisztelő kommunikáció (55%)		stratégiai kommunikáció (53%)	
Kiabál - apám	,614	Humorral oldja a feszültséget - apám	,584						
Kiabál - anyám	,613	Humorral oldja a feszültséget - anyám	,639						
Kiabál - én	,629	Humorral oldja a feszültséget - én	,585						

Szabadidő és baráti kommunikáció főkomponensek

családi szabadidő profil (39%)		tanuló szabadidő profil (49%)		szórakozó szabadidő profil (47%)		mennyire beszél barátokkal politikai kérdésekről (63%)	
Szüleimmel beszélgetek.	,707	Házi feladatot csinálok, tanulok	,715	Barátokkal vagyok.	,551	A magyarságról?	,828
Testvéreimmel beszélgetek.	,579	Különórán vagyok (nyelv, zene stb.).	,705	Számítógéppel játszom.	,718	Más nemzetiségekről (pl. cigányság, zsidóság)?	,796
Házimunkát végzek.	,516	Könyvet olvasok (nem tankönyvet).	,680	Számítógépen beszélgetek (chat, skype stb.).	,773	A szomszéd országokról, népekről?	,771
						Politikáról, politikusokról?	,789
Tévézek, DVD-t nézek.	,580						
Szüleimmel együtt tévézek.	,708						

Állampolgári értékek főkomponensei

demokratikus értékek (53%)		radikális értékek (43%)		antidemokratikus értékek (46%)	
a magánélet tiszteletben tartását	,686	… nem csak beszél, hanem, ha kell, oda is üt.	,611	mennyire azonosul radikális értékekkel	,754
a politikai választás lehetőségét	,744	…nemzeti önvédelem keretében fellépjünk a külső és belső kártékony erőkkel szemben	,708	előítéletesség mértéke	-,754
a társadalmi különbségek csökkentését	,652	…az ország ne függjön az Európai Unió politikai döntéseitől	,612		
a törvények betartását	,712	…kötelező sorkatonai szolgálat keretében biztosítsák az ország védelmét	,706		
a beleszólást a politikába	,714	…végre egy erős párt legyen a sok vitatkozó helyett	,664		
az egyesülési szabadságot	,707				
a szólásszabadságot	,794				
a szolidaritást a rászorulókkal	,750				
a társadalmi igazságosságot	,820				
a többpártrendszert	,661				
a törvény előtti egyenlőséget	,775				
a másik ember tiszteletét	,730				
a konfliktusok tárgyalásos megoldását	,742				

Érzelmi klíma főkomponensek

érzelmi biztonságot nyújtó apa (64%)		érzelmi biztonságot nyújtó anya (61%)		szeretethiányos apa (49%)		szeretethiányos anya (50%)		laissez-faire apa (52%)		laissez-faire anya (53%)	
Segít, ha szükségem van rá	,761	Segít, ha szükségem van rá	,737	úgy bánik velem, mint egy kisgyerekkel	,592	úgy bánik velem, mint egy kisgyerekkel	,600	Engedi, hogy azt tegyem, amihez kedvem van	,771	Engedi, hogy azt tegyem, amihez kedvem van	,800
Érezni, hogy szeret	,844	Érezni, hogy szeret	,783	Kis dolgokért is keményen büntet	,599	Kis dolgokért is keményen büntet	,639	Szereti, ha én döntök a dolgaimban	,765	Szereti, ha én döntök a dolgaimban	,777
Megérti a problémáimat, gondjaimat	,841	Megérti a problémáimat, gondjaimat	,839	Nem igazán érdeklik az én problémáim	,827	Nem igazán érdeklik az én problémáim	,827	Megpróbál mindenben ellenőrizni	-,530	Megpróbál mindenben ellenőrizni	-,520
Meg tud vigasztalni, ha valami bánt	,749	Meg tud vigasztalni, ha valami bánt	,766	Nem figyel igazán rám	,833	Nem figyel igazán rám	,831				

Családi kommunikáció főkomponensei

autonómia (45%)		politikai tárgyú családi beszélgetés (48%)		történelmi tárgyú családi beszélgetés (47%)	
kivel barátkozol	,680	Kisebbségek	,588	Az első világháború	,706
mikor mész haza este	,632	Vallási-világnézeti kérdések	,584	Trianon	,759
kivel jársz	,670	Külpolitikai események	,730	Zsidóüldözés	,691
mit csinálsz a szünidőben	,717	Magyarság	,653	2. világháború	,746
mire költöd a zsebpénzedet	,694	Politikai pártok	,825	A kulákok üldözése	,635
mivel töltöd a szabadidődet, hol és hogyan szórakozol	,744	Politikai szervezetek, mozgalmak	,847	Kitelepítés, koncepciós perek, államosítás, téeszesítés	,724
hogyan öltözködsz, milyen a hajviseleted	,669	Politikusok	,822	1956-os forradalom	,761

hol tanulsz tovább, milyen pályát választasz	,551	Szegénység	,467	Disszidálás	,660
		Az ország gazdasági helyzete	,656	A „háztáji" gazdálkodás, magánvállalkozások (GMK) engedélyezése	,553
				Rendszerváltás, kárpótlás, privatizáció	,699
				Öszödi beszéd	,596

Állampolgári bizalom és cselekvéspotenciál főkomponensei

közintézményekbe vetett bizalom (65%)		másokba vetett bizalom (44%)		politikai szereplőkbe vetett bizalom (48%)		emberjogi-szolidaritási civil cselekvéspotenciál (52%)		nemzeti civil cselekvéspotenciál (72%)		politikai cselekvéspotenciál (79%)	
Rendőrség	,717	Barátaid	,631	Helyi polgármester	,735	az emberi jogokat védő szervezetben	,825	hagyományőrző egyesületben	,850	az egyik politikai pártban	,893
Tanári kar	,691	Családod	,615	Kormány	,861	a fajgyűlölet ellen fellépő szervezetben	,742	a magyarságot védő egyesületben	,850	az egyik párt ifjúsági szervezetében	,893
Tűzoltóság	,669	Egy átlagember	,663	Politikusok	,825	jótékonysági szervezetben	,744				
Adóhivatal	,670	Felnőttek	,732								
Orvosok	,717										

Miként függnek össze a családon belüli kommunikációs szokások az állampolgári értékválasztással és ismeretekkel?

Milyen kapcsolatban állnak egymással a családon belüli érzelmi viszonyok, az iskolai légkör és az állampolgári bizalom?

Hogyan hat a státuszinkonzisztencia és a családi emlékezet a közéletben való részvételre?

Milyen ideáltípusai azonosíthatók az állampolgári szocializációnak és miként függnek össze a modernizáció folyamatával?

A rendszerváltás óta felnőtt egy generáció, melynek tagjai nem az államszocializmusban, hanem a harmadik köztársaságban szocializálódtak. E fiatalok állampolgári kultúráját vizsgálva keresünk választ a fenti kérdésekre, egyúttal kísérletet téve a demokratikus átmenet és a poszt-szocialista modernizáció sikerességének értékelésére.

www.harmattan.hu

ISBN 978-963-236-781-1

2500 Ft

Miként függnek össze a családon belüli kommunikációs szokások az állampolgári értékválasztással és ismeretekkel?

Milyen kapcsolatban állnak egymással a családon belüli érzelmi viszonyok, az iskolai légkör és az állampolgári bizalom?

Hogyan hat a státuszinkonzisztencia és a családi emlékezet a közéletben való részvételre?

Milyen ideáltípusai azonosíthatók az állampolgári szocializációnak és miként függnek össze a modernizáció folyamatával?

A rendszerváltás óta felnőtt egy generáció, melynek tagjai nem az államszocializmusban, hanem a harmadik köztársaságban szocializálódtak. E fiatalok állampolgári kultúráját vizsgálva keresünk választ a fenti kérdésekre, egyúttal kísérletet téve a demokratikus átmenet és a poszt-szocialista modernizáció sikerességének értékelésére.

www.harmattan.hu

ISBN 978-963-236-781-1

2500 Ft